

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.КОЦЮБІНСЬКОГО**

На правах рукопису

Кононенко Валерій Васильович

УДК 355.018:323.11(477)''1945/1953''

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ ТА МОРАЛЬНИЙ СТАН
НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945-1953 РР.)**

07.00.01 – історія України

дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник: **Лойко Олексій
Герасимович**, кандидат історичних
наук, професор

Вінниця 2004

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження	11
1.1 Огляд та аналіз літератури з визначеної проблеми.....	11
1.2 Джерельна база та методологічні засади роботи.....	26
РОЗДІЛ 2. Моральні наслідки Другої світової війни для українського народу	36
2.1. Втрати України в роки війни та їх вплив на моральний стан населення.....	36
2.2. Вплив німецької окупаційної політики на суспільно-політичні настрої українського населення.....	40
2.3. Демобілізовані, переміщені, репатрійовані особи та їх масові настрої.....	52
2.4. Пожвавлення релігійності в роки війни та її наслідки для українського суспільства	64
2.5. Зміни в національній структурі населення України та їх моральні наслідки.....	69
2.6. Відновлення ідеологічного контролю в УРСР з поверненням радянської влади.....	79
РОЗДІЛ 3. Оцінка населенням України подій суспільно-політичного життя повоєнного періоду	86
3.1. Підвищення соціальної активності та наростання критичних настроїв серед населення республіки у повоєнні роки.....	86
3.2. Ідеологічні кампанії повоєнного періоду та їх вплив на українське суспільство.....	101
3.3. Суспільно-політичні настрої населення України в умовах декларативної радянської демократії.....	121
3.4. Антирелігійна політика радянської влади та її вплив на масову свідомість громадян республіки.....	128

РОЗДІЛ 6. Вплив соціально-економічної політики держави на моральний стан населення України.....	138
4.1. Реакція населення України на соціальну політику держави.....	138
4.2. Фінансова політика радянської влади та її оцінка населенням України.....	146
4.3. Політика держави у сільському господарстві та її вплив на масові настрої українського населення.....	164
ВИСНОВКИ.....	190
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	197

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БРСР	Білоруська Радянська Соціалістична Республіка;
ВАСГНІЛ	Всесоюзна академія сільськогосподарських наук імені В.І.Леніна;
ВКП(б)	Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків);
ВЛКСМ	Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді
ГУЛАГ	Державне управління концентраційних таборів, поселень та місць позбавлення волі;
ДАВО	Державний архів Вінницької області;
ДАХО	Державний архів Хмельницької області;
КП(б)У	Комуністична партія (більшовиків) України;
КПРС	Комуністична партія Радянського Союзу;
КПУ	Комуністична партія України;
ЛКСМУ	Ленінська Комуністична Спілка Молоді України;
МДБ	Міністерство державної безпеки;
МТС	машинно-тракторна станція;
Наркомат	Народний Комісаріат;
НКВС	Народний Комісаріат внутрішніх справ;
Обком	обласний комітет;
ОУН	Організація українських націоналістів;
РК	районний комітет;
РНК	Рада Народних Комісарів;
РРФСР	Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка;
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік;
Спр.	справа;
США	Сполучені Штати Америки;
ТАРС	Телеграфне агентство Радянського Союзу;
УМВС	Управління Міністерства внутрішніх справ;

УПА	Українська Повстанська Армія;
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка;
ЦДАВО України	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України;
ЦДАГО України	Центральний державний архів громадських об'єднань України;
ЦК	Центральний Комітет;

ВСТУП

Актуальність дослідження. З кінця 80-х рр. XX ст. українська історична наука активізувала вивчення впливу сталінського тоталітаризму на долю українського народу. На сьогодні вітчизняними суспільствознавцями нагромаджено значний фактичний та аналітичний матеріал, який характеризує окремі питання сталінізму. Досить детально проаналізовано процес становлення тоталітарної системи в Україні, роль репресивних органів у функціонуванні державної партійної диктатури, політику влади в політичній, економічній, соціальній, культурній сферах життя республіки періоду сталінщини. Науковці послідовно і цілеспрямовано вивчали явища та події цієї доби, вплив репресивної системи на долю як окремих представників українського народу, так і українського суспільства загалом. Проте з вивченням цих питань поза увагою залишалася так звана “суб’єктивна історія”, що вивчає суб’єктивні фактори розвитку історичного процесу: національну та суспільну свідомість, моральний стан народу, його настрої і духовний розвиток. Саме історія трансформації масової психології населення в період тоталітаризму є найменш вивченою стороною тоталітарного режиму, в тому числі його післявоєнного періоду. В українській історичній науці на сьогодні відчувається брак наукових праць, які б безпосередньо аналізували ці процеси.

За оцінками сучасних істориків, саме повоєнний період сталінізму став його апогеєм. Він мав значний вплив на майбутній розвиток українського народу, а 1945 і 1953 рр. стали важливими, визначальними віхами в його історії: подальшим утвердженням тоталітарного режиму та початком десталінізації. Саме моральні наслідки тоталітаризму українське суспільство долає і сьогодні. Прямим наслідком тоталітарної і авторитарної моделі держави є певна моральна деформація українського суспільства, перехід від активної політичної позиції до позицій аполітичності, абсентеїзму. Зважаючи на те, що сталінський тоталітаризм привів до створення

відповідного тоталітарного типу радянської (в тому числі української радянської) людини – “гомо советікус”, без детального вивчення цих процесів неможливо визначити, які корективи потрібно внести в суспільну свідомість, моральний стан українського народу на сучасному етапі, щоб подолати трагічні наслідки минулого. Саме цим, на думку автора, обумовлена актуальність дисертаційного дослідження.

Мета дослідження визначена з урахуванням стану наукової розробки та актуальності дисертаційної роботи. Вона полягає в комплексному дослідженні впливу тоталітаризму загалом та конкретно соціально-економічного та суспільного розвитку СРСР, окремих подій післявоєнної радянської історії на суспільно-політичні настрої, моральний стан, свідомість українського населення періоду 1945-1953 рр.

Відповідно до визначеної мети сформульовано наступні наукові завдання:

- визначити стан наукової розробки теми та оцінити джерельну базу дослідження;
- виявити моральні наслідки Другої світової війни для українського народу;
- простежити вплив повоєнної зовнішньої політики СРСР на масові настрої населення України;
- проаналізувати залежність масової свідомості народу, його морального стану від суспільно-політичних процесів повоєнного періоду сталінського тоталітаризму;
- показати динаміку суспільної думки та її залежність від соціально-економічної політики радянської влади;
- встановити закономірності впливу агітаційних та пропагандистських кампаній радянської влади на стан суспільної свідомості українського народу;
- охарактеризувати передумови процесу десталінізації.

Об'єктом дослідження є соціальна історія України, зокрема стан суспільної свідомості українського суспільства в ХХ ст.

Предметом дослідження є суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в післявоєнний період функціонування радянської влади (1945-1953 рр.), народна оцінка та реакція населення на окремі події та явища соціально-економічного і суспільно-політичного розвитку СРСР.

Географічні межі дослідження охоплюють всі регіони України, крім Криму, який у досліджуваній період не входив до її складу.

Хронологічні рамки дисертаційного дослідження охоплюють 1945-1953 рр. української історії, коли сталінська тоталітарна держава досягла свого апогею, а 1945-й та 1953-й рр. стали визначальними віхами розвитку повоєнного українського суспільства. Автор іноді виходить за визначені хронологічні межі наукової роботи з метою встановлення причинно-наслідкових зв'язків певних явищ або процесів.

Методологічною основою дисертації є закони діалектики та логіки суспільного розвитку, принцип конкретно-історичного аналізу явищ та подій. Автор дотримувався принципів історизму та об'єктивності, які передбачають з'ясування умов виникнення, розвитку та наслідків подій, їх причинно-наслідкового зв'язку. У роботі застосовується проблемно-хронологічний метод дослідження, який передбачає комплексний аналіз проблеми для якісного виконання поставлених завдань та досягнення наміченої мети, а також порівняльний метод, метод логічного аналізу та узагальнення. Використання цивілізаційного підходу до аналізу історичних явищ, подій, фактів та процесів, що крім економічного базису враховує й сукупність культурних зразків, ціннісних орієнтацій, цілей, мотивів, ідеалів, дозволило визначити психологічні настанови людей періоду тоталітаризму.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що на основі широкої джерельної та історіографічної бази комплексно досліджується динаміка настроїв, морального стану населення України 1945-

1953 рр. та його реакція на окремі події та явища суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку СРСР та УРСР.

Автором здійснено комплексний і системний конкретно-історичний аналіз впливу Другої світової війни на українське суспільство, її моральні наслідки; з'ясовано головні тенденції впливу тоталітаризму на духовний розвиток українського суспільства; встановлено причинний зв'язок між політикою тоталітарного режиму та настроями населення України, станом його суспільної свідомості; визначено реакцію українського народу на окремі події суспільно-політичного, соціально-економічного життя СРСР у 1945-1953 рр.; об'єктивно проаналізовано причини росту незадоволення політикою сталінського тоталітаризму; проаналізовано процеси зародження та становлення опозиції тоталітарному режимові, що стало важливим чинником майбутньої десталінізації радянського суспільства.

Значна частина документів і матеріалів, що були використані у підготовці роботи, вперше вводяться до наукового обігу у вітчизняній історіографії.

Практичне значення отриманих результатів. Основні положення та висновки дисертації можуть бути використані в підготовці узагальнюючих робіт з історії України другої половини ХХ ст., для подальшого вивчення суспільно-політичного, соціально-економічного, культурного розвитку УРСР у 1945-1953 рр., аналізу подій та явищ цього періоду, процесу десталінізації в Україні, в підготовці досліджень, що вивчають стан суспільної та національної свідомості українського населення повоєнного періоду української історії.

Ключові положення дисертації можуть доповнити підручники, навчальні посібники з новітньої історії України, використовуватись у лекційних курсах вузів.

Апробація дисертаційного матеріалу та результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на кафедрах історії України та політології історичного факультету Вінницького державного

педагогічного університету ім. М.Коцюбинського, у відділі історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України. Концептуальні положення та висновки дисертації доповідалися на наукових конференціях: Всеукраїнській науковій конференції “Поділля у контексті української історії” (29-30 листопада 2001 р., м. Вінниця), Міжнародній науковій конференції “Знаки питання в історії України” (31 жовтня – 2 листопада 2002 р., м. Ніжин), обласній історико-краєзнавчій конференції “Вінниччина: історія і сучасність” (5 лютого 2002 р., м. Вінниця), VI Міжнародній науково-практичній конференції “Наука і освіта. 2003” (20-24 січня 2003 р., м. Дніпропетровськ – м. Дніпродзержинськ), на II Міжнародному науковому конгресові українських істориків “Українська історична наука на сучасному етапі розвитку” (17-18 вересня 2003 р., м. Кам’янець-Подільський), а також на щорічних звітних науково-практичних конференціях викладачів Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського за 2002, 2003 роки.

Публікації. За матеріалами дисертації опубліковано 9 наукових робіт, з яких 6 – у фахових виданнях.

Структура дисертації відповідає поставленій меті та розв’язанню основних завдань дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів (15 параграфів), списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг дисертаційної роботи – 231 сторінка, основного тексту – 196 сторінок. У списку використаної літератури 380 найменувань.

РОЗДІЛ 1

Історіографія та джерельна база дослідження

1.1. Огляд та аналіз літератури з визначеної проблеми

Протягом довгого часу історики, і не тільки вітчизняні, в основному концентрували свою увагу на соціально-економічних і політичних аспектах історії. Так звана суб'єктивна історія почала активно розвиватися лише з кінця 80-х рр. ХХ ст. Вона підтвердила, що моральний стан, настрої та психологічні орієнтації людей є самостійним фактором політичного і економічного розвитку, тому що впливають на суспільну поведінку і таким чином визначають ті політичні рішення, які повинна приймати влада. Будь-який режим, навіть тоталітарний, змушений рахуватися з суспільною думкою, а при потребі, направляти її в потрібному напрямку. Розуміючи силу народного протесту, він намагається за допомогою апарату пропаганди і агітації створити в суспільстві атмосферу, яка працює на підтримку його авторитету. Не був винятком в даному процесі і сталінський тоталітаризм, пік могутності якого припав на повоєнні роки.

Цілком очевидно, що 1945 та 1953 рр. стали епохальними подіями в розвитку радянського українського суспільства. Проте було б помилкою вважати, що цей період нашої історії, якому притаманний широкий пресинг державного апарату на особистість, характеризується відсутністю суспільної думки, власних оцінок людьми процесів, що відбувалися в Радянському Союзі. Незважаючи на офіційну ідеологію вони існували, а влада змушена була з ними рахуватися та направляти їх у відповідне русло.

Через те, що духовні процеси в суспільстві в період радянської влади визначалися похідними від матеріальних, тобто “базис” визначав “надбудову”, моральні орієнтації, суспільні настрої, оцінка народу подій суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку країни вивчалися швидше спеціальними репресивними органами, ніж істориками. Саме в цьому полягає найбільша проблема в дослідженні даного питання.

Період української історії 1945-1953 рр. досить довгий час залишався малодослідженим також тому, що був обмежений доступ до джерел, які мали інформацію історико-ментального порядку. Інформація про суспільно-політичні настрої населення належала до категорії секретної і широкому розголосу не підлягала. Лише з початку 1990-х рр. з'явилися перші публікації раніше секретних матеріалів, в тому числі тих, що стосуються воєнного та повоєнного періоду. Крім того, враховуючи, що Україна до 1989 р. залишалася “заповідником комунізму”, до теми тоталітаризму підходили надто обережно. Тільки з кінця вісімдесятих років в республіці стали можливими публікації про злочини тоталітарного режиму. Саме в цей період з'являються збірники статей, які розкривають трагічне минуле українського народу. Одним з перших був збірник “Про минуле заради майбутнього” [315]. У ньому фактично відбувається трансформація колишньої радянської історіографії.

На початку 1990-х рр. з'явилися перші фундаментальні роботи, автори яких намагалися об'єктивно і неупереджено розкрити складні сторінки вітчизняної історії періоду сталінізму. Це, зокрема, монографії В.Даниленка, Г.Касьянова, С.Кульчицького, Ю.Шаповала. Ці праці справили значний вплив на наукове розуміння суті тоталітаризму в Україні. Автори не ставили перед собою мету вивчити моральний стан населення, його настрої, а швидше осмислювали механізми та процеси тоталітаризму, характеризували риси, притаманні репресивному режимові. Проте у них змальовується, можливо, те найстрашніше, що було в сталінській системі – несумісність з нею особистості, висвітлюється скаліченість психології, і знівеченість ідеології, які робили неприпустимими найменший відхід від накресленої зверху “генеральної лінії”, будь-яке виявлення власної думки. Розглядаючи вплив сталінізму на українське суспільство, автори зробили висновок, що в умовах жорсткої централізації та унітарності тоталітарний режим набрав рис, особливостей, які були характерними для всієї країни, з деякими відмінностями на “регіональному рівні”.

В 1992 р. під редакцією В.Кульчицького вийшов збірник “Сторінки історії України: ХХ століття” [344]. Збірник не присвячений безпосередньо дослідженням морального стану суспільства, проте автори торкалися багатьох так званих “білих плям” української історії ХХ ст., що проливають світло на трагічні наслідки тоталітарної системи для українського народу, в тому числі його вплив на суспільну свідомість. Зокрема, автори досліджували теми “Західна Україна на початку другої світової війни”, “Трагедія і подвиг народу у війні 1941-1945 рр.”, “Голод 1946-1947 рр. в Україні”. Автори розглядали ці події в контексті їх впливу на долю українського суспільства, в тому числі і суспільну атмосферу в республіці.

Тему тоталітаризму та його вплив на долю України розглядав В.Кульчицький у своїй праці “Україна між двома війнами (1921-1939 рр.)” [266]. Автор аналізує період становлення та утвердження радянської влади в Україні, розглядає процес становлення тоталітаризму в республіці. Надзвичайно актуальними для істориків є параграфи 3 та 4, присвячені темам “Тоталітарний режим та українське суспільство” та “Духовне життя”, у яких автор аналізує репресії та терор 1930-х рр., перші депортації за національною ознакою, що вплинули на національну та соціальну структуру українського суспільства і багато в чому визначили систему суспільних поглядів в майбутньому. Розглянуто також культурну політику радянської влади та її вплив на свідомість народу.

Тема долі української інтелігенції та впливу на неї сталінського тоталітаризму опрацьована в працях Г.Касьянова та В.Даниленка. У 1992 р. Г.Касьяновим була видана праця “Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років: соціальний портрет та історична доля” [243]. Автор аналізує інтелігенцію як специфічну соціально-професійну групу, що має свої соціальні, соціально-психологічні, соціокультурні, етичні та інші особливості. Він робить висновок, що вона акумулює в собі історично-культурний досвід народу, мораль, соціально-психологічні риси. Незважаючи на те, що праця присвячена 1920-1930-м рр., вона дає змогу

визначити загальні механізми впливу тоталітаризму на інтелігенцію як одну з найважливіших складових народу. Деформуючи, отупляючи “мозок нації”, суспільство скочувалось, на думку автора, до стану морально-політичного і інтелектуального ідіотизму, яким став культ особи Сталіна і всі пов’язані з ним потворні явища. Культурний етногеноцид завершився колосальним тупиком, у який врешті-решт потрапила уся країна. В інтелігенції розвилися такі якості, як максималізм, нетерпимість, конформізм (політичний і моральний), соціальна апатія і т.д., що співіснували з величезним прагненням до творчої діяльності, колосальним запасом соціальної енергії, дійсним ентузіазмом і вірою в комуністичну ідею. Саме це багато в чому визначало моральний стан усього українського суспільства.

В праці В.Даниленка, Г.Касьянова, С.Кульчицького “Сталінізм на Україні 20–30-ті роки” [209] в розділах “Ідеологічні прояви сталінізму” та “Сталінізм і культура” визначаються ідеологічні механізми впливу тоталітаризму на стан суспільства під час проведення сталінських “перетворень”. Автори вказують на його моральні наслідки, аналізуючи вплив сталінізму на міфологізацію суспільної свідомості, процес складання системи ідеологічних міфів.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. з’являються наукові роботи Ю.Шаповала, в яких охарактеризовано період сталінізму в Україні. У працях “Контраргумент-правда”, “У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні”, “Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії”, “Людина і система. Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні”, “Лазар Каганович” [366, 370, 369, 368, 367] – автор показує історію України, переплітаючи її з долею визначних учених і політиків, творить на основі широкої джерельної бази образ “важкої історії”; відкриває невідоме обличчя тоталітарної доби в Україні. Основна мета наукових розвідок, як зазначає автор, – створення літопису України, кодифікація найважливіших подій, злочинів і суспільних перетрубацій, відтворення літописів трагічних доль. Учений переконаний, що “втрата такої історичної пам’яті означає рух до

реанімації тиранії, до того суспільства, в якому не буде особистостей, а будуть лише “гвинтики” системи, що їх очолюватиме містичний оурелівський “старший брат” [368. – С.6]. Автор не просто розкриває схему становлення тоталітарного режиму в Україні, а й пов’язує його як з долею національної еліти, політичних діячів, вчених України, так і з долею народу в цілому. Важливим аспектом його праць є моральний стан українського народу, його національна та політична деградація. Вже в одній з перших праць “У ті трагічні роки. Сталінізм в Україні” Ю.Шаповал робить висновок, що саме Сталін повністю позбавив наше суспільство гуманістичних основ, девальгував мільйони у кривавий коловорот.

У праці “Людина і система. (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні)” автор мовою документів намагається показати злочинний вплив сталінського тоталітаризму на долю людини в Україні. Учений свідчить про неоднозначні настрої в українському суспільстві і вказує, що хвиля боротьби проти інтелігенції в Україні в період з 1947 р. почалася в основному з вини українських прибічників тоталітаризму, саме з їхньої руки адептами “націоналізму” були оголошені представники інтелігенції, в першу чергу – українські письменники.

Праця Ю.Шаповала “Лазар Каганович” описує життєвий шлях вірного соратника і прихильника Й.Сталіна Лазаря Кагановича. Автор ґрунтовно розкриває “слід” Кагановича в українській історії і його вплив на духовну атмосферу в суспільстві, особливо в середовищі інтелігенції. На думку автора, Каганович настільки активно боровся з “українським націоналізмом”, що Сталін змушений був повернути того до Москви, аби остаточно не посваритися з українцями.

Значним доробком автора щодо відкриття сторінок історії сталінського тоталітаризму в Україні стала наукова розвідка “Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії”. Ця праця не присвячена конкретно моральній стороні сталінізму, проте автор неодноразово вказує, що кілька поколінь українців “примушували брати участь (переважно як “емпіричний

матеріал”) у грандіозному соціальному експерименті, що призвело не тільки до мільйонів жертв репресій, голоду, депортацій, а й до “глибокої моральної (вона ж аморальна) травми суспільства, його всебічної деградації”. Як пише Шаповал, “залізна завіса” виховувала покоління “советських людей” на засадах псевдосамодостатності й духовної автаркії [369. – С.10-11].

Встановити соціальну і національну структуру в післявоєнний період, що значно вплинуло на моральний стан українського населення, допомагає праця М.Бугая [182]. Автор, аналізуючи документи НКВС СРСР, змальовує механізм депортації населення з України та дає їх кількісні визначення.

Серед узагальнюючих праць, що вийшли друком в останні роки, стали праці Б. Яроша “Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ століття: Історичний аспект ” та С.Білоконя “Масовий терор як засіб державного управління в СРСР ” [378, 177]. Робота С.Білоконя містить спробу кодифікувати злочини більшовицького режиму. Вона яскраво ілюструє, до чого призводить аморальна “класова мораль”. Автор торкається ідеологічних засад, які було покладено в основу терористичної політики і які неодмінно передбачали знищення частини населення в ім’я формування “ нової людини”, простежує, як засобами обліків, анкетування, паспортизації було створено інформаційну систему даних про підвладне населення.

З’ясування важливих проблем історії України післявоєнного періоду не було б повним без аналізу впливу Другої світової та Великої Вітчизняної воєн на долю українського народу. Саме ці події були багато в чому визначальними для післявоєнної моральної атмосфери. У ґрунтовних працях М.Ковалю “Україна в другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.)”, “Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії” [253, 255] з позицій фахівця воєнної української історії вперше у вітчизняній історіографії окремо виділяється і розкривається таке поняття, як український військово-політичний фактор у Другій світовій війні, обґрунтовується теза про масовий народний характер національно-визвольного руху на заході України, характеризуються як вкрай запекла

громадянська війна події 1944-1945 рр. на західноукраїнських землях, оцінюються міжнародні наслідки перемоги антигітлерівської коаліції для України і вирішення українського питання. У праці “Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.)” [253] М.Коваль не лише аналізує події війни, а й у контексті розгляду українського фактора на широкій джерельній базі розглядає вплив війни на моральний стан, настрої населення. Аналізуючи окупаційну політику фашистських загарбників, автор змальовує настрої та реакцію населення на неї, а розглядаючи відновлення радянської влади на звільнених від окупантів землях, звертає увагу на відновлення разом з нею ідеологічних процесів, що були притаманні сталінському режиму.

Події війни розглядають у своїх працях О.Лисенко, І.Муковський, П.Чернега, В.Гриневич, Ю.Ніколаєць, А.Чайковський, В.Король, Я.Довгополий, та інші [269, 279, 280, 281, 355, 204, 288, 361, 259, 213]. У своїх працях дослідники аналізують внесок українського народу у перемогу, український геополітичний фактор у війні, кількісний склад українців у Червоній Армії, партизанський рух на українських землях, трагедії військовополонених, настрої українського населення під час німецької окупації, проблему остарбайтерів. Без цих досліджень фактично неможливо встановити реальну картину моральних наслідків війни для українського народу. І.Муковський та О.Лисенко у праці “Звитяга і жертвність: українці на фронтах другої світової війни” [280], простежують загальні наслідки війни для українців.

Сучасні дослідження українських науковців, що стосуються доби війни 1941-1945 рр., у вітчизняній історії узагальнені в колективній праці “Безсмертя. Книга Пам’яті України. 1941-1945” [174]. На основі широкої джерельної бази автори аналізують події воєнного періоду української історії та визначають їх наслідки для українського суспільства.

На сучасному етапі з’явилася література, яка на основі широкої джерельної бази характеризує зміну національної структури населення

України в повоєнний період, що значно вплинуло на моральний стан народу. Проблемам приєднання Закарпатської України в 1945 р. до УРСР присвячені збірники матеріалів „1945. Закарпатська Україна” [140, 141]. Автори, аналізуючи приєднання Закарпаття до УРСР, оцінюють настрої закарпатського населення. У роботі також використано матеріали і документи збірника, присвяченого проблемам возз’єднання Закарпатської України з Радянською Україною, що охоплює період з травня 1944 по січень 1946 рр. [128]. Проблемам переселення українців з Польщі присвячений збірник документів “Акція “Вісла”: Документи” [126].

Сучасна українська історіографія має у своєму доробку низку праць, які стосуються певних процесів післявоєнного періоду сталінського тоталітаризму. Автори аналізують окремий комплекс подій цього періоду, що дає змогу встановити їх вплив на українське суспільство, в тому числі на систему його психологічних настанов.

В.Баран та В.Даниленко у своїй праці “Україна в умовах системної кризи (1946-1980-ті рр.)” [167] аналізують післявоєнний період української історії. На основі широкої джерельної бази автори не просто змальовують процес відновлення тоталітарної машини на звільнених від окупантів землях, відбудову економіки, а й звертають увагу на широкий український патріотизм та героїзм у перші повоєнні роки, що дало змогу у короткий період завершити відбудову економіки країни. Науковці досліджують ідеологічні процеси повоєнного періоду, наслідком яких стало відновлення світогляду радянської людини в тоталітарних межах. У праці проаналізовано також сільськогосподарську політику Компартії та її вплив на українське село. Автори звертають увагу на поширення антиколгоспних настроїв серед населення у повоєнний період. Науковці також визначають, що навіть погромні ідеологічні кампанії не могли зупинити поступальний духовний розвиток народу, однак вони суттєво гальмували його, зводячи українську культуру до рівня провінційності та відсталості.

В.Баран у праці “Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр.” [168] аналізує політичні процеси, розвиток економіки, соціального і духовного життя в Україні в період 1953-1985 рр. Проте у “Вступі” та розділі “Напередодні” автор визначає вплив попереднього, післявоєнного періоду на свідомість народу, звертаючи увагу на міфологізацію суспільної свідомості, що служила духовною підвалиною диктатури. Науковець визначає, що на рубежі 40-50-х рр. йшла галаслива і жорстока за своїми наслідками кампанія боротьби з “космополітами”, “низькопоклонниками”, “переродженцями” в історії, філософії, у літературі і мистецтві, що мало на меті подолати тіньові тенденції в суспільній свідомості, які з’явилися в повоєнний період.

У дослідженні використано ряд інших праць В.Барана, де дається аналіз політичного, соціально-економічного і національно-культурного розвитку України в повоєнний період [169, 170].

Проблемам відносин українського села і тоталітарної держави в умовах голодомору 1946-1947 рр. присвячена дисертація В.Кириченка [246]. Автор аналізує вплив тоталітарної репресивної машини на українського селянина і визначає її антиселянську суть.

Післявоєнний період української історії схарактеризований у праці О.Замлинської, яка аналізує культурні процеси в Україні в період 1943-1953 років [216], а також у праці Л.Васильєвої-Чикаленко [182], що присвячена темі участі України в міжнародних відносинах 1944-1996 рр. Проблеми голоду 1946-1947 рр. знайшли висвітлення у дослідженнях І.Шульги, І.Воронова, Ю.Пилявця [376, 192]. Автори цих праць, аналізуючи події, вказують на їх вплив на настрої, систему цінностей та моральний стан населення України.

Процес становлення тоталітарної репресивної машини в СРСР розглядають Ю.Шаповал, В.Золотарьов, В.Пристайко у своїй праці “ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи” [371] та І.Білас в праці “Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953” [172]. Учені не тільки розглядають процес встановлення репресивно-каральної системи в Україні та

контролю над усіма сторонами життя народу, а й визначають вплив тоталітаризму на долю окремої людини, як представника влади, інтелігенції, так і простої людини, насамперед, колгоспника. І.Білас у розділі “Особливості функціонування репресивної системи у воєнний період (1941-1945 рр.)” характеризує боротьбу з національним підпіллям в Західній Україні. У своїй праці автор визначає ідейне підґрунтя руху ОУН-УПА, наголошує, що цей рух був масовий і користувався підтримкою значної частини населення Західної України. У розділі “Репресивно-каральна система та масові депортації народів (1945-1947 рр.)” автор аналізує процес депортації українського населення з Закарпаття та загострення стосунків між українцями та поляками. Дослідник вказує на моноідеологічну основу післявоєнного суспільства. Аналізуючи події голоду 1946-1947 рр., Білас визначає настрої народу в цей період, вказує, що багато міркувань відзначалися категоричністю і максималізмом. Люди губилися в здогадках, а масштаби голодомору поширювалися як територіально, так і морально, вириваючи з життя знесилених людей, гіпертрофуючи свідомість тих, хто перебував на грані голодної смерті, доводячи їх до божевілля.

Р.Подкур у своїх працях “Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.)” та “За повідомленням радянських спецслужб” [300, 301] на конкретних прикладах не тільки розглядає різноманітні процеси історії України довоєнного періоду сталінського тоталітаризму, а й вказує на наявність в архівних установах документів, які дають можливість визначити моральний стан населення, його реакцію на окремі події, їх народну оцінку, в тому числі повоєнної доби. У роботі також використана праця Р.Подкура і Ф.Винокурової “Голод 1932-33, 1946-47 рр. Вінницька область: Документи і матеріали” [127], де на основі архівних матеріалів аналізується перебіг повоєнного голоду на Вінниччині та реакція на нього населення області.

Вагомих результатів у з'ясуванні впливу сталінської тоталітарної епохи на українське суспільство досягла українська закордонна історична наука, яка намагається визначити цілий спектр подій повоєнної історії.

Важливі висновки щодо періоду війни та післявоєнного періоду роблять у своїх працях О.Субтельний та Т.Гунчак. [346, 208]. О.Субтельний аналізуючи участь України у Другій світовій війні, визначає, що опинившись між фашистським і радянським режимами, позбавлені власної держави, котра захищала б їхні інтереси, українці виявилися, як ніхто інші, беззахисними перед спустошеннями війни й нещадною політикою тоталітарних держав, що її вели. Автор аналізує настрої українського населення під час німецької окупації, діяльність ОУН, рух опору в роки війни, пропагандистський наступ Сталіна, що мав на меті залучити українських громадян до боротьби проти фашизму. Як визначає О.Субтельний, українці опинилися у становищі, коли вони могли лише реагувати на події, а не впливати на них. Під час розгляду проблем післявоєнного періоду, автор постійно звертається до аналізу суспільної атмосфери.

Т.Гунчак у своїй праці намагається визначити стан суспільної та національної свідомості в добу сталінізму. На основі вивчених матеріалів він робить висновок, що основна маса українців цього періоду була аполітичною, що спричинялося самим існуванням тоталітарного режиму.

К.Кейданський аналізує процес повернення полонених та вивезених на роботу українських осіб у роки війни, що отримали статус переміщених осіб. Він не тільки дає аналіз діяльності таборів для переміщених осіб, їхньої структури та завдань, а й аналізує атмосферу в цих таборах та настрої серед різних категорій переміщених осіб [245].

Б.Кравченко у праці “Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття” [263], простежує залежність національної свідомості українців від соціальної структури в різні періоди вітчизняної історії. Автор досить докладно аналізує настрої народу під час Другої світової війни, а також найважливіші події, що були в Радянській Україні, характеризує їх

вплив на національну свідомість. У розділі “Українське суспільство після Другої світової війни” дослідник дійшов висновку, що українське суспільство почало відновлюватися в 1940-х рр., маючи змінену етнодемографічну структуру, що вплинуло на стан свідомості українського народу.

Встановити атмосферу доби Другої світової війни допомагають дослідження В.Косика. У праці “Україна і Німеччина у Другій світовій війні” та двотомнику “Україна у Другій світовій війні” [261, 137, 138] серед документів німецьких архівів, які характеризують діяльність німецької окупаційної влади в Україні, діяльність ОУН-УПА, автор наводить документи, які аналізують настрої населення в роки війни, суспільну атмосферу українського суспільства в передвоєнний та воєнний періоди, вказують динаміку їх змін.

На сьогодні також видані праці, які носять узагальнюючий характер і містять багатий фактичний матеріал, що стосується доби радянської влади, в тому числі сталінського тоталітаризму. Значний фактичний матеріал містить “Чорна книга України” [142], яка крім офіційних документів влади з приводу тієї чи іншої події в українській історії, дає народну їх оцінку, що проявлялася в листах, спогадах, усній народній творчості.

Певний доробок у з’ясуванні впливу тоталітаризму на суспільну думку та моральний стан населення зробили російські історики. У книзі Н.Романовського “Обличчя сталінізму”, яка вийшла в 1995 р., є розділ, в якому схарактеризовано процеси, які проходили після війни в радянському суспільстві [324]. Були спроби історико-філософського осмислення феномену радянської людини і її відносин з владою. О.Зинов’єв ввів до обігу поняття “гомо советікус” [223], а М.Геллер розвиває ідею “машини і гвинтиків” [200]. Питання впливу тоталітаризму на свідомість людини торкається О.Борисов [181]. Однак конкретних досліджень, що вивчають настрої, стереотипи мислення, особливості поведінки населення, на жаль, не було.

Також досліджується проблема впливу війни на різні сторони життя радянського суспільства. Проте усі вони в основному присвячені тим змінам, які відбувалися в демографічному і соціальному складі населення СРСР після війни, і не торкаються теми суспільних настроїв [159, 337].

Відходом від усталених догм, намаганням встановити реальну суть сталінізму і наслідків війни для радянського суспільства відзначається праця “Сталінізм і війна” А.Мерцалова і Л.Мерцалової [275]. У своїй праці автори підсумовують попереднє вивчення історії поняття сталінізму, з’ясовують його витоки, особливості сталінського тоталітаризму і його наслідки, вплив на війну, характерні риси його методів керівництва, ціну перемоги. Автори роблять висновок, що сталінізм – це повне відкидання соціалізму, контрреволюційна авторитарна система, заснована на державній власності, що поширила свій вплив на всі сторони суспільного життя – від економіки до військової справи. На думку науковців, найстрашнішим є те, що сталінізм залишив глибоке суспільне коріння, вразив свідомість кожного – від домогосподарок до президентів.

Не вивчали безпосередньо проблеми суспільних настроїв, як правило, і автори робіт, які розглядали окремі суспільні групи радянського суспільства в повоєнний період, хоча в них зібрано важливий фактичний матеріал. У період 1990-х рр. особливо активно розроблялася тема селянства (в контексті аграрної політики радянської влади) [308, 186] й інтелігенції, настрої цієї суспільної категорії [160, 164]. Проблеми інтелігенції розглядаються в контексті загальної культурної політики, а також як історія інакомислення в СРСР. Останнім часом з’явилися роботи, які розглядають окремі проблеми післявоєнного періоду, наприклад, голоду 1946-1947 рр. Ці роботи не аналізують настрої населення післявоєнного періоду, проте визначають реакцію населення СРСР на окремі події державного життя.

Питання морального стану суспільства післявоєнного періоду безпосередньо досліджує О.Зубкова. Найгрунтовнішою працею з цих проблем є її монографія “Післявоєнне радянське суспільство: політика і

повсякдення” [227], що присвячена вивченню радянського суспільства в кризовій ситуації переходу від війни до миру, його мобілізаційних можливостей, механізму взаємовпливу суспільства і влади. Дослідження, засноване на великій кількості архівних джерел, зосереджується на суспільних настроях, що відображають ставлення суспільства в цілому і його окремих груп до політики влади (політичним кампаніям, зовнішньополітичним акціям, способів вирішення продовольчої, житлової та інших проблем). У монографії представлено механізм функціонування суспільної думки, що складалась з химерного переплетення офіційних установок і різного роду пліток і домислів. Автор аналізує вплив Другої світової війни на суспільство, визначає післявоєнне суспільство як соціально-психологічний феномен, в якому бажання мирного щасливого життя все частіше вступало в суперечність з реальним життям.

Проблеми післявоєнного періоду дослідниця розглядає також в ряді статей, де аналізує суспільну атмосферу після війни 1945-1946 та 1948-1952 рр. [225, 226]. В цих працях О.Зубкова аналізує вплив перемоги на переможців, суперечності між очікуваним і реальним життям, механізми боротьби з інакомисленням. Повоєнного періоду радянської історії стосується також праця “Суспільство і реформи: 1945-1964”, де автор розглядає цілий спектр питань повоєнної радянської історії, в тому числі аналізує стан суспільної думки [228].

Вагомий внесок у з’ясування феномену тоталітаризму зробила західна історична наука, загалом зосередившись на пошуках сутності та системоутворюючих чинниках тоталітарного феномену. З’явилися фундаментальні праці, серед яких виділяються ґрунтовні монографії Х.Арендт, К.Фрідріха, З.Бжезинського, що ввійшли до класичної немарксистської соціології та політології. Х.Арендт терміном “тоталітаризм” вперше об’єднала прямо протилежні, як здавалося радянським історикам, системи – комунізм і фашизм. На думку дослідниці, найвиразнішою прикметою тоталітарного режиму є масовий терор, що набрав абсолютних

форм і намагався змінити саму людську природу, тобто здійснити “фабрикацію людства”. Ханна Арендт виявила найістотнішу ознаку тоталітаризму – за допомогою ідеологічної конструкції та відповідних репресивно-примусових заходів він намагався цілком перебудувати суспільство [162].

Німецький соціолог Е.Ноель-Нойман в своїй праці “Суспільна думка: відкритті спіралі мовчання” визначає, що будь-який режим, навіть тоталітарний, не може існувати без підтримки суспільної думки. Сталінський режим за допомогою пропаганди і терору формував у суспільстві відповідні настрої, які працювали на підтримку авторитету тоталітарної системи [289].

К.Фрідріх і З.Бжезинський, за їх власними висловлюваннями, прагнули сконструювати “загальну модель тоталітаризму на основі критеріїв, котрі згодом дістали назву “тоталітарного синдрому”. Серед основних критеріїв вони виділяють офіційну унітарну ідеологію, що охоплює всі життєво важливі аспекти людського існування; систему терористичного поліцейського контролю: терор, спрямований не тільки проти “ворогів” режиму, а й проти довільно обраних груп, класів, населення; контроль партії над усіма засобами масової інформації, які безпосередньо впливають на свідомість людини [354].

Цікаві нотатки, які стосуються тоталітаризму і його впливові на Україну, знаходимо в праці югославського політика М.Джиласа “Обличчя тоталітаризму” [211]. Мілован Джилас визначає, що війна змінила атмосферу радянського суспільства. На думку автора, в останній період війни стихійно поширювалася впевненість, що по її завершенні, коли радянські люди ще раз підтвердили вірність Батьківщині і основним ідеям революції, не буде потреби в політичних обмеженнях, а також в ідеологічних та інших монополіях групки вождів, тим більше – одного вождя. Під час подорожі по Україні в останній період війни автор звертає увагу на зростання релігійності українського народу, що швидко використала радянська влада для боротьби

з фашизмом. Помітив автор і ріст “буржуазного націоналізму”, що ніяк не узгоджувалось з “мудрою” сталінською національною політикою.

Характеризуючи поняття тоталітаризму та визначаючи його характерні риси дисертантом також використані роботи Е.Фромма, Д.Оурела, Дж.Хоскінга [355, 297, 358], в яких автори не тільки намагаються з’ясувати феномен тоталітаризму, а й визначають його вплив на суспільство. В роботі також використані праці західних істориків, які присвячені загальним питанням радянської історії повоєнного періоду [202, 244, 348, 380].

В дисертаційному дослідженні використано документи особистого походження – щоденники, мемуари, спогади сучасників тих подій. Незважаючи на те, що мемуарні матеріали є суб’єктивними за своїм характером і кожен мемуарист по-своєму відображає історію, і, як правило, лише одну сторону подій, вони є важливим джерелом вивчення післявоєнних настроїв. У дисертації використано мемуарні матеріали колишніх державних діячів. Насамперед, це мемуари колишнього секретаря ЦК КП(б)У М.С.Хрущова [153], міністра фінансів СРСР доби Сталіна М.Зверєва [147]. Важливе значення мають мемуари відомих діячів літератури та науки, учасників дисидентського руху, які дають власну оцінку повоєнних подій [146, 154, 151, 152].

Таким чином, аналіз наукової літератури засвідчує, що на сучасному етапі в розвитку української історіографії проблема морального розвитку українського суспільства післявоєнного періоду, стану суспільної свідомості, динаміки суспільних настроїв досліджена недостатньо. Вона фактично не розроблена ні в дисертаційному, ні в монографічному вимірах, чим і привернула увагу автора. Проте при відсутності відповідної літератури з визначеної теми у фондах архівних установ, пресі, документальних збірниках є матеріали, які містять інформацію про суспільну атмосферу, настрої різних категорій населення України та їх моральний стан у повоєнний період.

1.2. Джерельна база та методологічні засади роботи

Вивчення суспільних настроїв післявоєнного періоду не можливе без відповідної джерельної бази. При відсутності конкретної літератури з визначеної теми дисертаційного дослідження, саме джерела, які знаходяться у фондах архівних установ, стали визначальними при написанні роботи. Це насамперед матеріали офіційного походження, які містять інформацію про настрої різних категорій населення України. Незважаючи на те, що офіційні опитування населення наприкінці 40-х і в першій половині 50-х рр. ХХ ст. не проводили, така інформація досить послідовно і систематично відстежувалася представниками влади, як місцевої, так і центральної. В роботі використано документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) (фонд ЦК КП(б)У-КПУ), Центрального архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) (фонд управління справами Ради Народних Комісарів Української РСР, фонд документів Крайового Проводу Організації українських націоналістів (ОУН) на західноукраїнських землях, фонд "Рейхскомісаріат Україна"), Державного архіву Вінницької області (ДАВО) (фонд обласного комітету КП(б)У-КПУ, фонд Вінницького міського комітету КП(б)У-КПУ), Державного архіву Хмельницької області (ДАХО) (фонд обласного комітету КП(б)У-КПУ).

Вся система отримання інформації була суворо централізована і кінцевою інстанцією, куди спрямовувався її потік, був ЦК ВКП(б). Перед цим вона акумулювалася, систематизувалася, оброблялася Центральними комітетами Компартії союзних республік. Відповідно в Україні найвищою інстанцією зі збору інформації був ЦК КП(б)У. Саме тому найбільшу цінність мають архівні матеріали, які знаходяться в фонді ЦК КП(б)У-КПУ ЦДАГО України. У фондах ЦК КП(б)У знаходяться інформаційні зведення відділів ЦК КП(б)У, доповідні записки інспекторів ЦК КП(б)У про становище в регіонах, інформаційні матеріали і звіти місцевих партійних органів (головним чином, обкомів), перелік питань, які задавали слухачі під час лекцій і зборів, матеріали обговорення партійних і урядових рішень серед населення, інформаційні записки про настрої населення, що надходили з

інших відомств і громадських організацій. Інформація в ЦК КП(б)У надходила, як правило, трьома основними каналами: 1) від партійних органів; 2) від державних і громадських організацій; 3) від приватних осіб.

Наскільки правдивою можна вважати подібну інформацію для проведення конкретного історичного дослідження? На сучасному етапі встановлено, що навіть анонімні анкетування чи опитування не дають достатньо повної і точної інформації про суспільну думку, яка визначається як особливістю людської психіки (небажання, страх говорити правду), так і методами опрацювання інформації. Ті відомості, які отримували партійні органи, також залежали від каналів їх надходження, змісту первинної інформації, характеру їх опрацювання при виробленні підсумкового документу.

Іноді траплялися випадки, коли окремі партійні та радянські керівники приховували певну (як правило негативну) інформацію або намагалися викривити справжню картину, стверджуючи, що в цілому “настрої є політично здоровими” або “патріотичними”. Проте центральна влада вела сувору боротьбу з подібними тенденціями у діяльності органів влади і вимагала правдивого висвітлення та аналізу подій і явищ. Крім того, приховати справжню інформацію було вкрай важко, через те, що вона одночасно надходила в ЦК КП(б)У крім каналів партійних органів по лінії державних і громадянських організацій. Насамперед, через органи НКВС (МВС) УРСР, ЦК ЛКСМУ, Прокуратури УРСР та інші. Іноді офіційні повідомлення надходили, дублюючись по кількох каналах.

Важливим джерелом надходження інформації були відділи “В”, що складались з трьох підрозділів – військової цензури, політичного контролю, міжнародного відділення і діяли в кожному територіальному управлінні МДБ. Військова цензура переглядала листи військовослужбовців і адресованих їм. Влада затримувала листи, в яких була інформація щодо незадовільного продовольчого становища, високих податків, голоду, розрухи, що на її думку могло негативно вплинути на “духовно-психічний і

моральний стан військовослужбовців” [156. – С.44]. Відділення політичного контролю контролювало всю іншу частину кореспонденції, за винятком листів, які направлялися за кордон. Політичний контроль був вибіркоким, проте біля 80 % листів проходило відповідну перевірку [156. – С.48]. Як правило, у відборі листів переважав певний принцип. Насамперед обов’язково перевірялися листи без адреси, надруковані на друкарських машинках, листи, надіслані до запитання, рекомендовані листи з викривленим почерком або, навпаки, з дуже правильним або друкованим почерком [156. – С.48].

Найголовніша інформація до ЦК КП(б)У надходила саме від обкомів партії, які отримували її від партійних органів та інформаторів. Слід відмітити, що при радянській системі існувала розгалужена сітка інформаторів. Інформатори – штатні і добровільні – були в партійних установах, на заводах, в колгоспах, в навчальних закладах, академічних інститутах. У післявоєнні роки влада перевіряла навіть анонімні листи та повідомлення. Як правило, вищі партійні органи направляли більшість відповідних “сигналів” для розгляду на місця.

Радянська влада використовувала різноманітні методи пропагандистської роботи з обов’язковим контролем її впливу на суспільство і вивченням наслідків. Обов’язково відстежувалася інформація про реакцію населення на ті чи інші рішення партії та уряду. Подібним чином відстежувалася інформація, пов’язана з виборами 1946, 1947 рр., грошовою реформою 1947 р., скасуванням карткової системи, зниженням цін і т.п. Ступінь правдивості і повноти інформації, підготовленої у довідках і звітах про настрої населення, залежала від характеру самого документа, що містив у собі загальну, узагальнюючу інформацію або тематичну, стосовно певного рішення партії. Як правило, тематичні звіти показували підтримку народом заходів партії, а негативні настрої представлялись у вигляді окремих епізодів. Системні регулярні звіти про політичні настрої населення України мали більш повну інформацію, давали відомості про певні групи населення

(робітників, селян, інтелігенцію) і мали певну структуру. Спочатку давалася інформація про настрої підтримки, потім настрої проблемних груп (висловлювання неполітичного характеру), критичні “антирадянські”, “нездорові”, “ворожі” настрої.

Влада цілеспрямовано фіксувала плітки, думки, анекдоти, поговірки, питання, в яких найчастіше проявлялася громадська думка. Ця інформація, що зафіксована у спеціальних зведеннях і зберігається в архівних установах, також використана при написанні дисертаційного дослідження.

Значна частина матеріалів, які використані в дисертаційному дослідженні, також зберігаються у фондах ЦДАВО України. Документи з фонду “Рейхскомісаріат Україна” дають можливість визначити вплив німецької окупаційної політики на настрої українського населення та їх динаміку у воєнний період, визначити моральні наслідки війни для українського народу. Фонд документів Крайового Проводу Організації Українських націоналістів (ОУН) на західноукраїнських землях допомагає визначити особливості діяльності ОУН-УПА, їх вплив на моральний стан населення. Крім того, розвідка ОУН-УПА сама складала досить детальні звіти про суспільну атмосферу в республіці у воєнні та повоєнні роки, які використані в дисертаційному дослідженні.

Архівні матеріали, які зберігаються у фонді управління справами Ради Народних Комісарів Української РСР дають можливість детально встановити особливості розвитку сільського господарства республіки, роботу закладів торгівельної мережі, розвиток житлового будівництва, що допомагає визначити закономірності впливу соціально-економічної політики держави на моральний стан населення України. Для з’ясування даного питання мають цінність документи, які містять матеріали розгляду справ та заяв трудящих, листи та скарги населення, листування по заявам і скаргам громадян.

У цьому ж фонді знаходяться документи, які дають можливість вивчити цілий спектр питань пов’язаних з репатрійованими особами УРСР. Серед них: листування з відділами репатріації виконавчих комітетів

обласних Рад депутатів трудящих, характеристики на репатрійованих радянських громадян, матеріали про роботу перевірно-фільтраційних пунктів Комісаріату внутрішніх справ, матеріали з питань обліку репатрійованого населення, листовні звернення репатрійованих громадян до осіб, які були за межами СРСР. Ці документи дають можливість встановити настрої, моральний стан, особливості світогляду репатрійованих українських громадян.

З архівних матеріалів фонду використані також документи пов'язані з питаннями переселення українського населення з території Польщі і Чехословаччини в Україну та польських і чеських громадян в Польщу і Чехословаччину, без яких неможливо ґрунтовно вивчити зміни в національній структурі населення України. У роботі використані архівні матеріали, які стосуються діяльності церкви та Ради в справах православної церкви, питань проведення виборів в УРСР, які дають можливість встановити особливості морального стану населення України повоєнного періоду.

Архівні матеріали з фондів обкомів та міськкомів КП(б)У Вінницької та Хмельницької областей містять документи з перерахованого вище переліку питань та підтверджують думку, що на регіональному рівні зберігалися особливості настроїв та морального стану населення, що були характерними для регіонів України, при деяких місцевих відмінностях.

Автор використовував порівняльний аналіз інформації, що дало можливість не стільки зафіксувати кількісні характеристики, як визначити головні тенденції розвитку післявоєнних настроїв, поширення комплексів очікування і головні психологічні установки в конкретний момент часу.

У роботі також використано різні документи епістолярного жанру: скарги, листи до різних партійних органів, листи до редакцій газет, витримки з матеріалів приватного листування, підготовлені відділом військової цензури Наркомату (Міністерства) державної безпеки УСРР за 1945-1946 рр. Ці зведені витримки давали можливість владі аналізувати інформацію про настрої громадян.

У виборі **методології роботи** при дослідженні даного питання автор шукав нові, нетрадиційні шляхи. Радянська методологія, яка довгий час панувала у вітчизняній історіографії, не була орієнтована на розкриття таких понять як настрої, суспільна свідомість, моральний стан, ментальність. Якщо вона їх і розкривала, то лише як похідними від базису, тобто соціально-економічної моделі організації суспільства. Вона відштовхувалася від марксистсько-ленінських принципів розуміння історичного процесу, а саме: 1) класового підходу; 2) принципу партійності; 3) формаційної теорії. Саме тому з припиненням ідеологічного монізму в республіці розпочалася масована критика попереднього підходу трактування історії. Як стверджували деякі історики, в кінці 80-х – на початку 90-х рр. фактично відбувся корінний методологічний переворот [191. – С.13]. Академік І.Ковальченко, ще в 1991 р. визначив нові теоретично-методологічні підходи і рішення, які зводяться до наступних принципів:

- ліквідувати розрив у вивченні історії нашої країни і світової історії;
- показати поряд з об'єктивним і масовим роль в історичному розвитку *суб'єктивного і індивідуального* (курсив наш – К.В.).
- аналіз подій і процесів, які відбулися, повинен поєднуватися з розкриттям альтернативних можливостей їх розвитку та з'ясуванням чому реалізовувались ті чи інші варіанти [256. – С.3].

Внаслідок методологічного перевороту науковці все частіше наголошують, що так звана “суб'єктивна історія”, що вивчає суб'єктивні фактори історичного процесу: національну та суспільну свідомість, моральний стан народу, його настрої і духовний розвиток, є самостійним чинником розвитку. Суспільствознавці все частіше звертають увагу, що людина – істота багатопланова, що не зводиться до якоїсь однієї іпостасі, нехай і такої важливої як “гомо економікус” [277. – С.6]. У вітчизняній історіографії все частіше застосовується категорія “цивілізація”, що є єдиною категорією, яка дає можливість антропологічно осягнути історичний процес, тобто гуманізувати його [171. – С.70]. Відтоді науковці починають

розглядати людину не лише через матеріально-предметну, а й через духовно-рефлекторну діяльність, в якій крім природного початку присутній емоційно-психологічний компонент. “Цивілізаційний підхід”, який на відміну від “суспільно-формаційного підходу” поряд з об’єктивними чинниками розвитку враховує й суб’єктивні, усе розмаїття суспільного життя, давав більше можливостей у з’ясуванні історичного процесу.

У дослідженні автор дотримувався принципів історизму та об’єктивності, що в сукупності з відповідними методами склали методологічне підґрунтя. При застосуванні принципу історизму процеси соціальної історії розглядалися в поєднанні з науковою об’єктивністю, що виключає будь-яке спотворення історичних подій. Принцип об’єктивності допоміг аналізувати повоєнні процеси з позицій об’єктивного пізнання дійсності, незалежно від класових, партійних чи інших класифікацій. При дослідженні подій, фактів цієї доби в дисертаційній роботі на підставі наукового підходу зіставлялися аналогічні і відмінні факти.

Робота над дослідженням розпочалася із з’ясування понятійного апарату, необхідного для виконання поставлених завдань. Використовуючи різноманітну спеціальну літературу, з’ясовувались категорії моралі, морального стану, суспільної свідомості, суспільно-політичних настроїв, суспільної активності, моральної оцінки та інші. Особливо прислужилася праця, яка видана вітчизняними науковцями зовсім недавно – “Історична наука: термінологічний і понятійний довідник” [236], що розкриває найважливіші питання, що пов’язані з методологією дослідження.

В розкритті подій та явищ повоєнної соціальної історії і з’ясуванні питань пов’язаних з суспільною атмосферою в роботі використовувалися методи, які притаманні як матеріалістичному розумінню історії, так і цивілізаційному підходові і у вітчизняній історіографії знайшли своє місце зовсім недавно.

Особливо важливими у з’ясуванні предмета дослідження стали власне історичні методи: хронологічний, хронологічно-проблемний, порівняльно-

історичний, порівняльно-хронологічний. Наприклад, при з'ясуванні питання, що розкриває залежність масової свідомості від ролі в суспільстві інтелігенції, даються її порівняльні характеристики довоєнного і післявоєнного періоду у вигляді таблиці. У дослідженні постійно використовувався порівняльно-історичний метод, який дав можливість з'ясувати суть сталінської тоталітарної політики, визначаючи її закономірності та особливості в різні періоди радянської історії.

В дослідженні також використовувалися міждисциплінарні методи, які застосовуються фахівцями інших наук. Наприклад, при з'ясуванні суспільно-політичних настроїв населення України під час виборчих кампаній повоєнного періоду застосовувалися статистичний та математичний методи, які дають можливість зафіксувати не лише кількісні характеристики цих подій, а й їх загальні тенденції і закономірності.

При вивченні суспільно-політичних настроїв у повоєнний період у роботі широко використовувались методи соціальної та історичної психології, що аналізують психологічні феномени як чинники, що впливають на формування продуктів культури.

У дисертаційній роботі увага фіксувалася на соціальній практиці в повоєнний період, що дозволило конкретно побачити активну роль окремих людей, які були носіями не лише групової масової психології, а й могли приймати неординарні рішення, що і зумовлювало альтернативність в історії [175. – С.41].

При дослідженні соціальної структури українського суспільства та її змін у ній у повоєнний період внаслідок Другої світової війни у роботі використовувались методи соціальної демографії.

Для з'ясування ролі Й.Сталіна та інших політичних діячів в українській повоєнній історії автор скористався психоаналітичним методом, який хоч і зазнає критики окремих науковців, проте дає історикам можливість використовувати психологічний інструментарій для пізнання не тільки раціональної сфери людської поведінки, але й заглянути в глибинне,

безсвідоме тієї чи іншої історичної особи, мотивів її діяльності [375. – С.190-191].

В дисертаційному дослідженні автор використовує зовсім новітні підходи, які лише знаходять своє застосування в історичній науці. Наприклад, у роботі досліджується залежність суспільно-політичних настроїв від соціальної структури суспільства, зокрема від дисбалансу у повоєнний період між чоловічим і жіночим населенням. При висвітленні даного питання автор використовував методи гендерної історії як частини соціальної історії, що вивчає і аналізує відмінності в історичному досвіді чоловіків і жінок, у їх соціальних позиціях і стереотипах поведінки. Окремі автори стверджують, що такі катаклізми, як війни й епідемії залишають глибокий слід в житті усіх членів суспільства, і чоловіків, і жінок, а такі довготривалі процеси, як індустріалізація, політичний розвиток і підвищення життєвого рівня, змінює життя кожного. Проте жінки сприймали ці процеси інакше, ніж чоловіки [320. – С.55].

Використання проаналізованих вище принципів і методів, поєднання формаційного і цивілізаційного підходів до тлумачення подій і явищ та їх наслідків у повоєнній історії України, застосування новітніх підходів до вивчення соціальних процесів, дозволили всебічно та об'єктивно проаналізувати розвиток республіки 1945-1953 рр. та визначити головні закономірності та тенденції у суспільно-політичних настроях та моральному стані населення в досліджуваній період, динаміку їх змін.

РОЗДІЛ 2

Моральні наслідки Другої світової війни для українського народу

2.1 Втрати України в роки війни та їх вплив на моральний стан населення

Друга світова та Велика Вітчизняна війни стали епохальними подіями в історії українського народу повоєнного періоду. Вони не просто розділили історію радянського суспільства на періоди: довоєнний і післявоєнний, а й перекроїли життя багатьох, примусили переглянути систему попередніх цінностей, відмовитись від ілюзій минулого і навчитися жити за новими законами. Війна не тільки призвела до величезних матеріальних, людських втрат, вона вплинула на свідомість, моральний стан мільйонів людей, залишила глибокий слід у їхній пам'яті. Після війни українське суспільство, як і все радянське, стало іншим. За оцінкою О.Зубкової, це було суспільство, що вийшло із війни, а разом з ним прийшли нові механізми суспільної поведінки, зміна почуттів і настроїв людей [227. – С.17].

На жаль, протягом тривалого періоду історична наука була зайнята підрахунком насамперед матеріальних та демографічних наслідків війни, свідомо замовчуючи моральні її наслідки для суспільства в цілому і українського зокрема. Крім того, лише зараз завдяки опрацюванню нових історичних джерел (насамперед архівних матеріалів, що раніше були закритими для користування), з'являється справжня картина матеріальних та демографічних втрат СРСР та УРСР, як його складової частини, під час Другої світової війни 1939-1945 рр. та Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.

Зміну морального стану населення України внаслідок війни спричинили в основному такі основні групи факторів: матеріальні та демографічні втрати та пов'язана з ними зміна соціальної структури українського суспільства; наслідки окупаційної політики фашистських загарбників; політика радянської влади після повернення на звільнені

території і “радянізація” приєднаних до УРСР етнічних українських земель, що були у складі інших держав; зміна національної структури українського суспільства у воєнні та в перші повоєнні роки. Від цих факторів у суспільстві прямо залежала суспільна атмосфера, свідомість, моральний стан та настрої українського народу. Проаналізуємо ці причини та можливі їх наслідки для українського населення.

Чи не найбільшою проблемою українського народу стала загибель великої частини його генофонду. До мільйонів загублених життів у період громадянської війни, голоду 1922-1923 рр., голодомору 1932-1933 рр. та сталінських репресій 30-х рр. додалися величезні демографічні втрати років війни.

Більшість сучасних українських істориків схильні вважати, що Україна винесла чи не головний тягар війни з фашизмом, що двічі прокотилася її територією, залишивши глибокі рани в долі народу. Значна частина радянсько-німецького фронту пролягала територією України, а за оцінками істориків та воєнних експертів саме він був головним у Другій світовій війні. Тому матеріальні та демографічні втрати українського народу є досить високими. Українцям за визволення від фашизму довелося заплатити високу ціну. В 1941-1945 рр. на українському театрі бойових дій було зосереджено від 57,1 до 76,6% загальної кількості дивізій ворога, причому саме тут було розгромлено 60,6 % з них [281. – С.24].

За підрахунками сучасних істориків у перші місяці війни з території України влада мобілізувала до армії і флоту близько 3185 тис. чоловік [278. – С.57]. “Є підстави вважати, - пише дослідник цієї проблеми В.А.Гриневич, - що в частинах і з’єднаннях, які билися в Україні у 1941 р., мешканці республіки становили не менше 50 % особового складу” [204. – С.60]. Саме тому серед втрат особового складу армії на початку війни значну частину склали українці.

Вже після війни були визначені цифри матеріальних втрат Радянського Союзу в ході воєнних дій. Проте поряд з цифрами зруйнованих міст і сіл,

промислових підприємств, залізничних мостів та поголів'я худоби не було цифр людських втрат. Лише через піввіку після її початку, історики і демографи зайнялися вивченням цього питання. За оцінкою сучасних істориків, загальні втрати СРСР, як в армії, так і серед цивільного населення, сягають 26,5-27 млн. осіб (хоч і ця цифра неодноразово піддавалася критиці). У загальному об'ємі втрат 76 %, тобто біля 20 млн. осіб, припадало на чоловіків. З цієї категорії населення більше інших зазнали втрат чоловіки, що народилися в 1901-1931 рр. – найбільш дієздатних за віком [227. – С.24]. За оцінкою українського історика М.Коваля, кількість загальних людських жертв в Україні сягала 8 млн. осіб, тобто майже 30 відсотків усіх втрат Радянського Союзу [253. – С.119]. Деякі інші дослідники називають цифру загальних людських втрат українського народу у війні 40-44 % від союзних, відштовхуючись від післявоєнної цифри кількості українського населення в 27,4 млн. мешканців проти довоєнної в 41,7 млн. [362. – С.8]. В колективній праці “Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945” кількість безповоротних втрат республіки на 1945 р. визначається у 10 млн. осіб. Загальні демографічні втрати з 1 січня 1941 р. до 1 січня 1945 р. становлять 13 млн. 548 тис. чол. [174. – С.561].

Навіть на початку 1951 р. на території України, яку вона мала перед війною, проживало лише 36,3 млн. чол., або 87,9 % довоєнної чисельності населення [326. – С.35]. Як і в цілому по країні, лєвова частка цих втрат припадала саме на чоловічу частину населення. В Україні були села, куди після війни з фронту не повернувся жоден мобілізований чоловік.

Внаслідок війни на початок 1945 р. сільське населення республіки порівняно з відповідним періодом 1941 р. зменшилось більш як на 7,4 млн. осіб, або на 27,2 % (з 27231,5 тис. осіб до 19815,8 тис. осіб), при цьому 73,3 % вибулого населення становили чоловіки [193. – С.190]. Коли до війни їхня чисельність поступалась кількості жінок на 8,9 %, то після війни ця різниця складала 43,5 %. Загальна кількість робітників і службовців в республіці становила лише 1256 тис. чол., або 48,3 % від рівня 1940 р. Навіть у 1950 р.

вони становили лише 96,2 % їх довоєнної кількості [326. – С.35]. В Україні найбільше скоротилась чисельність чоловіків віком від 16 до 54 років. На початок 1945 р. їх виявилось ледь більше 1/4 довоєнної кількості. Якщо врахувати ще й те, що демобілізація з Червоної Армії проходила після закінчення війни поетапно і розтягнулася на кілька років, можна зробити висновок, що післявоєнне українське суспільство, особливо сільське, було переважно жіночим. Загалом в 1946 р. в Радянському Союзі на 96,2 млн. жінок припадало 74,4 млн. чоловіків. На категорію жінок у віці від 20 до 44-х років припадало на 10 млн. менше чоловіків того ж віку [161. – С.121-134]. Все це створювало не тільки демографічні, а й певні психологічні проблеми. Саме жіноча половина населення найбільш активно реагувала на недоліки післявоєнного життя і в своїх настроях була набагато критичніша, ніж чоловіча. Відомий західний психолог К.Юнг підтверджує ці слова, зауважуючи, що “психологія творчого індивіда – це, власне жіноча психологія” [257. – С.36].

У “Довідці про природній рух населення за 1945 р. і першу половину 1946 по УРСР” вказувалось, що війна вплинула навіть на віковий склад матерів, що народили дітей у 1945 р. Якщо в 1939 р. матері у віці 16-19 років становили 3,89 %, то в 1945 р. – 0,05 %, у віці 20-30 років відповідно 20,51 % і 5,46 % , у віці 31-34 років відповідно 11,06 % і 6,6 %, тоді як відсоток матерів у віці молодше 16 років і старше 40 років фактично не змінився. Це пояснюється тим, що саме у цьому продуктивному віці жінки активно брали участь у війні або насильно були вивезені до Німеччини. До того ж, не кожна жінка в умовах воєнного часу наважувалася народжувати дітей. Така ситуація стала можливою також внаслідок зменшення кількості чоловіків. Саме останньою причиною можна пояснити, що з 303572 отриманих у 1945 р. актів про народження дітей були відсутні записи про батька в 72727 дітей, що складало 23,3 % від їх загального числа [31. – Арк.5-6].

Війна залишила в Україні велику кількість дітей-сиріт. У грудні 1944 р. таких дітей нараховувалось до 125 тис. осіб [216. – С.112]. Багато з них

залишалися поза впливом державної ідеології, тому у своїх думках та діях вони були набагато розкутіші за своїх однолітків. Крім того, значна частина сиріт через деякий час поповнила різні неформальні об'єднання, в тому числі й кримінальні.

Загалом, згідно з довідкою “Про територію і населення УРСР на 1 квітня 1944 року”, населення України становило 21990 тис осіб, тоді як на 1 липня 1941 р. воно сягало 41657 тис. осіб. [43. – Арк.3]. З часом ця цифра виросла до 27 млн. осіб за рахунок повернення демобілізованих, евакуйованих та вивезених на роботу громадян. У Вінницькій області станом на 1 квітня 1944 р. проживало 1563 тис. осіб, тоді як на 1 липня 1941 р. було 2406 тис. осіб, а населення Кам'янець-Подільської області складало відповідно 1214,4 тис. осіб і 1786 тис. осіб. За роки війни населення Києва зменшилось з 846,3 тис. до 306 тис., Вінниці – з 92,8 тис. до 36,8 тис., Кам'янця-Подільського – з 19,5 до 14,5 тис. осіб. А всього по обласним центрам республіки населення зменшилось з 4598,5 тис. до 1682,5 тис. осіб [43. – Арк.3-5]. До цих цифр включаються як прямі втрати під час війни, так і евакуйоване та насильно вивезене окупантами населення.

Закономірно, що всі ці демографічні перетрубації привели до зміни вікової, соціальної структури післявоєнного суспільства, дисбалансу між чоловічим та жіночим населенням. Звісно, це багато в чому визначало моральний стан повоєнного суспільства й впливало на його настрої та реакцію на події суспільного-політичного і соціально-економічного життя.

2.2. Вплив німецької окупаційної політики на суспільно-політичні настрої українського населення

Моральний стан українського народу, особливо тієї його частини, яка перебувала на окупованій території, багато в чому був детермінований німецькою фашистською владою. Жорстокого окупаційного режиму Україна зазнала чи не найбільше з усіх республік СРСР. Можна з впевненістю стверджувати, що політика фашистської Німеччини була направлена на повну культурну деградацію українського народу. На нараді, що відбулася 16

липня 1941 р., Гітлером були визначені основні принципи окупаційної політики: “Тепер перед нами стоїть завдання розчленити територію так, як це нам потрібно, з тим, щоб зуміти: по-перше, панувати над нею, по-друге, управляти нею, по-третє, експлуатувати її” [136. – С.20].

Серед німецького командування були окремі керівники, які вважали за потрібне звернути увагу на культурний аспект українського суспільства, розбудити історичну свідомість українців, повернути їх на сторону рейху, і для цього, за словами рейхсміністра східних окупованих територій Розенберга, “в Україні повинні бути здійснені певні заходи аж до відновлення самостійності” [260. – С.143]. Проте незважаючи на це, тут був взятий курс саме на нещадну експлуатацію ресурсів України, як матеріальних, так і культурних.

У своїх планах підкорення та колонізації окупованої території України нацисти значну увагу приділяли налагодженню механізмів духовного пригнічення місцевого населення. Дії, спрямовані на духовне вихолощення й деградацію мешканців східних окупованих районів, вандалізм щодо їх культурних цінностей, перетворилися на повсякденну практику німецьких окупантів. Про те, що було пріоритетом державної політики, свідчать стенограми висловлювань Гітлера у Вольфшанце (Східна Пруссія): “Якщо ми будемо навчати росіян, українців і киргизів читати і писати, то згодом це обернеться проти нас... Не можна, щоб вони знали більше, ніж значення дорожніх знаків. Навчання географії може бути обмежене однією фразою: “Столиця Рейху – Берлін”. ...Математика і подібні дисципліни взагалі не потрібні” [254. – С.14]. Гітлер вважав, що “...загальна освіта є розкладаючою отрутою. Тому кожен стан матиме свій рівень освіти. Широким масам рабів буде надане благодіяння бути неписьменними” [264. – С.13].

Подібні погляди привели до того, що на більшій частині території, що входила до складу СРСР, вже з перших місяців окупації нацистська адміністрація почала запроваджувати політичну лінію на згортання системи

освіти, планомірне звуження інтелектуального потенціалу й зниження розумового рівня населення окупованих східних територій.

Під час німецької окупації на території України було зруйновано та пограбовано 32930 шкіл, технікумів, вищих навчальних закладів і науково-дослідних інститутів, 19200 бібліотек, з яких вивезено до Німеччини 50 млн. книг. У добу війни згоріло 62 театральних приміщення, 600 стаціонарних кінотеатрів і 151 музей [216. – С.30]. Україна втратила 27,5 % складу вчителів, що на 13,5 % перевищує аналогічний показник втрат по СРСР [216. – С.77].

Саме розвиток освіти, культури, який пропагували у початковий період німецької окупації національно свідомі сили, викликав занепокоєння в окупаційній владі. У звіті офіцерів таємної спецслужби про ситуацію в Україні чітко вказано, що головна небезпека для німецької влади полягає не у відновленні комуністичної ідеології серед населення, а у зростанні національної свідомості, яка безпосередньо пов'язана з рівнем освіти: “Масова освіта – це ризик для тоталітарних систем, бо в загальному вона готує людину до критичного думання, до реальної оцінки власного становища і характеру влади. Іншими словами вільна та необмежена освіта представляє реальну політичну небезпеку для тоталітарного режиму. Не будемо під нашим доглядом сприяти шкільному вихованню. Ми мусимо місцеве населення тримати в темноті” [241. – С.117].

Маніпулювання українським питанням в роки Другої світової війни переконливо довело, що Гітлер ніколи не розглядав його вирішення в інтересах українського народу. Доля окупованих територій цікавила його лише під кутом успішної реалізації своїх агресивних планів, а політика щодо цих територій, незважаючи на вдавану лояльність, ґрунтувалась на загальнонацистських політичних доктринах.

Досить влучно змальовує настрої українського населення цієї доби розвідка ОУН-УПА. Наприклад, в одному з оглядів окупованих територій наводяться слова селянина з села Карабчаївка Кам'янець-Подільщини, який

так розмірковував над своїм життям: “Чую війна, б’є німець совітів, прошу Бога, щоб німці прийшли, кажуть люди, що він роздасть землю, може мого сина випустять з тюрми. Може Бог дасть, що воно вже легше буде жити. Буде своя земля, хліб. Прийшов той день, прийшли німці, а сина немає. Кажуть люди, що забили совіти під час відступу. Думаю, така його доля, але слава Богу, що в мене є ще другий. Коли б роздали землю, господарювали б удвох. Але чекаю-чекаю, не дають землі вже рік, другий, а тут маєш – забрали другого сина німці. Завезли в Староконстянтинів і є чутка, що забили. Думаю тепер я – за совітів забили одного сина, за німців те саме, хліба не дають – сина забили. Ну, далі, що маю робити. Їду збирати колоски, бо нас двоє, а їсти немає чого. А тепер я бачу, той добрий, а той ще кращий. Самим треба рушатись, а я вже старий...” [13. – Арк.64]. Стаття “ОУН на Східноукраїнських землях 1941-1943” однозначно визначала, що “...Україна за формою і змістом стала колонією III Рейху - Рейхскомісаріат Україна. Під впливом цієї політики німців помалу (населення не хоче вірити, що німецька політична дійсність така жорстока), одначе чимраз повніше, змінюються настрої мас у відношенні до гітлерівців. Так, як спочатку прихильно ставилось до німців, то тепер починає їх ненавидіти, трактує їх як окупантів... З німцями лише невелика кількість вислужницького елемента – голови районів, голови сільських управ, поліція, донощики та інші...” [16. – Арк.13].

Слід визнати, що нещадна окупаційна політика мала з часом переважно негативні наслідки. Багато в чому вона сприяла моральній деградації українського суспільства. Очевидно, що саме на це була спрямована її діяльність. Крім того, населення отримало можливість порівняти радянський і німецький тоталітарні режими і в багатьох моментах це порівняння було на користь комунізму, хоча симпатії до Радянського Союзу з’явилися лише після безпосереднього знайомства з жахами фашистського режиму. М.Коваль наводить приклад каламбуру, що з’явився в Україні в роки війни з даного приводу: ”Якого успіху досяг Гітлер на Україні за 1,5 року і чого не

зміг Сталін досягти за 23? Відгадка: Гітлер примусив українців полюбити радянську владу” [253. – С.252].

Раптовий напад Німеччини лише підтвердив, що українське суспільство ніколи не було єдиним і в ньому існувало розмежування залежно від прихильності до радянської влади, ідеології, суспільно-політичних та економічних процесів в країні. Радянська влада беззаконням, репресіями, неухважністю багатьох представників партійно-владного клану підірвала віру до себе значної частини населення України. Під час війни деяка частина населення України пішла на відкриту співпрацю з фашистським окупаційним режимом, що викликало у радянського керівництва велике занепокоєння. Ще під час війни окремі народи СРСР за це були звинувачені в колабораціонізмі і виселені зі своїх етнічних територій. Якщо вірити словам М.Хрущова, висловленим на XX з’їзді КПРС, то українців не спіткала подібна доля лише через велику чисельність населення.

Варто відзначити, що на початковому етапі окупації, особливо в 1941 р., німецьке командування прагнуло залучити населення окупованих територій на свій бік, особливо селян. Ось що писав у липні 1941 р. в листі до Й.Сталіна секретар ЦК КП(б) Білорусії П.Пономаренко: “В зайнятих районах німці намагаються піддобрити селян. Прибувши до села солдати і офіцери вітаються з найшановнішими із них за руку, роздають дітям цукерки, а жінкам інколи по 2-3 м. ситцю, здебільшого дореволюційного виробництва. Вся їхня агітація, усна й друкована, проходить під гаслом боротьби з євреями та комуністами, що розцінюються окупантами як одне і теж. В одному із сіл вони запитали дідів: “Якої влади ви б хотіли?” Котрийсь з них відповів: “Такої, щоб дала спокій нашому селу” [359. – С.58].

Підтримання жорстокого німецького режиму на більшій частині української території вимагало добре розбудованого і чисельного апарату. У жодній з окупованих країн, як стверджує Я.Грицак, не було таких окупаційних військ і такого чисельного окупаційного апарату як в Україні, а

утримання такого апарату було б неможливе без залучення і співпраці місцевого населення [205. – С.231]. Фашисти перед наступом на Радянський Союз добре вивчили моральний стан радянського суспільства і сподівалися, що ця війна приведе до нових антибільшовицьких настроїв. У багатьох випадках ці міркування мали рацію. У жовтні 1941 р. в звіті про політичну і економічну ситуацію в Україні німецьке командування стверджувало, що “довіра до німецького вермахту є дуже великою. Українець очікує від Німеччини насамперед покращення свого матеріального становища” [137. – С.321]. А в донесенні про діяльність Айнзацгруп поліції безпеки та СД в СРСР за жовтень 1941 р. вказувалося, що у “новоокупованих за звітний період українських районах спостерігається також повне відкидання більшовизму з боку українців... Проте комунізм залишив певний вплив серед молоді. Цей факт слід пояснити надзвичайно активною пропагандою...” [138. – С.27].

Пояснити перехід досить великої кількості українського населення на службу до окупантів лише зрадою, було б спрощенням. Ці процеси багато в чому можна віднести на рахунок вад і злочинів тоталітарного режиму, що вкоренилися у свідомості людей. На жаль, незаперечним є те, що розкол суспільства був вигідним радянській владі завжди, оскільки допомагав поділити суспільство на чужих і своїх, на ворогів народу і прихильників режиму, штучно роздмухувати “класову боротьбу”. “Великий терор” кінця 30-х рр., ГУЛАГ лише загострили суперечності суспільства. Влада, будуючи щасливе життя для одних людей, робила його нестерпним для інших. Мільйони людей, що зазнали репресій, так звані куркулі, зрадники, “гнила інтелігенція” та інші, якщо і не раділи німецькому режиму, то зайняли вичікувальну позицію. Керівник інституту Східної Європи в Бреславі професор Ганс Кох у звітній доповіді “Радянська спадщина в Україні” у вересні 1941 р. твердив, що “населення України в більшості своїй налаштоване антибільшовицьки й пов’язує своє майбутнє виключно з країнами “вісі”, на чолі з великим рейхом” [10. – Арк.1а]. За оцінками

дослідників на службу до фашистів (в тому числі у воєнізовані формування) в основному переходили, як правило, дві категорії українського населення. До першої категорії належали особи, які поверталися на поновлене окупантами виробництво з почуття страху, з примусу. До другої категорії належали ті, що були вороже настроєні по відношенню до радянської влади [288. – С.44]. Окремі історики стверджують, що на службі у фашистів було близько 1 млн. вихідців з СРСР, з них – до 250 тис. були українцями [280. – С.459]. Цю інформацію слід піддавати критичному аналізу, оскільки, як стверджує Б.Кравченко, за свідченнями очевидців та з опитувань біженців, переважна більшість людей з радістю спостерігала за від’їздом “советів”, але була “цілковито дезорієнтована” швидким перебігом подій і чекала пояснення ситуації. Більшість із них не бачила й “причин для надто великого задоволення німцями”, оскільки здоровий глузд підказував, що ті прийшли в Україну не для того, щоб робити добро” [263. – С.201].

Ситуація не була однорідною по всій Україні. Наприклад, у тих районах, які належали до прифронтових зон і де господарювала військова адміністрація, окупаційний режим не був таким суворим і, як скаржився заступник Наркома внутрішніх справ України С.Савченко у спеціальному повідомленні на ім’я М.Хрущова: “Через таку політику окупантів частина сільського населення лояльно ставилася до них і в окремих випадках недоброзичливо зустріла прихід Червоної Армії” [18. – Арк.10-11].

Німецька експлуатаційна машина не ставила перед собою мети зробити життя українців кращим. Створення в Україні мережі “бюро праці”, які спочатку вербували, а потім ловили і відправляли людей до Німеччини, відновлення колгоспів, введення трудової повинності, нещадна експлуатація українських селян розвіяли ілюзії народу про щасливе майбутнє з німцями. Поступово становище змінилося не на користь окупантів. Окупаційна влада з часом змушена була визнати, що на початок весни 1943 р. “місцеве населення порівнює теперішнє становище з більшовицькими часами й твердить, що йому раніше жилося краще” [11. – Арк.77-78]. Політика

фашистів з часом викликала відверту неприязнь у населення України і більша частина її населення все частіше віддавала перевагу збройній боротьбі з окупантами і чекала повернення радянської влади. Але сам факт існування колабораціонізму, сподівань на прихильність німецької влади, свідчить, що значна частина мешканців України відчувала образу на радянську владу, що заперечувало тезу про ідейну згуртованість радянського народу. Архівні документи мають свідчення як німецької, так і радянської влади, в яких наводяться приклади прихильного ставлення українського населення до німецьких окупантів, особливо на початковому етапі війни. Дослідниця феномену тоталітаризму, як фашистського, так і радянського зразка, Ханна Арендт у своїх працях стверджувала, що якби Гітлер був простим завойовником, а не чужим тоталітарним правителем-суперником, можливо, він мав би підвищений шанс з усіх поневолених народів СРСР повернути на свою сторону щонайменше народ України [163. – С.538].

У контексті співпраці з фашистськими окупантами дуже часто згадують діяльність ОУН-УПА. До сьогодні над цією ділянкою української історії працюють історики і політики, проте проблему оцінки руху українських націоналістів так і не вирішено. Очевидно, що певна частина українського народу зі зброєю в руках намагалась відстоювати ідею незалежної Української держави. Через те що цю ідею рішуче відкидав як сталінський, так і гітлерівський тоталітарний режим, цей рух опинився між двома вогнями.

Незважаючи на розкол ОУН в 1940 р. на дві окремі організації – “мельниківців” (ОУН-м) та бандерівців (ОУН-б), і ті й інші намагалися використати Німеччину у своїх цілях. Прямим результатом переговорів лідерів оунівського руху з абвером стало утворення двох військових батальйонів, “Роланд” і “Нахтігаль”, складених з членів ОУН-б. З початком німецько-радянської війни бандерівці, не дочекавшись оголошення німецької позиції щодо України, подали до німецького уряду 23 червня 1941 р. меморандум, вимагаючи визнання українського націоналістичного руху як

рівноправного союзника у боротьбі з більшовизмом та утворення незалежної Української держави [131. – С.25-35]. Розраховуючи на підтримку німецького командування і влади, керівництво ОУН-б 30 червня 1941 р. оголосило акт відновлення Української держави, де вказувало, що “Відновлена Українська держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великонімецьчиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації” [261. – С.505].

Проте, дуже швидко ілюзії оунівського руху розвіялися, оскільки чітко простежувалось, що в планах Німеччини Україна повинна була стати аграрно-сировинним додатком рейху. На нараді вищих службових осіб рейхскомісаріату в промові про цілі і завдання німецької політики в Україні рейхскомісар Е.Кох висловився так: “Немає ніякої вільної України. Мета нашої роботи полягає в тому, що українці повинні працювати на Німеччину, що ми тут не для того, щоб ошчасливити цей народ” [133. – С.143]. Після приголомшливої поразки німців під Сталінградом нацистська влада спробувала заручитися підтримкою українців і вирішила набрати з числа українських добровольців дивізію. На заклик Українського Центрального Комітету в окупаційній зоні відповіли 82 тис. чоловік, і 13 тис. із них стали солдатами дивізії СС “Галичина” [346. – С.410].

Наприкінці 1942 р. ОУН-б вирішила сформувати великі партизанські сили, які пізніше отримали назву ОУН-УПА. У лютому 1943 р. керівництво ОУН-б вирішило перейти до збройної боротьби з німецькими окупантами. За зонами дії УПА поділялась на три групи: УПА-Північ (Волинь і Полісся); УПА-Захід (Галичина, Закерзоння, Буковина, Закарпаття); УПА-Південь (Поділля). Четверте формування, УПА-Схід, не вдалося створити. З часом основними об’єктами партизанських дій УПА стали німецькі фашисти та їх союзники, формування Армії Крайової та польське населення, радянські партизани, а згодом і підрозділи Червоної Армії. Щодо чисельності УПА, то в істориків немає одностайної думки. Архівні документами ОУН-УПА, що

збереглися на Заході, засвідчують, що армія налічувала навесні 1944 р. 25-30 тис. чоловік [205. – С.247]. За даними НКВС УРСР, за період з лютого 1944 р. по 1 січня 1946 р. у результаті боротьби з УПА 103313 “бандитів” вбито, 110785 – затримано, 15959 – заарештовано, ще 50 тис. з’явилося з повинною [172. – С.180-181], що в сумі дає цифру в 280 тис. осіб. Якщо вірити найновішим підрахункам, за весь час існування через УПА і підпілля ОУН перейшло до 400 тис. осіб [250. – С.98].

Як відомо, рух ОУН-УПА не був поширений рівномірно на всій території України, чим далі на Схід, тим слабшою була його активність. Незважаючи на розбіжності в кількісній оцінці національно-визвольного руху, він показав, що у частини українського народу жевріла надія утворити Українську державу. А якщо врахувати, що значна частина українських формувань у складі вермахту (“Роланд”, “Нахтігаль”, “СС Галичина”) поповнювалась саме прихильниками цієї ідеї, то ця цифра стає ще більшою.

Будь-який народ залишається натовпом доти, поки в його середовищі не зросте національно свідомо інтелігенція. Інтелігенція – це мозок нації, де акумулюються звичаї, традиції, психічні настанови народу. На жаль, щодо України цей процес був не вигідний як для сталінського, так і для гітлерівського тоталітаризму. “Гнила інтелігенція” за часів Сталіна була відірвана від народу, а найбільш свідомо її частина знищена в таборах ГУЛАГу. Щоб вижити у боротьбі з радянською владою, більша частина української інтелігенції обрала “пристосуванство”. Під час окупації національно свідомо частина українського народу стала на заваді колонізаторським планам гітлерівців, тому знову опинилася під ударом каральних служб. Для фашистської влади однаково була загрозою як колишня радянська еліта, так і та, що ставила за мету створення національної держави навіть під німецьким протекторатом.

На початку війни винищення зазнала партійна еліта, яка щиро вірила в комуністичні ідеали. На окупованій території України залишалось 42598 комуністів, з них 15179 осіб зареєструвалось у окупаційній владі [43. –

Арк.8]. Полювання на членів Комуністичної партії та посадовців радянської влади розпочалися відразу після приходу німецької армії. Тут особливо завзято допомагали колишні жертви сталінського терору. Наприклад, у серпні 1941 р. в місцеву німецьку комендатуру надійшов донос від старости села Дмитрашівка Вінницької області Й.Верестина про те, що комуніст Г.Слюсар “тероризує жителів і підбурює їх не збирати врожай” [253. – С.126]. Такі випадки в межах України не були поодинокими. В перший рік війни ВКП(б) втратила 400 тис. осіб [157. – С.115]. За 1941-1944 рр. на території України загинуло не менше 50 тис. членів ВКП(б) з 113 тис., що залишилися на окупованій території [253. – С.126]. На 1944 р. в Україні нараховувалось 60218 комуністів та 14975 кандидатів у члени ВКП(б), тоді як до війни кількість членів партії сягала 554645 осіб [43. – Арк.6]. Нищення партійної еліти привело до того, що в повоєнні роки на керівних посадах більшість комуністів не мала достатньої кваліфікованої освіти. З огляду на це, стають зрозумілими нарікання населення України на незадовільну роботу партійного і радянського активу. Вміло керувати суспільством і господарством заважали не лише брак досвіду, але й брак фахової освіти.

Г.Авторханов у своїх дослідженнях наводить характеристики партійної еліти СРСР в повоєнний період [157. – С.114] (Див. таб.2.1).

Іншим об’єктом нищення стала та частина української еліти, яка відстоювала ідею створення Української держави. Взимку 1941-1942 рр. у Києві фашисти заарештували і розстріляли групу членів ОУН-м, яких запідозрили у підпільній діяльності: літераторів Олену Телігу, Івана Ірлявського та Івана Рогача, головного редактора газети “Українське слово” професора В.Багазая, мера міста та ін.

Таблиця 2.1

Офіційні дані післявоєнної доби про секретарів
райкомів і голів виконкомів СРСР.

	З вищою освітою		З незакінченою вищою освітою		З незакінченою середньою і початковою освітою	
	1946 р. %	1954 р. %	1946 р. %	1954 р. %	1946 р. %	1954 р. %
Перших секретарів райкомів	12,2	24,3	40,3	70,4	47,5	5,3
Секретарів райкомів	9,9	14,7	40,4	79,1	48,7	6,2
Голів райвиконкомів	7,5	14,6	31,2	69,6	61,3	15,8

Ще раніше, 17 листопада 1941 р., була розпущена Українська Національна Рада у Києві. 25 листопада 1941 р. німецька влада видала наказ про арешти і таємні страти без суду членів ОУН-б. У донесенні від 10 квітня 1942 р. про ситуацію і настрої в Україні від Айнзацгрупи Ц, що дислокувалася в м. Києві відзначалось, що "...рух Бандери перетворився в переважно ворожу до Німеччини нелегальну організацію..." [138. – С.161]. За нез'ясованих обставин загинули усі чотири лідери ОУН-м – Омелян Сенік, Микола Сціборський, Роман Сушко, Ярослав Барановський. У німецьких таборах знаходились сотні українців, які занадто завзято підтримували ідею незалежної України, серед них і Степан Бандера. У листівці, присвяченій бойовому фондові ОУН за 1947 р., що зберігається у фондах документів ЦК КПУ, ОУН зазначала, що українські націоналісти за часи панування німецьких окупантів втратили 4456 членів. В тому числі: 197 членів вищого керівного складу і 5 членів проводу. 95 % членів ОУН, що загинули, в свій час діяли на українських землях, які входили до складу Рейхскомісаріату Україна. 621 член ОУН загинув у самому Києві [51. – Арк.104].

Очевидно, що за таких умов німецької окупації, більшість української інтелігенції мала аполітичні настрої і знову обрала єдиний можливий вихід – пристосуванство. Для української національної інтелігенції вибір був невеликим: або колабораціонізм, або гестапо.

2.3. Демобілізовані, переміщені, репатрійовані особи та їх масові настрої

За оцінкою радянської влади війна принесла в українське суспільство ще одну моральну проблему. Вперше опинившись за межами СРСР, радянські люди мали змогу порівнювати реалії двох систем: соціалістичної і капіталістичної. Порівняння, як правило, йшло не на користь Радянського Союзу. У суспільстві з'явилися люди, які, як зазначав секретар ЦК КП(б)У з ідеології Д.Мануїльський “захоплюються закордонними дрібничками і вихваляють капіталістичну систему господарства” [61. – Арк.15]. Владу непокоїло те, що це може стати основою формування протестної тенденції. Вона робила титанічні зусилля, щоб відновити ідеологічний контроль над суспільством країни, проте зробити це було непросто.

В основному “чужих” впливів зазнали бійці Червоної Армії та вивезене окупантами на роботу до Рейху населення.

До кінця війни збройні сили Радянського Союзу нараховували більше 11 мільйонів осіб [193. – С.53]. Демобілізація розпочалася згідно закону про демобілізацію 23 червня 1945 р. Спочатку з армії звільнили в запас 13 старших категорій за віком, а в 1948 р. процес демобілізації в основному завершився. Всього з армії по країні було звільнено в запас 8,5 млн. осіб [238. – С.56], а збройні сили були скорочені до 2,9 млн. осіб [235. – С.180]. За оцінками українських істориків у складі Червоної Армії та формувань радянських партизанів знаходилось не менш як 6 млн. громадян України [253. – С.322]. Інші науковці вказують цифру не менше 7 млн., враховуючи, що близько 1 млн. українців пройшли подвійну мобілізацію (в 1941 і в 1943-1945 рр.) [174. – С.347]. А якщо врахувати, що кількість партизанів в Україні, які діяли протягом 1941-1945 рр. ненабагато перевищувала 200 тис. осіб [173.

– С.391], то реальна кількість тих, хто познайомився з життям капіталістичного світу або життям в інших регіонах СРСР лише з числа українських військових сягає близько 6,8 млн. осіб.

Партійне керівництво розуміло, що безпосереднім наслідком цієї ситуації стало те, що народ-переможець зразка 1945 р. відрізнявся від народу зразка 1941 р. Надто вже багато з'явилося людей, які, потрапивши на територію європейських країн, новими очима подивилися на своє буття. Ці люди, позбувшись ідеологічної зашореності, доторкнувшись до демократичних цінностей, ставали, зрештою, непримиримими противниками тоталітаризму як гітлерівського, так і сталінського зразка.

Влада ж намагалася заспокоїти як себе, так і суспільство. На урочистому засіданні на честь 30-річчя Жовтневої революції один із лідерів країни В.М.Молотов говорив: “Наймані буржуазні писаки за кордоном пророкували, що радянські люди, познайомившись під час своїх бойових походів з порядками і культурою на заході і побувавши в багатьох містах і столицях Європи, повернуться додому з бажанням встановити такі ж порядки і на Батьківщині. А що вийшло? Демобілізовані солдати і офіцери, повернувшись на Батьківщину, взялися з ще більшим завзяттям укріплювати, розвивати соціалістичне змагання на фабриках і заводах, і стали в передових рядах радянських патріотів” [351. – С.3]. Насправді, все було не зовсім так, і невдоволення життєвими негараздами накопичувалось. “Контраст між рівнем життя в Європі і в нас, контраст, з яким зіткнулись мільйони людей, що воювали, був моральним і психологічним ударом”, – згадував відомий радянський письменник К.Симонов [152. – С.48]. Більше того, на свідомість українського населення впливав досвід перебування не лише за кордоном, а навіть порівняння умов в Україні з життям інших регіонів СРСР. Як правило, до цієї категорії належали мільйони українських громадян, які внаслідок евакуації опинились на території інших республік СРСР і змогли, хоч і в умовах війни, порівняти Україну з іншими регіонами Радянського Союзу. Близько 3,5 млн. українських чоловіків, жінок та дітей евакуювалися у

внутрішні райони Росії та Середньої Азії [263. – С.200]. Евакуювався переважно керівний прошарок – партійні та державні функціонери, робітнича аристократія та “найвища інтелігенція”, і саме вони набули такого досвіду. Можливість критично оцінити своє становище насамперед отримала еліта народу. Так, колишній військовий журналіст, мешканець міста Вінниці М.Черненко, порівнюючи життя в Україні з Прибалтикою, Кавказом, Середньою Азією, ще в 1945 р. робить висновок – що не тільки тоді, а ніколи населення Вінницької області та й населення України не жило так заможнo, як там, і просить звернути увагу керівництва республіки на становище народу [64. – Арк.149].

З кожним днем ставало все очевиднішим, що Україна у повоєнну епоху істотно відрізнялася від тієї, якою була раніше. Не викликає сумніву, що внаслідок величезних матеріальних, демографічних, культурних і моральних утрат, українське суспільство змінилось. Велике занепокоєння у керівництва тоталітарної системи викликало особливо те, що кілька десятків мільйонів радянських громадян жили на окупованих землях, мільйони були вивезені на примусові роботи до Німеччини, а інші перебували у полоні. Усі вони зазнали чужих для системи ідеологічних впливів. Вже на початку 1944 р. секретар ЦК КП(б)У з ідеології К.Литвин вказував, що ворог, “коли був на нашій території, не сидів, склавши руки, що він проводив антирадянську пропаганду в масах нашого народу і неправильно було б недооцінювати це” [60. – Арк.78]. Тому вже в останні дні війни сталінський режим за будь-яку ціну намагається відновити тотальний контроль над їхньою свідомістю, встановити певний бар’єр між радянською дійсністю й рештою світу.

Першими постраждали військовополонені та особи, які перебували на примусових роботах у Німеччині. Мільйони радянських громадян, в тому числі й українці, що не по своїй волі опинилися в німецькому полоні чи на німецькій каторзі, після звільнення зазнали жорстоких репресій з боку радянської влади. Намагання обмежити впливи Заходу, впливи ворожої для країни капіталістичної системи, стали причинами нових політичних гонінь у

радянському суспільстві. Не обминули ці процеси й Україну. Багато в чому вони мали визначальний вплив на українське суспільство з огляду на те, що українців Друга світова війна зачепила вже з перших днів її початку – 1939 р. Хто ж були ці мільйони громадян? Невже сумний досвід перебування за межами Радянського Союзу настільки змінив систему їхнього світосприйняття, що це викликало страх у влади? Спробуємо з'ясувати ці питання.

Достовірних даних про кількість військовополонених в 1941-1945 рр. немає. Німецьке командування у офіційних документах щодо кількості радянських військовополонених на 31 грудня 1944 р. вказує цифру у 5231057 осіб [132. – С.392], тоді як за даними Генштабу Збройних Сил Російської Федерації, втрати полоненими становили 4 млн. 59 тис. осіб [347. – С.102]. За підрахунками сучасних українських дослідників в полон потрапило близько 6,2 млн. радянських військовополонених на всіх театрах воєнних дій на території СРСР [174. – С.205]. Лише за період з червня по листопад у полон потрапили 1,5 млн. українських громадян [362. – С.5]. З усіх радянських полонених загинуло понад 4 млн., у тому числі на окупованих землях України близько 1,8 млн. чоловік [174. – С.205].

Під час окупаційного режиму на примусові роботи до Німеччини було вивезено близько 2,4 млн. українських громадян (за деякими оцінками ця цифра сягала 2 503 тис. осіб) [246. – С.26], що становило близько 48 відсотків загальної кількості депортованого населення з СРСР за 1941-1944 рр. [253 – С.182]. Лише з території Поділля було вивезено близько 191 тис. осіб, в тому числі з Вінницької області – 74,2 тис. чоловік, із Кам'янець-Подільської – 117 тис. чоловік [25. – Арк.7]. Найбільше було вивезено населення з наступних областей: Дніпропетровської – 177089 осіб, Запорізької – 158651 особа, Київської – 155074 особи, Харківської – 164562 особи, а найменших втрат зазнали Ізмаїльська, Полтавська, Рівненська та Одеська області [25. – Арк.7]. Проте перші українці потрапили на територію Німеччини не з початком німецько-радянської війни, а на кілька років раніше, із теренів Польщі на

початку Другої світової війни. Трудова повинність на населення генерал-губернаторства була накладена розпорядженням гауляйтера Ганса Франка від 25 жовтня 1939 р. За даними польського дослідника К.Поспешальського, кількість вивезених до рейха громадян Польщі під час Другої світової війни становила від 1,3 до 1,5 мільйонів, серед них близько 400 тисяч були українцями [213. – С.127].

Початком масового вивезення на примусові роботи громадян України можна вважати 21 березня 1942 р., коли задля централізованого управління та використання наявних трудових ресурсів рейха, включаючи чужоземців та військовополонених, Гітлер призначив генерального уповноваженого – гауляйтера Тюрингії, обергрупенфюрера СС Фріца Заукеля. Наприкінці 1944 р. очолюваний Заукелем управлінський апарат нараховував 77 тисяч співробітників, яким з усієї Європи вдалося вивезти на примусові роботи 7,5 млн. осіб [213. – С.128].

Гітлерівці у спеціальних зверненнях до населення України закликали добровільно їхати на роботу, але більшість українців проігнорувала цей заклик, і тоді їх депортація до Німеччини розпочалася примусово.

Однозначно можна стверджувати, що більшість українського населення, що було депортоване до Німеччини, знаходилось там у ролі рабів. Там, у Німеччині, принижували їхню гідність, по-звірячому розправлялися з непокірними. Листи та листівки з чужого краю переповнені болем, тугою за рідним краєм. Лише у Хмельницькому обласному державному архіві зберігається понад 32 тис. листів остарбайтерів, свідків тяжкої долі наших співвітчизників [334. – С.60]. В одному із листів до батька в село Янівка Базалійського району Кам'янець-Подільської області Огородника Михайла його син-остарбайтер писав: "...Дим з України нам солодкий і приємний. Україна сниться: широкий степ, тополі, ставок, чисте повітря, українська золота ніч. Як забути ці дні? Це був вісімнадцятирічний сон, ранішній сон малої дитини, яка всмоктала з молоком рідної матері любов до цього степу,

любов до цього аромату. Можливо, що більше не бачити нам своєї старенької, засмученої матері...” [334. – С.104].

Проте, з усіх поневірянь та бідувань на молодь з України капіталістична Європа з її культурою наклала свій відбиток. Якщо внутрішні зміни були помітні не відразу, то ззовні, цей вплив проявлявся відчутно в зачісках, одязі, поведінці. Іноді ці зміни прищеплювались українцям репресіями німецьких господарів. Як згадує один з остарбайтерів, дуже часто зазнавали радянські громадяни побоїв і знущань за відсутність елементарної культури (сякання на підлогу, брудні руки чи шию), крадіжки, небажання працювати [144. – С.136, 141].

Радянська влада вела жорстоку і непримириму війну з інакодумством. Головна мета – відновити такий моральний стан суспільства, який не буде загрозою для системи. Першими зазнали репресій військовополонені. В життя втілювалися слова Й.Сталіна, що в Червоній Армії немає військовополонених, а є тільки зрадники. З самого початку радянсько-німецької війни під підозру радянської влади потрапляли всі військовослужбовці і цивільні особи, які навіть на недовгий час опинялися за лінією фронту. У зраді Батьківщині підозрювалися бійці, командири, що у важких умовах пробиралися з боями на з’єднання з Червоною Армією. Кожен, хто перейшов лінію фронту, потрапляв під фільтрацію, яку здійснювали особливі відділи НКВС. Для перевірки колишніх військовослужбовців Червоної Армії, котрі знаходились у полоні й оточенні, було створено сітку спеціальних таборів. Статті Кримінального кодексу, що стосувалися військових злочинів, носили в основному звинувачувальний характер. Військовослужбовців судили за статтями 193-7, 193-8, 193-9 Кримінального кодексу, тобто за самовільне залишення частини чи місця служби, за втечу з частини, самовільне залишення частини в бойових умовах, а офіцери підпадали під статтю 193-21 за “самовільний відступ начальника від даних йому для бою розпоряджень із метою сприяння ворогу”. 28 червня 1941 р. вийшов спільний злочинний наказ НКДБ, НКВС і Прокурора СРСР,

що передбачав притягнення до кримінальної відповідальності членів сімей заочно засудженого за зраду Батьківщині [347. – С.93]. 27 грудня 1941 р. Державний Комітет Оборони прийняв рішення про створення спецтаборів для перевірки й покарання тих, хто зумів утекти з ворожого полону. Таких було сотні тисяч. Замість зброї, на яку вони розраховували, більшість з них отримала ганебні перевірки, в'язниці і табори, із яких був один шлях – у штрафні роти. Важкі фізичні умови утримання, які не відрізнялися від умов утримання кримінальних злочинців, важка праця посилювалися моральними знущаннями. Колишнім солдатам і офіцерам часто доводилося чути слово “зрадник” від особового складу таборів, адміністрації та цивільних осіб. Аналіз анкет показав, що особливо важка доля, недовіра, підозра, суворі перевірки очікували, як не дивно, в'язнів концентраційних таборів, учасників антифашистського опору. Більше 2/5 пізніше анкетованих громадян вказали на різні перешкоди в житті, що були пов'язані з наявністю в їхній біографії факту перебування в Німеччині [296. – С.57].

Повернення до СРСР радянських громадян, що з певних причин опинилися на території Німеччини та Австрії, стало для керівництва держави справою честі. Визнати, що якась частина радянського населення не бажає повертатися назад, означало б визнати, що в Країні Рад не все гаразд. Влада намагалася не допустити другої хвилі еміграції з Радянського Союзу. Крім того, зазнавши значних демографічних втрат, радянське керівництво просто не могло собі дозволити втратити кілька мільйонів працездатного населення.

У 1944 р. газета “Нью-Йорк Геральд Трібюн” писала про те, що Росія здавна поставляла Європі біженців...”. Але тоді, як царська Росія і навіть радянська Росія перед війною мирилася з наявністю біженців, то сучасна Росія хоче використати Об'єднані Нації, щоб винищити біженців як “фашистів” або “воєнних злочинців” [345. – С.55].

Цілком зрозуміло, що, враховуючи особливості тоталітарної системи в СРСР, яка звикла до повного контролю над людиною, влада не могла

ставитись до цих громадян інакше як із недовірою й підозрою. Тим більше, що настрої серед цієї категорії громадян були суттєво диференційованими.

Досить детальний аналіз настроїв радянських людей, що були у фашистській неволі, зробив російський історик В.Земсков [219. – С.27]. За його оцінкою, краще всіх розуміли, що їх не завжди будуть зустрічати радісно й обіймами, колишні військовополонені. Їм усім було відомо, що військовослужбовців, що потрапили у полон, часто звинувачували у зраді Батьківщині. Цивільні ж особи мало знали про те, що їх чекає в СРСР. Більшість громадян, за оцінкою Земскова, мали твердий намір повернутися до Радянського Союзу, незалежно від того, будуть їх карати чи ні. За пояснювальними записками репатріантів Земсков визначив, що серед “східних робітників” (так гітлерівці класифікували мешканців СРСР у кордонах до 17 вересня 1939 р.) тих, хто твердо вирішив повернутися у СРСР було не менше 70 %, тих, хто вирішив не повертатися – 5 %, інші 25 % склали ті, хто ще вагався (більшість із них була не проти повернутися, але відчувала страх через репресії). Подібне співвідношення у настроях було і серед військовополонених. Колишні ж в’язні концтаборів, де утримувались в основному особи за політичними мотивами, майже всі бажали повернутися до СРСР [219. – С.27].

Що стосується “західників” (“західних робітників” із районів, що увійшли до складу СРСР у 1939-1940 рр.: Прибалтики, Західної України, Західної Білорусії, Правобережної Молдавії, Північної Буковини), то за оцінкою Земскова, в їхніх настроях переважали мотиви націоналістичного характеру, а також страх того, що в СРСР їх “усіх зрівняють”, “відберуть власність”, “заженуть у колгоспи”, “виселять до Сибіру”, “заборонять виконувати релігійні обряди”. Серед них лише 15 % твердо вирішили повернутися на батьківщину, близькою до цієї цифри була кількість тих, хто вирішив не повертатися, а тих, хто вагався, було близько 70 % [219. – С.27].

Ті громадяни, які потрапили в зону окупації англійських та американських військ, утримувалися в тимчасових таборах до подальшого

вирішення їхньої долі. Внутрішня атмосфера в таборах, що були створені в західних окупаційних зонах, була непростою. Адже сюди потрапляли особи різних політичних організацій – від прихильників Гітлера до палких прибічників радянської влади, а тому конфлікти на ідейному ґрунті були досить частим явищем. Якщо в одних таборах, де переважали прорадянські настрої, переміщені особи з нетерпінням чекали свого повернення на Батьківщину, то в інших виникали заворушення проти рішення союзників видати їх радянським військам.

4 жовтня 1944 р. РНК СРСР прийняв рішення про повернення в країну радянських громадян. Добре вивчивши та проаналізувавши настрої серед них, радянське керівництво прийняло ряд організаційних заходів. Було утворене спеціальне відомство – Управління Уповноваженого РНК СРСР зі справ репатріації. Уповноваженим був призначений генерал-полковник Ф.І.Голиков. Саме він у листопаді 1944 р., намагаючись переконати тих, хто вагався у поверненні на Батьківщину, дав інтерв'ю кореспондентові ТАРС, заявивши, що "...Радянська країна пам'ятає і турбується про своїх громадян, які потрапили в німецьке рабство. Вони будуть прийняті вдома як сини Батьківщини. У радянських колах вважають, що навіть ті з радянських громадян, які під німецьким насиллям і терором здійснили дії, що суперечать інтересам СРСР, не будуть нести відповідальності, якщо вони стануть чесно виконувати свій обов'язок після повернення на Батьківщину" [234. – С.2]. Звичайно, влада лукавила. За підрахунками дослідників, на кінець війни за кордоном залишалося живими 4 755 942 радянських громадян, яких необхідно було повернути додому [176. – С.111]. Серед них було до 3 млн. українців [174. – С.473]. Саме тому після агітаційних та пропагандистських звернень радянське керівництво вирішило зробити це примусово. Уперше термін "примусова репатріація" з'явився у текстах договорів, що їх підписали США та Великобританія з СРСР 18 лютого 1945 р. у Ялті [271. – С.142]. За згодою союзників по антигітлерівській коаліції після війни в Радянський Союз було репатрійовано 3 млн. 582 тис. чоловік. Достовірних даних про

кількість загиблих у німецькому полоні немає. За різними джерелами вона складає від 1,23 до 2 млн. осіб [347. – С.95]. У неволі загинуло не менш 23,2 % від загальної кількості депортованих мирних громадян СРСР. Тоді як радянських військовополонених загинуло не менше як 31 відсоток [347. – С.96].

Крім Управління Уповноваженого РНК із справ репатріації, були організовані відділи репатріації також при РНК РРФСР, України, Білорусії, Молдавії, Латвії, Литви, Естонії, на діючих фронтах, при виконкомах Рад, території яких знаходились під окупацією гітлерівських військ. Крім того були створені закордонні відділи та офіцерські групи у справах репатріації [185. – С.608-609]. Для прийому репатріантів звільнених союзниками було створено при 1-2-му Білоруських та 1-4-му Українських фронтах 100 таборів на 10 тис. осіб кожен, із них 39 таборів для перевірки цивільних громадян. На цих же фронтах також було утворено 46 збірно-пересильних пункти для прийому радянських громадян, звільнених Червоною Армією. Для пропуску через демаркаційну лінію було встановлено 9 перевірно-пропускних пунктів [219. – С.31-32]. До літа 1945 р. на території Німеччини та в країнах Європи вже діяло 43 спецтабори, 26 перевірно-фільтраційних таборів, 22 збірно-пересельних пункти [347. – С.93]. По всіх областях України, як і в інших республіках СРСР, було розташовано чимало приймальних розподільчих пунктів з прийому репатрійованих радянських громадян.

На 1 липня 1945 р. в Україну повернулося 127126 громадян [24. – Арк.21]. Влада змушена була констатувати, що “деяка частина громадян, які повернулися, налаштована антирадянськи, вірніше, пронімецьки”. І вона мала рацію. Так, на львівському збірно-пересильному пункті група репатріантів заявила, що їх збирають по області для того, щоб разом відправити до концентраційних таборів, як неблагонадійних людей [24. – Арк.23, 26].

Саме тому, керівництво держави, яке відчувало недовіру до колишніх військовополонених та "остарбайтерів", більше турбувала проблема надійної

ізоляції та ретельної перевірки цих людей. Але безпосередні виконавці з НКВС так ретельно виконували ці вказівки, що своїми діями іноді викликали нерозуміння навіть у представників органів влади. Наприклад, на збірно-пересильному пункті в Унгенах (Молдавія) в бесіді з керівником пропагандистської групи ЦК КП(б)У тов. Джелолі, майор Гарбузов, який відповідав за політичну роботу серед репатрійованих на пункті, заявив: “...здивований таким доброзичливим відношенням до репатрійованих зі сторони Вас, цивільних людей. Ви, мабуть, не знаєте, що не менше 50 % із них дали підписку гестапо працювати на його користь” [25. – Арк.8].

До 1 грудня 1946 р. через фільтраційні табори пройшло до 1 млн. 834 тис. полонених, серед яких не менш як третина була українцями [253. – С.206].

Подібна доля спіткала й українських жінок і дівчат, що були депортовані до Німеччини, і замість співчуття в очах радянських воїнів дуже часто бачили осуд і зневагу, а з боку влади недовіру. З 1942 по 1950 рр. в Україну повернулось 1 млн. 850 тис. колишніх оstarбайтерів [253. – С.196].

Про те, що відбулись певні зміни в суспільній свідомості репатрійованих громадян (влада називала це “політичною відсталістю”) свідчили питання, які часто задавали репатрійовані: ”Чи є в СРСР приватна торгівля? Чи є індивідуальні господарства, чи, як раніше, тільки колгоспи? Чи існує безоплатне навчання в Радянському Союзі? Чи правда, що нас не будуть допускати проживати на відстані 150 км. до центральних міст” [26. – Арк.5]. У цьому ж документі наводяться слова громадянина Плаксина, що прибув із Берліна, колишнього кандидата в члени ВКП(б), який розповідав: “Дивіться, які з Німеччини повертаються люди, виряджені, огрядні, культурні. Я чув, що в нашій країні колгоспи будуть розпущені і буде приватна власність на землю” і стверджується, що про подібні настрої репатріантів доповідали із Вінниці, Кам’янця-Подільського, Київської, Сталінської, Харківської, Львівської й інших областей УРСР [26 – Арк.5].

Влада взагалі підозріло ставилась до кожного, хто побував за межами СРСР, і ця підозра посилювалася до осіб, які на деякий час вийшли з-під контролю радянської ідеологічної машини.

Поставивши перед собою завдання, як можна більше повернути радянських громадян, уряд широко застосовував пропагандистські заходи. Влада, впроваджуючи жорстку цензуру, випускала з СРСР тільки ті листи, які описували гарне життя в радянській країні і закликали повертатися громадян із чужини [5. – Арк.1-230]. У країні знімалися документальні фільми про колишніх репатріантів, видавалися фотожурнали та газети. Герої цих сюжетів перед цим проходили ретельну перевірку у відповідних органах. Їх характеристики переглядалися на найвищому рівні. Тому й потрапляла за кордон інформація, подібна до листа мешканця м. Бара Вінницької області І.Поталова: "Де є краща країна, ніж Росія? Ніде. Кому легше жити, ніж у Росії? Нікому! Тут люди такі прості, гарні, дуже веселі, дружні. Всюди чуються пісні щастя" [7. – Арк.8]. Навіть в 1951 р. влада не залишала спроб повернути своїх громадян на Батьківщину. Напрямки роботи чітко простежуються у "Плані роботи відділу зі справ репатріації виконкому Вінницької обласної Ради депутатів" [6. – Арк.69]. Керівництво відділу планувало впорядкувати перелік осіб, що були вивезені в період німецької окупації і до цього часу не повернулися; через родичів і знайомих громадян, які не повернулися й в даний час знаходяться за кордоном, встановити їхні адреси і завести з ними листування з закликом повертатися на Батьківщину; провести бесіди з особами, що повернулися в 1951 р. з Австрії, Німеччини, Італії й інших капіталістичних країн і з числа цих осіб підібрати кандидатури для виступів по радіо, фотогазет, фотожурналів; з'ясувати реальні адреси радянських громадян, що знаходяться за кордоном, й повідомити їх відділу репатріації при Раді Міністрів СРСР.

Проте, як не намагалась влада повернути колишніх радянських громадян додому, а все ж таки велика частина з них проігнорувала цей заклик. Понад 600 тис. громадян СРСР уникли репатріації і склали нову

хвилю еміграції, із них 250 тис. були українцями [357. – С.169]. Історик К.Кейданський, аналізуючи соціальний зріз емігруючої української громади, твердить, що політичні біженці становили близько 30-40 % [245. – С.111]. Крім того, більшість переміщених осіб та біженців склали вихідці із Західної України. Лише влітку 1944 р. близько 120 тис. західних українців подалися на Захід разом із частинами німецьких армій, що відступали [245. – С.110]. Не завжди поспішали повертатися додому і оstarбайтери. Наприклад, з 134898 осіб вивезених на роботу з Львівської області на 31 червня 1945 р. повернулось лише 442 особи, з 51000 вивезених з Волині повернулось лише 189 осіб, тоді як кількість тих, хто повертався до центральних, південних і східних регіонів України була значно більшою [25. – Арк.7]. Значна частина радянських громадян відмовилася від повернення додому під тиском “Міжнародної організації зі справ біженців і переміщених осіб” (ІРА) і антирадянської пропаганди англо-американської влади [374. – С.10]. За офіційними даними влади “другу хвилю” еміграції на 1 січня 1952 р. склали 144934 українця або 32,1 % з 451561 особи вибулого населення з СРСР [132. – С.429]. За даними шести областей – Житомирської, Кіровоградської, Кам’янець-Подільської, Львівської, Дрогобицької, Київської – не повернулися додому приблизно 30 % вивезених у неволю [174. – С.219].

Отже, незаперечним є той факт, що колишні військовополонені та вивезені на роботу до західних країн громадяни були небезпечними для сталінської тоталітарної системи, через те, що на певний період вийшли з-під контролю радянської адміністративної системи і пропаганди та зазнали значних впливів західних цінностей, німецької та пізніше американської й англійської пропаганди. Їх моральний стан, система психологічних настанов зазнали значних змін.

2.4. Пожвавлення релігійності в роки війни та її наслідки для українського суспільства

Історики визначили, що в часи політичних та економічних негараздів, коли втрачалася віра у владу, людині залишалось сподіватися на саму себе

або на Бога. Наприклад, Р.Подкур, ретельно проаналізувавши документи ДПУ, показав, що продовольчі труднощі стимулювали зростання релігійності під час голоду 1932-1933 рр. [299. – С.33]. Цілком є закономірним, що в умовах суворих та катастрофічних наслідків війни населення втративши всіляку надію на захист з боку офіційної влади все більше починає звертатися до Бога. Сучасні історики визнають той факт, що в роки війни український народ став релігійнішим. Така ситуація стала можливою в силу двох основних причин: терпимістю до віруючих з боку німецької влади та часткової лібералізації в галузі релігійної політики з боку радянської влади. Під час німецької окупації активно почали проводити свою пропаганду серед населення різноманітні релігійні течії, діяльність яких при радянській владі була забороненою. Ю.Зінько стверджує, що безпосереднім наслідком війни в СРСР та Україні стала активізація релігійного життя, особливо протестантських християнських громад [224. – С.251]. Особливе занепокоєння у радянської влади викликала діяльність баптистів, свідків Іегови, адвентистів та інших течій і сект, які за її оцінкою проводили активну антирадянську роботу, розпускали чутки про близький кінець радянської влади, саботували заходи, котрі проводила партія і уряд.

Значна частина українського населення, користуючись тим, що окупаційна влада значно ліберальніше ставилась до віруючих, ніж більшовики, знову повернулася до забутих цінностей. Церковні служителі отримали змогу розпочати процес відродження релігії. За даними секретаря Харківського підпільного обкому КП(б)У, відвідування церковних закладів і виконання релігійних обрядів в окупованих областях України у 1941 р. набуло масового характеру [288. – С.55]. Цей процес не складно пояснити: часто люди знаходили у вірі необхідну підтримку, яку втратили разом із втратою близьких людей, сім'ї. Набута чи відновлена віра давала надію на розраду.

Рейхскомісар України Е.Кох, щоб хоч якось впливати на релігійні процеси в Україні, видав своє розпорядження, суть якого полягала у

створенні умов для дезінтеграції єдиної православної церкви на кілька конфесійних об'єднань. Виходячи з цього, він наказав підтримати українських автокефалістів та українську мову відправ. Швидко зростаючий вплив УАПЦ, яка до того ж отримала підтримку українських націоналістів, змусила Коха вдатися до маневру: на противагу Автокефальній він почав надавати підтримку Автономній церкві, хоча остання і перебувала під омофором Московської патріархії [310. – С.286-287]. Автори книги “Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине” констатували наявність 500 приходів Автокефальної та 5600 – Автономної церкви перед звільненням України від німецьких окупантів [284. – С.183].

Поступово церква відновлювала свою структуру, незважаючи на те, що за роки радянської влади вона була вщент знищена. Наприклад, на Поділлі до приходу німецьких військ лише 20 відсотків культових споруд залишились не зруйнованими. Перебуваючи у прикордонній смузі, Подільська єпархія опинилась під особливою увагою радянських органів. У результаті репресивних заходів у єпархії залишилось всього 10 кліриків [269. – С.107]. У період окупації єпископ Автономної церкви Дамаскин сприяв організації близько 600 приходів (до революції на Поділлі їх нараховувалось 1500). В цей час лише у Вінницькому регіоні єпархії було висвячено 350 нових священиків, дияконів і псаломщиків. У Вінниці 5 храмів належали Автономній та 2 – Автокефальній церквам. Загалом по Україні, за твердженнями Алексєєва і Ставру, які при цьому посилаються на слова місцеблюстителя патріаршого престолу митрополита Сергія (Страгородського), на той час 95 % населення сповідували православ'я, причому 55 % належали до Автономної церкви, а 40 відсотків – до УАПЦ [269. – С.107].

З переходом українських земель під контроль чужоземної окупаційної влади пов'язаний початок формування своєї релігійної ситуації, яка суттєво відрізнялася від міжвоєнної та довоєнної. У Трансністрії безроздільно панувала Румунська православна церква. Тут переслідувались

не лише “секти”, але й будь-які прояви національної обрядовості православного місцевого населення. У Галичині широкомасштабно розгортала свою діяльність греко-католицька церква. Саме в Західній Україні певна частина духовенства та віруючих, особливо греко-католицького напрямку, підтримувала ідею створення Української держави. Сподіваючись на підтримку окупаційної влади, їхній духовний лідер А.Шептицький 5 липня 1941 р. звернувся до духовенства і віруючих з листом у зв'язку з приходом німецьких військ на західноукраїнські землі, де зазначав, що “з волі Всемогущого і Всемилоного Бога зачинається нова епоха в житті нашої батьківщини. Побідоносну німецьку армію, що зайняла вже цілий край, вітаємо з радістю і вдячністю за звільнення від ворога... Усі, що поважаються українцями і хочуть працювати для добра України, нехай забудуть про які-небудь партійні роздори, нехай працюють в єдності і згоді над відбудовою так дуже знищеного більшовиками нашого економічного, просвітнього і культурного життя...” [189. – С.1]. Проте з часом, побачивши справжню сутність фашизму, він же наважився на відкритий виступ проти окупаційного режиму, протестуючи проти винищення євреїв та втягнення до цієї акції української поліції. Лише острах спровокувати вибух ворожості українського населення завадив арешту митрополита німецькою владою. Подібні настрої були і серед автокефального українського духовенства.

Поширенню релігії в суспільстві деякою мірою сприяла діяльність радянського керівництва, яке, намагаючись підняти патріотичні почуття народу, залучало до цього процесу і духовенство. У роки війни сталося “примирення” між духовенством і владою. Вже під час блокади Ленінграда з Володимирського собору винесли Казанську ікону Божої Матері й обійшли з нею хресним ходом навколо міста. Прорив блокади віруючі пов'язували з чудодійною силою ікони. Після цього ікона побувала в Москві, а потім і в Сталінграді, де проводилися молебні перед боями. Ікону перевозили на складні ділянки фронту, священники під час богослужінь кропили бійців

свяченою водою, і ті з радістю та захопленням сприймали все це [327. – С.241].

Російський дослідник православ'я Д.Поспеловський однією з причин діалогу Сталіна і церкви називає “необхідність відповісти на масові відкриття церков на німецькій території, особливо, коли ці території поверталися під радянську владу; потрібно було довести населенню, що релігійна політика вже не та, що була до війни” [309. – С.298].

Сталін зробив крок до зближення з церквою, хоч лібералізація церковної політики не означала послаблення контролю держави за церковною діяльністю. В якості контрольного органу, що виконував роль посередника у відносинах між державою і церквою, була Рада зі справ Російської православної церкви, утворена в 1943 р. і яку очолив полковник держбезпеки Г.Г.Карпов. В останній період війни Сталін ініціював проведення Помісного Собору, на якому в своєму виступі Карпов зазначив, що “...в дні важких випробувань Російська православна церква не обривала зв'язок з народом, жила його потребами, надіями і робила свій внесок в загальнонародну справу” [321. – С.1]. В свою чергу церква не згадувала про минулі образи і заявила, що “...Собор завзято молить Господа про дарування нашій дорогій Вітчизні і союзним з нами країнам якнайскорішої перемоги над фашизмом і про примноження сил, здоров'я і років життя нашому улюбленому Вождю Радянської держави і Верховному Головнокомандуючому Йосипу Віссаріоновичу Сталіну” [309. – С.1].

Потрібно відзначити, що віруючі зробили значний внесок в розгром ворога. Лише віруючі Вінницької єпархії зібрали за 1944-1945 рр. 2545500 карбованців пожертвувань у фонд оборони країни, за що отримали подяку від радянського керівництва [67. – Арк.1]. Спеціальною Постановою від 26 серпня 1945 р. було легалізовано існування на території СРСР 100 православних монастирів, які були зруйновані в 30-ті роки і відновлені під час війни [227. – С.102], а патріархія, єпархіальні управління і приходські

общини отримали статус юридичної особи, що давало їм змогу відкривати фінансові рахунки, мати свої підприємства, підписувати угоди.

Лібералізація в галузі релігійної політики стала можливою через те, що церкву розглядали як фактор, який був здатний укріпити мобілізаційні можливості суспільства у боротьбі з ворогом. Всі ці послаблення не зачепили віруючих інших конфесій і були направлені на підтримку Російської православної церкви. Проте влада не могла допустити втрати монополії на володіння розумом своїх громадян. Ліберальна релігійна політика зберігалась в перші післявоєнні роки швидше за інерцією, а з 1948 р. починається її згортання.

Проте релігія змінила свідомість громадян, і ті процеси, які відбувались в українському суспільстві під час війни, стали причинами високої релігійної активності в перші післявоєнні роки.

2.5. Зміни в національній структурі населення України та їх моральні наслідки

У роки війни змінилася національна структура українського суспільства, що не могло не вплинути на свідомість народу в цілому. Перші зміни відбулися за кілька років до війни. Якщо напередодні війни українські землі перебували у складі чотирьох держав (понад 5 млн. українців проживали в Польщі, в складі якої перебувала Галичина і Західна Волинь; Закарпатська Україна належала Чехословаччині, де проживало до 700 тис. українців; Північна Буковина входила до складу Румунії, в межах якої проживало 790 тис. українців), то після входження до складу УРСР Західної України, Північної Буковини і трьох повітів Бессарабії населення республіки збільшилось до 42657 тис. жителів, а її територія розширилася до 565 тис. кв. км. [362. – С.5].

Радянська влада також вплинула на національну структуру населення України, запровадивши практику депортації цілих народів. Й.Сталін в цей період почав мислити не класово, а національно. Якщо раніше ворогів народу шукали серед різних суспільних груп населення, то тепер у ворожості до

радянської системи звинувачувались цілі народи. На думку російського дослідника тоталітаризму К.Гаджієва, *homo totalitaricus* – “нова радянська людина” – не могла мати національної основи, національного коріння, вона – представник безнаціональної спільноти [196. – С.13].

Лідери адміністративно-командної системи пішли далі від проголошеного “вождем народів” Сталіним гасла “Проводити національну політику з дотриманням принципу видимого інтернаціоналізму” [182. – С.7]. Десятиріччями спостерігалось зневажливе ставлення до національної самосвідомості народів, їх національної психології, традицій, релігійних вірувань, а ще гірше – не враховувалась схильність народів до історичного місця проживання, що викликало порушення консолідації націй на своїх одвічних територіях.

Вперше радянська влада почала шукати ворогів не серед класів, а цілих націй, зокрема, серед поляків. Вже 28 квітня 1936 р. Рада Народних Комісарів СРСР прийняла Постанову № 776-130сс про переселення “як політично неблагонадійних “ поляків із Української РСР в Казахську РСР, а з початком другої світової війни 28 грудня 1939 р. була прийнята Постанова № 2122-617сс і затверджено “Положення про спецпоселення і трудове влаштування осадників виселених із західних областей УРСР і БРСР”, за якою виселили з території України колишніх військовослужбовців Польської армії, що отримали в 1920-30 рр. землю в районах заселених українцями [182. – С.11-12]. У травні 1944 р., доповідаючи Й.Сталіну про чисельність колишніх польських громадян, Л.Берія зазначив, що на вересень 1941 р. налічувалось раніше висланих в тиллові райони СРСР із західних областей України і Білорусії – 389382 осіб [182. – С.15].

Остаточо знищити польську національну структуру на території України влада змогла лише в перші післявоєнні роки. 1 жовтня 1944 р. польській стороні довелося визнати законність включення Західної України до складу УРСР, хоча значна частина українських етнічних земель (Надсяння, Лемківщина, Холмщина, Підляшшя) відійшла до неї. А угода,

підписана ще 9 вересня 1944 р. між Польським Комітетом Національного Визволення і Урядом УРСР, передбачала обмін українським та польським населенням. Поляки продовжували в цей період залишатися під пильним контролем радянських органів на усій території. Значна частина з них сама була не проти переміщення до Польщі. Проте значна частина польського населення сподівалася на відновлення Польщі в межах 1939 р. [132. – С.230]. З часом настрої серед польського населення змінюються. Управління НКДБ по Кам'янець-Подільській області в 1945 р. повідомляло партійні органи, що серед польського населення посилилась діяльність “антирадянських націоналістичних елементів”, які головним чином закликали поляків до виїзду у Польщу. Так, мешканець Деражнянського району Ф.Терещук скаржився на своє життя: “Німці нас звільнили, дали нам право молитися, відкрили костели, а радянська влада заарештувала наших ксьондзів, вислала їх до Сибіру, тому ми повинні дякувати німцям...” [104. – Арк.43, 46-47]. Мешканець с. Шубутинці Староушицького району Л.Підгорний теж скаржився на життя при радянській владі і проводив агітацію за “велику Польщу” [104. – Арк.50]. Факти подібних настроїв були виявлені фактично в усіх районах області. Після розповсюдження чуток про майбутні репресії з боку органів радянської влади поляки почали масово виходити з радянського громадянства [132. – С.888]. За станом на 1 жовтня 1945 р. в західних областях України на обліку перебувало 256 428 родин поляків (797 907 осіб), мала виїхати до Польщі 233 121 родина (675 096 осіб), було відправлено до Польщі 158 614 родин (480 483 особи) [167. – С.22]. Лише за вересень 1945 р. перевезено 21 758 родин, що складало 61068 осіб [167. – С.29]. Влада була задоволена проведеною роботою і, як зазначалось в Комюніке Уряду УРСР і Уряду Польської Республіки про закінчення евакуації населення української національності з території Польщі в УРСР і польських громадян в Польщу від 6 травня 1947 р.: “...Уряди із задоволенням заявляють, що евакуація... закінчена в атмосфері взаємопорозуміння... У результаті населення дістало можливість повернутися на Батьківщину. Обидва Уряди вважають, що ця

евакуація є для обох сторін важливим фактором, який служитиме справі дальшого взаємопорозуміння і співробітництва між нашими братерськими народами" [139. – С.414].

Подібна доля спіткала німецьке населення Радянського Союзу. З початком німецько-радянської війни їхня доля фактично була вирішена, оскільки, як визначив Народний комісар внутрішніх справ УРСР Савченко у листі заступнику Наркома внутрішніх справ СРСР П.І.Мальцеву: "Німецьке населення у своїй більшості налаштоване вороже до Рад" [182. – С.24]. У роки війни німецька громада України практично повністю була знищена. З кінця 1943 р. розпочалася депортація "фольксдойче" з території УРСР, тобто тих представників німецької національності, які залишались на окупованій території і співробітничали з німецькою владою.

Наприкінці війни широко почала використовуватись тактика звинувачення окремих народів в колабораціонізмі. Подібна доля спіткала осетинів, чеченців, інгушів. На території України такі процеси зачепили татар, вірменів, греків, італійців, румунів та представників інших національностей. Влітку 1944 р. з території УРСР було вислано 8597 осіб кримських татар, якщо врахувати кількість депортованих разом із депортованими із Криму, сучасної української території, то загальна кількість депортованих така: татар – 199 611 осіб, болгар – 12 422 особи, вірменів – 9 621 осіб, 1 119 осіб італійців, румунів і представників інших національностей [182. – С.31].

В роки війни зменшується вплив єврейської меншини. Внаслідок злочинної нацистської політики на території України кількість єврейського населення скоротилася до 2 % (за даними першого післявоєнного перепису 1959 р. їх було 840,3 тис., тоді як до війни в Українській РСР і західних регіонах українських етнічних земель їх кількість становила щонайменше 2,5 млн.) [174. – С.577]. Безпосередньо в роки війни їх загинуло 600 тис. осіб [263. – С.198, 221].

Внаслідок врегулювання територіального питання з Польщею на територію України розпочалася депортація українського населення. Певна частина українців Польщі зголосилася добровільно покинути польські землі. Наприклад, мешканці с. Ольховець Полянської гміни Кросненського повіту написали на адресу М.С.Хрущова листа, в якому повідомляли, що “всі ми жителі нашого села дуже задоволені цій угоді (від 9 вересня 1944 р. – К.В.), яку Ви підписали. Ми жителі с. Ольховець в кількості 80 сімей по національності карпато-українці (русини) всі підготувались до виїзду, склали списки і описи майна і з великим нетерпінням чекаємо Вашого дозволу, вказівок на виїзд в Радянський Союз – Радянську Україну” [1. – Арк.80]. Проте основна маса не бажала покидати своїх насиджених місць, залишати своє господарство, майно і відмовлялася переселятися в Україну, навіть з огляду на те, що там вони будуть серед побратимів-українців.

”Добровільна евакуація” не дала позитивних наслідків, і до 1 березня 1945 р. до УРСР було переселено лише 81 тисячу осіб. У наступній фазі акції по обміну населенням розпочався справжній терор проти українського населення в Польщі. За допомогою спеціальних формувань, які мордували українців, вдалося прискорити їхнє переселення. Всього за офіційними даними до липня 1946 р. до СРСР було переселено 482661 особу, а остаточно до кінця 1951 р. – понад півмільйона [332. – С.3].

Проте, ці українці відрізнялися від побратимів у Великій Україні. Незважаючи на утиски від поляків, вони все ж жили в іншій системі, а в Україні мусили тижнями чекати вагонів, дорогою перевозились в жахливих умовах, вивантажувались у степу на тупикових станціях і з заможних селян перетворювалися в рабів. Працювати їм звеліли в колгоспах, за працю нічого не платили, а місцеве населення до них ставилося з підозрою і називало поляками. Вони були “чужаками” серед українців. Хто міг, той знову починав мандрувати в Західну Україну. Хтось просив владу переселити його назад у Польщу. Так, група переселенців з Польщі в кількості 17 родин, яка мешкала в с. Іванівка Червоноармійського району Сталінської області і

працювала в сільськогосподарській артїлі імені Чапаєва звернулася до Ради Міністрів УРСР з проханням надати їм дозвіл повернутись у Польщу [4. – Арк.172]. На 1 липня 1947 р. в західних регіонах України було розміщено 80301 родину (322868 осіб), в східних – 42153 родини (159241 осіб) [132. – С.392]. За оцінкою влади ще в 1945 р. населення активно почало повертатися з Східних областей України в Західну Україну, де переважали індивідуальні способи ведення господарства. На березень 1947 р. на Сході УРСР залишилось всього 9 тис. родин [132. – С.922]. Ситуація загострювалася ще й тим, що серед переселенців за оцінкою влади значна частина була “антирадянськими елементами, куркулями, бандитами, учасниками націоналістичних організацій, які після прибуття розгорнули ворожу діяльність” [132. – С.919].

Соціологічні опитування, котрі були проведені вже в 90-х рр., свідчать, що серед переселених “голодувало на новому місці” 70 % населення, не були забезпечені відповідними житловими умовами 84 %, 73 % тужили за рідним краєм, хотіли б повернутися на свої землі 56 % [184. – С.31]. І це – через 50 років після акції “Вісла”.

Остаточне включення до складу УРСР Західної України збільшило населення республіки на 7 млн. чоловік [205. – С.268]. Проте цей процес приніс нові проблеми для влади: національно свідоміші західні українці дістали можливість поширювати свої ідеї на Схід від р. Збруч, та й східні українці справляли певний вплив на Західну Україну. Мешканці Заходу були вільні від почуття меншовартості, і їм був невідомий комплекс “меншого брата”, який влада прививала українцям східної України. Та й рівень політичної свідомості їх був вищим, через те, що вони жили в країнах, де гарантувались права і свободи. Крім того Західна Україна була найменш зрусифікована і “радянїзована”. “Обнялися. Зітхнули, притиснулись одна до одної й... не зійшлися. Розімкнулися обійми, радість поступилася місцем ненависті, невпевненість сумніву, сумнів змінився здивуванням, здивування

– розчаруванням, а потім гнівом і обуренням”, – так визначав возз’єднання українських земель О.Довженко [146. – С.387].

28 жовтня 1944 р. Червона Армія завоювала останній населений пункт у Закарпатті. 25-26 листопада 1944 р. у м. Мукачеві з’їзд Народних комітетів Карпатської України проголосив маніфест про вихід Закарпаття зі складу Чехословаччини, заснування державного утворення – Закарпатської України і возз’єднання її з УРСР у складі СРСР. Маніфест підписали 90 % дорослого населення краю. У ньому йшлося про те, що Народна Рада Закарпатської України, висловлюючи “незламну волю всього народу, висловлену у петиціях і рішеннях робітників, селян, інтелігенції і духовенства всіх міст і сіл Закарпатської України, просить прийняти її до складу УРСР”. Ця подія зумовила певне напруження в радянсько-чехословацьких взаєминах, проте під тиском обставин чехословацька адміністрація змушена була залишити Закарпаття, а в червні 1945 р. договір між Чехословаччиною та СРСР юридично закріпив рішення з’їзду в Мукачеві. Одночасно з цим радянський уряд спробував організувати переселення українців з чехословацьких земель. Наприклад, з с. Якубят округу Стара Любовня Словаччини був відправлений перший транспорт чехословацьких українців до СРСР у кількості 128 осіб, які дякували Сталіну за свободу, за можливість повернення на рідну Батьківщину і просили прийняти їх за рідних братів [4. – Арк.156]. Всього ж до України з Чехословаччини переселяються 11672 українця та росіянина [132. – С.417]. В свою чергу до Чехословаччини було переселено 10275 родин чехів у кількості 33077 осіб (переважно з Рівненської, Житомирської та Кам’янець-Подільської областей) [132. – С.417].

Внаслідок врегулювання територіального питання з Чехословаччиною радянська влада отримала ще один шмат етнічних українських земель, однак разом з цим отримала й ту частину українського народу, яка зазнала, хоч і сумного, досвіду державотворення, та мала інтелігенцію, яка переважно сповідувала національні ідеали.

Населення республіки приєднання Закарпаття до УРСР в основному сприйняло позитивно. Наприклад, працівник Вінницького облземвідділу громадянин Мурило з цього приводу зауважив: “Закарпатська Україна дуже багатий край, і тепер при сприянні і застосуванні нашої науки, вона стане однією із самих багатих областей України” [27. – Арк.7]. Жителі Кіровського району Вінницької області писали в листі до Голови Ради народних комісарів УРСР і секретаря ЦК КП(б)У М.С.Хрущова, що “...підписанням угоди між Радянським Союзом і Чехословацькою республікою про Закарпатську Україну – здійснилися віковічні мрії українського народу – об’єднатися в єдину сім’ю українського народу...” [91. – Арк.11]. Проте поряд з позитивними були і негативні висловлювання. Бібліотекар Запорізького педуніверситету Ражновська заявила: “Уявляю, як мешканці Закарпатської України зрадіють, коли їм запропонують піти в колгосп”, а мешканець м. Вінниці А.Островський висловився так: “Більшовики влаштували чергову комедію волевиявлення народу. Заздалегідь були проведені вибори Народних комітетів, які нібито відображають волю закарпатських українців, а потім натиснули на Бенеша, який змушений був дати згоду на приєднання” [27. – Арк.10-11]. Як видно з цих матеріалів, володіючи спотвореною владою інформацією, народ зумів зробити правильні висновки.

Останню крапку у визначенні повоєнних кордонів України було поставлено 10 лютого 1947 р. під час підписання радянсько-румунського договору, в якому Румунія визнавала право СРСР на Північну Буковину, Хотинщину, Ізмаїльщину, тобто юридично зафіксувала кордони, встановлені у червні 1940 р. Населення цих територій, що було національно неоднорідним, пережило насильну румунізацію, природно не могло зразу ж стати повноцінним членом радянської системи, тому владі потрібно було докласти максимум зусиль, щоб запровадити тут процеси, притаманні радянській владі.

Цілком очевидно, що, незважаючи на відносну монолітність українського народу в повоєнний період, у суспільстві не було єдності.

Основна причина – різні історичні тенденції та суспільні умови, в яких були українці, що проживали на території інших країн. Дослідник українського менталітету Б.Цимбалістий зазначає, що “між мешканцями різних українських земель витворилися глибокі різниці в ментальності, побуті, політичній зрілості і орієнтації, навіть у національній свідомості” [360. – С.750]. Післявоєнне врегулювання державних кордонів і механічне включення українців до однієї республіки, навіть якщо враховувати політику “радянзації” на цих землях, не змогло подолати їхні ментальні відмінності. Як писав громадянин І.Заброцький з міста Борщів Тернопільської області до редакції газети “Радянська Україна”, “...приглядаючись реальній дійсності в Галичині, враховуючи всі плюси і мінуси, то впадає у вічі вороже ставлення місцевого населення до радянської влади ...Перш за все зауважується велика прірва між радянським, партійним та комсомольським апаратом і місцевим населенням...” [40. – Арк.6].

Національна політика влади в роки війни змінила етнонаціональну структуру українського суспільства. Українці та представники інших національностей, які були політичними підданими Варшави, Відня, Бухареста, Будапешта, Праги мали той самий політичний досвід, що і представники інших народів цих країн, і в багатьох моментах назва “українці” не означала єдності у культурі, звичаях, суспільній свідомості з українцями Радянської України, а швидше спільність в етнічному походженні. Як підмітив Т.Гунчак, “українці під радянською владою, за малими винятками, становили аполітичну масу, яка, пройшовши через страхіття сталінської соціальної, економічної та політичної лабораторії, боялися навіть думки про якісь громадські чи національні права” [208. – С.225]. На відміну від них, у Галичині, Волині, Буковині та Закарпатті, які хоч і перебували під чужим пануванням, українці зуміли розвинути широку громадську, культурну й політичну діяльність, і так було до 1939 р.

Зміни в національній структурі, а отже в суспільній свідомості України відбулися також внаслідок відчутного зростання російської національної

меншини. Після боїв на українських територіях, й особливо на нещодавно анексованих західноукраїнських землях, відчувалася гостра нестача промислових робітників, державних чиновників та партійних функціонерів. Для заповнення цих посад в Україну, особливо в міста, переселялися заохочувані радянським урядом сотні тисяч росіян. Про швидко зростаючу їхню кількість говорить така статистика: якщо у 1939 р. в Україні проживало 4 млн. росіян, тобто 12 % усього населення, то до 1959 р. – майже 7 млн., або 16 %. В Західній Україні, де до війни росіян практично не було, у 1959 р. їхня чисельність становила 330 тис., або 5 % населення [346. – С.421]. За соціальним станом вже в 1944 р. 79,2 % з них припадало на адміністративно-керівний апарат [174. – С.576]. Через те, що російська громада, як правило, скупчувалася в певних регіонах, вона змінила наявну етнічну структуру цих теренів.

За твердженням Б.Кравченка, російське населення України зростало також внаслідок асиміляції решти меншин, що жили в республіці (білорусів, болгарів, греків) у російську ідентичність. Поряд з цим одним із найважливіших методів асиміляції українців в російську громаду став мішаний шлюб між українцями і росіянами.

У роки війни, як стверджує Я.Грицак, зміни у національному складі спричинили традиційну відмінність між “українським селом” і “російським містом” [205. – С.268]. Міста на Сході залишились “російськими” (якщо не в кількісному, то в культурному відношенні), тоді як у Західній Україні та Центральній Україні серед мешканців став переважати український компонент. Це пояснюється масовим напливом до міст населення з Західної та Центральної України, яке компенсувало втрати міського населення, насамперед польської та єврейської національностей. Місто не могло не вплинути на свідомість української селянської нації.

Згідно перепису населення СРСР 1959 р. в Українській РСР (вже із Закарпатською областю і Кримом) проживало 32158,5 тис. українців (76,8 %), росіян – 7090,8 тис. (16,9 %), євреїв – 840,3 (2,0 %), поляків 363,3

тис. (0,9 %), білорусів – 290,9 тис. (0,7 %), молдаван – 241,7 тис. (0,6 %), болгар – 219,4 тис. (0,5 %), угорців – 149,3 тис. (0,4 %), греків – 104,4 тис. (0,2 %), румунів – 100,9 тис. (0,2 %), німців – 23,1 тис. (0,05 %). Крім того, з приєднанням Криму з 1954 р. в УРСР проживало також 60,9 тис. татар. Помітно чисельними були вірмени (28,0 тис.), гагаузи (23,5 тис.), чехи (14,5 тис.), словаки (14,0 тис.) [174. – С.577]. Взагалі, аналізуючи національний склад українського суспільства, який склався в післявоєнні роки, О.Субтельний стверджує, що такі народи, як поляки, євреї, татари, які протягом тривалого часу урізноманітнювали українську культуру і відігравали важливу роль в історії нашого народу, втратили своє значення і фактично зникли, тоді як їхнє місце в основному зайняли росіяни [346. – С.421]. Українське суспільство з багатонаціонального перетворилося на двонаціональне, а отже, свідомість пересічного українця все більше зазнавала впливу росіян, що сприяло втіленню в життя курсу Комуністичної партії – створення радянського народу як наднаціонального утворення.

2.6. Відновлення ідеологічного контролю в УРСР з поверненням радянської влади

З визволенням української території від фашистських загарбників розпочався період відновлення радянської влади. З одного боку, більшість людей, що настраждалася під нацистським ярмом, з радістю і вдячністю зустрічала Червону Армію, щиро називаючи її армією-визволителькою, з другого – повернення при цьому радянської влади іноді викликало почуття страху. Партійні та радянські органи особливо тривожило те, що ідеологічна атмосфера на щойно визволеній території істотно змінилася порівняно з довоєнним періодом. Населення чекало серйозних суспільно-політичних змін, передусім ліквідації колгоспної системи у її сталінсько-кріпосницькому варіанті, демократизації суспільного життя. Проте саме те, чого так боялися люди, поверталось. Нацистська пропаганда, яка надміру мусувала тему “помсти більшовиків” населенню, котре перебувало під окупацією, як виявилось, мала рацію. Насамперед відновлювались репресії. Під дію наказу

прокурора СРСР від 15 травня 1942 р. "Про кваліфікацію злочинів осіб, які перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів" підпало мало не все населення. Про переможців відомий український патріот О.Довженко писав, що вони поведуться "брутально, недобре, а часом і жорстоко, як у чомусь винними, ворожими, підозрілими, забуваючи, що Батьківщина – це не тільки земля, а й рідні люди, плоттю від плоті, якої вони є" [230. – С.5]. Агенти ОУН-УПА в березні 1944 р. в тижневому огляді фронтових подій наводять слова американського кореспондента, який щойно повернувся з СРСР і стверджував, що з визволених від німців територій ешелонами вивозилось населення до концтаборів [13. – Арк.91]. А на одному з мітингів, як пише агент ОУН-УПА, коли "агітатор кричав до голодного, обідраного натовпу про "вождя, мудрого Йосипа Віссаріоновича, вчителя всіх трудящих, і рідного, дорогого, любимого батька всіх народів", "діти" слухали його з "натхненням", а з останніх рядів донеслося глибоке зітхання і почулось: "О Господи, коли б та скоріше осиротіли..." [13 – Арк.92]. Інший політичний звіт дає інформацію, як у щойно визволеній Кам'янець-Подільській області почалася масова мобілізація. З сільського населення радянська влада почала примусового стягувати хліб. Стягувалися також м'ясо, яйця, молоко. Крім того, селяни мали примусово сплатити позику в 200 крб. на кожного повнолітнього члена сім'ї [14. – Арк.9].

Влада не лише не збиралася щось змінювати, а, навпаки, поверталася до старих методів господарювання. За словами "вождя", котрий перефразував відомі слова "війна спише все" у нову форму: "Війна показала, що радянський суспільний лад є найкращою формою організації суспільства, ніж будь-який нерадянський суспільний лад" [339. – С.10]. Для більшості населення країни війна стала доказом могутності політичного ладу, що був створений після 1917 р., виправданням особливої ролі Комуністичної партії. З'явилося почуття непереможності радянського ладу. Газети, радіо, література славили великого Сталіна, мудру партію. Можна вірити, що були цілком щирими слова відкритого листа трудящих міста Вінниці, який був

написаний напередодні 27-річниці Червоної Армії в лютому 1945 р., де стверджувалося, що “впевненість радянських людей запалює прагнення нових великих перемог. Сталінські слова про військову, економічну і морально-політичну перемогу радянського ладу надихають нас на ще більш жертовну, ратну працю...” [91. – Арк.5].

Проте вже 10 травня 1945 р. перемогу намагались поділити. В першому післявоєнному номері газети “Правда” зазначалося: ”Перемога не прийшла сама собою. Вона отримана самовідданістю, героїзмом, воєнною майстерністю Червоної Армії і всього радянського народу. Її організувала непереможна більшовицька партія, партія Леніна-Сталіна. До неї привів нас великий Сталін... Хай живе сталінська перемога!” [311. – С. 1]. Тож перемога була поділена між народом і геніальним Сталіним. Народ повірив в це і пробачив вождю все: колективізацію, голод тридцять третього, репресії тридцятих, розправу з соратниками, перші дні поразок. Бажання миру, щасливого життя перемогло почуття образи.

Радянський лад витримав сувору перевірку. З цього нескладно зробити висновок про необхідність продовжувати після війни ті напрямки внутрішньої політики, які визначились у довоєнний період і виправдали себе під час суворих випробувань. Це була не лише політична настанова, яка йшла “зверху”, а й соціальні уявлення широких верств населення, що відчували себе переможцями у цій жорстокій війні [228. – С.37-38].

Перемога дала нове виправдання існуванню Радянської імперії: без “тісного союзу радянських народів” жодному з них не вдалося б вистояти проти фашистської навали. Роль першого серед рівних надавалась російському народові. Верховна Рада Української РСР у зверненнях до РРФСР від 1 березня 1944 р. та 29 червня 1944 р. висловлювала свою глибоку вдячність і щире відданість “великому російському народові” за визволення України від фашистського ярма, збереження національної незалежності України та допомогу в господарській відбудові України” [205. – С.226].

24 травня 1945 р. Сталін виголосив свій відомий тост “за здоров’я російського народу”, в якому назвав російський народ “керівною силою Радянського Союзу серед всіх народів нашої країни”. Він зазначив, що росіяни вирізнялися своїм “ясним розумом”, “сильним характером” і “терпимістю” і вони ніколи не зраджували радянський уряд у найважчу хвилину [312. – С.1]. Звичайно, ми не можемо заперечувати внесок російського народу у перемогу, проте свій внесок у цю перемогу зробив кожен народ СРСР, в тому числі велику ціну за це заплатили й українці. А щодо зради, то вона стала швидше наслідком політики режиму радянської влади, ніж особливостей українського менталітету.

Цілком очевидно, що Друга світова та Велика Вітчизняна війни мали неабиякий вплив на українське суспільство. З метою применшити ці наслідки, радянська історія намагалася змінити хронологічні рамки війни, і в СРСР її називали лише Великою Вітчизняною. Проте війна для українського народу розпочалася ще 1 вересня 1939 р.

Війна викрила всі ті проблеми, які існували в суспільстві: незадоволення радянською владою, пам’ять про репресії і голод, ненависть до колгоспів. Однак, якщо місто і робітничий клас як передовий клас соціалістичного ладу, що ще й постійно підтримувався владою, довіряв системі, то в селі настрої були далеко неоднозначні.

Як не парадоксально, війна мала і певні позитивні наслідки для українського суспільства. Насамперед, 28 січня – 1 лютого 1944 р. відбулася X сесія Верховної Ради СРСР, яка прийняла Закон “Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та перетворення у зв’язку з цим Народного Комісаріату закордонних справ із загальносоюзного в союзно-республіканський народний комісаріат”. Війна викликала серед українців таке патріотичне піднесення, що навіть Сталін мусив йти на поступки, щоб загнuzдати його силу. Україна здобула своє власне Міністерство закордонних справ, її, зрештою прийняли до ООН; було вжито заходів, щоб поновити вивчення української етнографії, археології, історії;

до назв армій і фронтів додано прикметник “український”, затверджено орден Б.Хмельницького. Безліч листівок, марок, публікацій закликали українців боротися проти Гітлера, щоб відстояти “свою державність”, “свою рідну культуру, свою рідну мову” чи “свою національну честь і гідність”. В одному з виступів перед суспільствознавцями начальник Управління пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) Г.Ф.Александров навіть різко критикував істориків за недооцінку історичного значення самосвідомості [298. – С.5]. Українські історики жваво відповіли на критику і в період з 1943 по 1945 рр. – видали 50 книг, брошур, збірників статей тиражем понад півмільйона примірників, 150 наукових та науково-популярних розвідок [214. – С.82]. Як зазначає М.Коваль, “перемоги Червоної Армії і вигнання фашистів з захоплених ними територій супроводжувалися вибухом патріотичних почуттів народу, зміцненням громадянської свідомості, самоповаги, гідності, схильності до незалежних суджень, нестандартних політичних оцінок” [251. – С.11]. Загравання до національних почуттів українців тривало до 1946 р., коли часткову лібералізацію зупинив жданівський тиск, і тепер українців вже звинувачували у буржуазному націоналізмі. Репресіям влади була піддана насамперед інтелігенція, незважаючи на те, що вона значною мірою сприяла перемозі у війні. З початком війни великий її загін влився до діючої армії. Лише у перші воєнні місяці до армії було мобілізовано 650 тис. офіцерів – працівників культурного фронту [295. – С.168].

З усього вищевикладеного в цьому розділі можна зробити такі висновки:

- На жаль, українське суспільство ні в роки війни, ні після її закінчення не було одностайним і єдиним. Воно розділилося на дві частини – одна частина щиро підтримувала радянську владу (і так діяла більшість українського народу), а друга йшла на співпрацю з фашизмом, намагаючись реалізувати в основному дві цілі: або пристосуватися до нової влади, або за допомогою гітлерівців утворити Українську державу;

- Україна зазнала величезних демографічних втрат. Через те, що на українській території бої розгорнулись з особливою жорстокістю, втрати серед цивільного населення тут були чи не найбільшими в Європі. Це, в свою чергу, призвело до зміни як у соціальній, так і національній структурі населення, що й вплинуло на свідомість народу;

- радянська влада остаточно завершила процес зміни структури українського населення, застосувавши при цьому давно випробувані прийоми: депортації, переселення, виселення, а іноді і фізичне знищення;

- війна зачепила найпотемніші куточки людської душі. Мільйони бійців Червоної Армії та депортованих до Німеччини українських громадян прийшли з неї зовсім іншими. Війна розбудила в людях бажання варіативно мислити, критично оцінювати ситуацію. Процес психологічної переорієнтації прискорився особливо під кінець війни, коли радянський солдат переступив кордони своєї країни і зіткнувся з іншою політичною, економічною, духовною культурою. Якщо поодинокі випадки переорієнтації цінностей ще можна приховати, то такі масові тенденції змінили суспільство загалом;

- вільнодумство зачепило практично усі верстви населення республіки. Народ повертався до забутих цінностей. Однією з них була релігія. Зростання релігійності пояснюється більш-менш ліберальним ставленням до церкви німецьких окупантів та заграванням до православної церкви радянською владою;

- повоєнна Україна значно відрізнялася від довоєнної: розширилися її кордони, зросла політична і економічна вага в СРСР. Радянський уряд, намагаючись викликати в українців патріотичні почуття, дозволив вийти Україні на міжнародну арену, виступити нарівні з іншими державами однією із співзасновниць ООН, розширив права у сфері зовнішніх відносин, створив Наркомат оборони України. Ці кроки влади були направлені швидше на реалізацію певного ідеологічного плану, який, до речі, і був виконаний;

- одним із найважливіших результатів війни для українського суспільства стало об'єднання в межах України майже усіх етнічних земель.

Проте, механічне включення території та населення цих регіонів до України не пододало відмінностей у свідомості, настроях, мисленні, релігійності, ідеях між українцями, іншими національностями Галичини, Закарпаття, Північної Буковини та населенням Радянської України. Влада отримала ще декілька мільйонів не зовсім доброзичливо налаштованих до радянського режиму людей, і їй необхідно було докласти максимум зусиль, щоб ліквідувати цей контраст;

- в роки війни значних втрат зазнала національна еліта українського народу. Одна її частина, котра підтримувала ідею Радянської України, загинула в німецькому гестапо, або у боях на фронтах війни як члени партизанських загонів і бійці Червоної Армії, а інша – віддала своє життя за створення власної держави;

- політична ситуація, що склалася в країні, зумовила утворення в суспільній свідомості феномену громадянської роздвоєності. З одного боку, більшість людей з радістю і вдячністю зустріла Червону Армію, з другого – з острахом чекала повернення радянської влади;

- з поверненням радянської влади закінчився період невизначеності. Хоч з нею поверталось все те негативне, що притаманне тоталітарному режимові, народ-переможець вступив у нову, післявоєнну епоху. Війна стала тим рубежем, за яким історію, життя і суспільство почали ділити “до” і “після” війни.

РОЗДІЛ 3

Оцінка населенням України подій суспільно-політичного життя повоєнного періоду

3.1. Підвищення соціальної активності та наростання критичних настроїв серед населення республіки у повоєнні роки

Перемога, отримана Радянським Союзом у війні з фашистською Німеччиною, мала далеко неоднозначні та суперечливі наслідки для українського суспільства. Ставши для більшості населення переконливим доказом могутності політичного ладу, який склався в країні після 1917 р., виправданням особливої ролі Компартії в житті країни, вона породжувала почуття твердості та впевненості в майбутньому. Ейфорія перемоги затьмарила в народній свідомості в перші післявоєнні роки наслідки попереднього періоду сталінського тоталітаризму.

Період 1945-1953 рр. став кінцевою фазою сталінського тоталітаризму. Він глибоко проник своїм корінням у свідомість українського народу. Основна маса населення або підтримувала його, або була аполітичною стосовно нього. Слід визнати, що сталінізм як один з видів тоталітаризму, маючи явно злочинний характер, спирався на масову підтримку. Одна із дослідниць феномену тоталітаризму Х.Арендт стверджує, що ця підтримка не завжди є результатом магічного впливу пропаганди чи методів промивання мозку [162. – С.7].

Радянська держава, яка повністю відкидала принцип індивідуальної свободи, встановила безмежний контроль над особистістю і звела до мінімуму права та свободи громадян, наділивши їх низкою обов'язків. При цьому вона користувалася також необмеженою довірою більшості громадян, а в окремі періоди історії лише завдяки жертвності власного народу зберегла своє існування. Так було і в період війни. Переважна більшість українців воювала за збереження сталінського режиму, а не проти нього.

Саме тоді стало очевидним існування особливого типу масової політичної свідомості, який пізніше отримав назву “гомо советікус”.

Травень 1945 р. – пік авторитету Сталіна, чиє ім’я в свідомості більшості його сучасників пов’язувалося з перемогою. У цей час і вождь, і народ проголошувались одним цілим. Домінувала думка, що у цій єдності виграли визвольну війну з ненависним фашизмом. Повоєнні роки – час безмежного поширення в країні культу особи Сталіна. Не була винятком і Україна. Майже у кожному українському населеному пункті стояв його монумент. Його іменем називали центральні вулиці, сквери, площі. Його прославляв гімн Радянського Союзу. Він був усюди і завжди – у кожній домівці, кожній газеті, книзі для школяра, на плакатах і лозунгах, його ім’я постійно славиле радіо. Всі досягнення народу, перемогу у війні над фашизмом, приписували “наймудрішому із мудрих, геніальному товаришу Сталіну”. Сталін-людина в цей момент настільки розчинився в образі вождя, що залишився лише один образ – образ живого ідола. Люди працювали, мирилися з труднощами, а поруч відбувалося нестримне вихваляння “улюбленого вождя, великого Сталіна”, якому приписувалися всі успіхи. Народна любов в 1949 р., коли країна святкувала сімдесятирічний ювілей вождя, досягла свого апогею. Колективи численних підприємств брали на себе підвищені зобов’язання, щоб гідно зустріти ювілей. У ті дні газета “Радянська Україна” писала: “В народному фольклорі є мудре визначення ролі товариша Сталіна у всій діяльності: “Щоб ми не робили – чи ткали, чи кували, чи ліс рубали, чи дім будували – в усякому ділі нашого успіху тільки друга половина. Першу за нас уже зробив Сталін” [173. – С.1]. Численні подяки лунають на адресу соратників вождя. Створювалися, за словами Ю.Шаповала, “культи і культики” дещо меншого обсягу – регіональні, республіканські. Так, секретар Одеського обкому КП(б)У Кириченко називав М.С.Хрущова тим, хто “брав найактивнішу і безпосередню участь у керівництві розгромом німецьких загарбників на вирішальних фронтах Вітчизняної війни та керував партійним рухом на Україні” [368. – С.248].

Народ вірив вождям, що були призначені “мудрим керівником” держави та висловлював їм слова щирої подяки. Під час виборів до Верховної Ради СРСР 1946 р. багато бюлетенів, що були опущені в урни, мали патріотичні написи на адресу керівників держави: “Хай живе товариш Сталін!”, “Голосую за Сталіна”, “Хай живе радянська влада!” і т.п. [92. – Арк.39]. Якщо вияв народної любові на мітингах можна пояснити страхом репресій та тиском влади, то тут був цілком щирий вилив своїх почуттів. Що утримувало в той час радянське суспільство на особливому рівні згуртованості? “Без сумніву, то було почуття гордості, сили та віри у те, що країна займає високе становище серед націй світу у військовому, економічному та інших відношеннях (інша річ, що ця віра ґрунтувалась головним чином на дезінформації та тотальному ізоляціонізмі)”, – так трактують події повоєнного періоду автори “Малої енциклопедії етнодержавства” [273– С.673]. В цей період радянській владі фактично вдалося поєднати іудеохристиянський месіанізм, російський абсолютизм (Москва – третій Рим), марксистський оптимізм, сталінський централізм і ізоляціонізм, що і визначало радянський синдром суспільства [201. – С.169].

Майбутній критик культу особи М.С.Хрущов, пояснював стан тогочасного суспільства так: “Тільки рабам, які не можуть піднятися з колін і поглянути далі голови господаря, обов’язково потрібен хтось, хто подумав би за них, все організував за них, на кого можна звалити у випадку невдачі вину і кому можна приписати при вдачі успіхи. Це рабська психологія. Вона не тільки збанкрутіла, але й небезпечна” [150. – С.75].

Закінчення війни спричинило в суспільстві тимчасову рівновагу. Після суворої, безжалісної, виснажливої війни, що забрала багато фізичних і моральних сил наступив період “заліковування ран”. Ейфорія перемоги є не найкращим станом, щоб говорити про недоліки суспільного ладу – це заважало критичному аналізу ситуації. Надія на краще і оптимізм, який існував за її рахунок, створювали особливу післяпереможну суспільну атмосферу. Жага миру, що підкріплювалася вірою в те, що життя після війни

буде змінюватися на краще, зберігалася протягом перших кількох післявоєнних років. За словами О.Довженка: “Закінчилася світова війна. Народи почнуть зализувати рани і ставити пам’ятники полководцям і їх коням. Мир...” [146. – С.387].

Проте післявоєнне суспільство було суспільством очікування і надій. Суспільство чекало на значні поступки з боку держави: припинення масового терору, ліквідації колгоспної системи, пом’якшення цензури тощо. Почали проявлятися певні тенденції, розвиток яких у майбутньому міг спричинити появу опозиційних до режиму сил. Відразу після закінчення війни почало проявлятися незадоволення демобілізованих воїнів, які виступали проти бюрократизму та адміністрування. Багато студентів, колишніх фронтовиків, критично висловлювалися щодо існуючих у суспільстві догм. Село активно прогнозує майбутнє реформування колгоспів. Зростаюче самоусвідомлення народу було несумісне з існуючими порядками. І хоча це ще не був відкритий протест, режим все ж відчував ймовірну небезпеку.

Чим впевненіше відновлювала радянська влада свою силу на колишній окупованій території, тим менше надій у народу залишалося. На визволені землі приходив довгоочікуваний мир, однак разом з радянською владою поверталася все те, що притаманне тоталітарній системі. Насамперед держава намагалася відновити повний контроль над людською особистістю, який був дещо втрачений під час війни. Побоюючись, що вияв любові може бути нещирим, партія і керівництво організували тотальну перевірку суспільства силами спеціальних органів. І вони мали рацію, тому що навіть повірений в справах США в Москві Дж.Кеннан у своїй телеграмі до державного департаменту Сполучених Штатів стверджував, що “...ми тут впевнені, що з часів громадянської війни ніколи ще російський народ не був таким далеким від доктрин Комуністичної партії, як зараз. В Росії партія стала зараз великим – і на час – високоефективним апаратом адміністрації, але перестала бути джерелом духовного натхнення” [240. – С.394].

Насамперед під пильну увагу потрапили всі ті, хто залишався під німецькою окупацією. До середини 1950-х рр. в особистих анкетах зберігалось запитання “Чи перебував на окупованій території?”. МДБ (пізніше КДБ) перевіряло установи, організації, навчальні заклади, підприємства. Не дивно, що за перші післявоєнні роки більшість виключених з КП(б)У були тими комуністами, які залишалися на окупованій території (наприклад, 1947 р. – 883 особи з усіх виключених, тобто 66 %) [169. – С.33]. За будь-який прояв незадоволення владою, негативне висловлювання на адресу якогось державного чи партійного керівника, згідно з директивою Наркомату юстиції СРСР від 15 квітня 1938 р. “Про кваліфікацію контрреволюційних терористичних висловлювань” висувалося звинувачення за статтями 17-54-8 КК. Звинувачення в пропаганді і агітації, яка містить заклики до повалення або підризу радянської влади, кваліфікувалось за статтями 54-10 КК, а обговорення цих питань кількома особами, що, як правило, мало побутовий характер, тягло за собою ще й кваліфікацію за статтею 54-11 КК як злочинна діяльність [155. – С.21]. Як стверджує історик Ю.Шаповал, у повоєнні роки, особливо в 1946-1947 рр., відсоток засуджених за “контрреволюційні злочини” знову став збільшуватися [370. – С.128]. Репресивна система використовувала будь-які труднощі для надання їм політичного забарвлення, усунення незадоволених і зміцнення своєї влади.

Особливу тривогу в сталінського тоталітарного режиму викликала післявоєнна молодь. За багатьма параметрами післявоєнна радянська молодь, в тому числі українська, була певним соціальним феноменом. Це було покоління, яке не зазнало репресій 30-х рр., але на яке війна так само вплинула, як на дорослих. Про те, що післявоєнна молодь вимагає особливого підходу, влада зрозуміла ще в останні роки війни. На пленумі ЦК ВЛКСМ в січні 1945 р. головний редактор „Літературної газети” А.Сурков говорив: „Ми зараз маємо справу з аудиторією молоддю, яка не схожа на нашу довоєнну аудиторію” і пояснив, що “нинішня молодь складається з покоління, що зазнало німецької окупації, побувало в рядах захисників

Батьківщини, пішло підлітками на виробництво, а тому воно вимагає особливого підходу” [227. – С.137].

Війна загострила певні молодіжні соціальні проблеми: безпритульності, злочинності та хуліганства. Проте навіть не це непокоїло владу. Її більше хвилювало залучення молоді до політики, намагання нею пояснити певні суспільні процеси або якось вплинути на них. Наприклад, одна зі студенток Вінницького педагогічного інституту з приводу грошової реформи 1947 р. висловилася так: “...це новий метод, щоб підняти суспільну думку. Зміст то добрий, але побачимо, які будуть результати. Конституція теж має гарний зміст, але на ділі зовсім інше...” [93. – Арк.27].

Все більше лунало незадоволення (як з боку влади, так і з боку молоді) діяльністю ВЛКСМ та піонерської організації. Саме тому юнацький романтизм став проявлятися у створенні різних таємних організацій та гуртків. Як правило, ці організації будувалися на принципах вірності соціалістичному вибору, соціалістичній демократії, комуністичним ідеалам, однак їх все частіше цікавило питання – чи відповідає сталінізм ідеї комуністичного будівництва. Іноді такі організації нагадували напівгру з конспіративними квартирами, зустрічами, псевдонімами, з таємною перевіркою нових членів. Проте влада боролася з такими випадками зовсім не по-дитячому, звинувачуючи молодь у антирадянській агітації, створенні антирадянських організацій, терорі та зраді.

У вересні 1946 р. начальник окружного УМВС Вінницької області підполковник Ночковський доповідав секретарю обкому М.Стахурському про „Воєнно-трудоий союз”, що був створений в школі № 4 м. Вінниці з ініціативи учня 10 класу Ситого Юрія. За його оцінкою „В.Т.С.” – є підпільною і законспірованою організацією, що мала тенденцію до подальшого розширення” [65. – Арк.102]. У середній школі № 1 м. Шепетівки Кам’янець-Подільської області учнями 8-б класу була організована нелегальна юнацька організація “Гвардія юних”, до складу якої входило 14 учнів [119. – Арк.24]. Ця організація мала свій статут, який був підписаний

кров'ю та прізвиськами усіх членів організації. Девіз організації: “Якщо бути, то бути кращим! Боротися і шукати, знайти і не здаватися. Все дістається знаннями, перемога – теж, вчитись, вчитись і ще раз вчитись” [119. – Арк.26]. Про те, що це молодіжне об'єднання швидше нагадувало дитячу гру, ніж підпільну організацію, свідчать навіть прізвиська її членів: Анка, Чайка, Гаврик, Зет та ін. [119. – Арк.24].

Учні ремесляного залізничного училища № 1 м. Києва організували підпільну молодіжну організацію Українську соціал-комуністичну партію народників (УСКП(н)). Головне завдання, яке вони ставили перед собою, – полегшити життя селянину: знизити податки, страховку, позику, бездітне, здачу хліба, молока, м'яса і т.п. При цьому ця група молодих людей продовжувала вірити в ідеали марксизму-ленінізму-сталінізму, сповідуючи гасло – “Вперед до перемоги комунізму” [59. – Арк.44-77].

У цій боротьбі були і одинаки. Так, 5 липня 1948 р. у Вінницький міський комітет партії поштою надійшла анонімна листівка, яка закликала колгоспників виступити проти колгоспного ладу і не брати участі в збиранні врожаю. Подібні листівки були надіслані і на адресу обласних організацій міста Херсона. Владі вдалося встановити особу відправника. Ним виявився учень 7 класу Яришівського району Вінницької області Петро Цильмак [79. – Арк.4].

Інша частина молоді зазнала переслідувань за зв'язок з національним підпіллям. І.Бурлака, колишній член ОУН згадував: „Ще в 1947-1952 рр. у нашому селі Городище пішли страшні чутки: посадили того й того... Так, забрали хлопців прямо з інституту, за націоналізм”, а М.Франчук пригадує: „Я вже був студентом Одеського сільгоспінституту, але ще з середньої школи, ми, юнаки, захоплювалися історією самостійної України. Нашими вихователями і просвітителями були хлопці з Західної України. Ми читали і розповсюджували матеріали з історії України, УПА” [145. – С.2]. Громадянин Г.Патрак розповідає, як його, шістнадцятирічного юнака, заарештували за членство в оунівській організації і засудили за зраду

Батьківщини до таборів ГУЛАГу [143. – С.2]. Лише на території Тернопільської області в перші післявоєнні роки було ліквідовано 4 молодіжні організації національного спрямування “СУМ” (Спілка української молоді) [56. – Арк.37-41]. Одночасно під суворий контроль потрапили студенти усіх навчальних закладів. Так, в грудні 1952 р. органами державної безпеки були заарештовані студенти III курсу філологічного факультету Київського університету Г.Волощук, Н.Адаменко, Р.Доценко, яких звинуватили в тому, що вони відкрито поширювали буржуазно-націоналістичні погляди серед студентів. В березні 1953 р. заарештований студент відділення журналістики Ф.Коваль, який в гуртожитку розірвав портрет члена Президії КПРС [58. – Арк.115]. З 1 липня 1951 р. по 20 квітня 1952 р. органами МДБ УРСР були викриті 42 молодіжні українські націоналістичні групи і організації, загальною чисельністю 182 учасника, з них: в західних областях України – 35 організацій і груп загальною чисельністю 155 осіб; в східних регіонах України – 7 організацій і груп з 27 учасниками [270. – С.452].

Протест сталінському побуту, офіційній ідеології висловлювали різноманітні молодіжні неформальні угруповання. Серед них особливо потужною була нова суспільна течія молоді – стиляги, що за іронією долі були в більшості випадків дітьми партійних і радянських чиновників. І побороти їхній соціальний протест було не просто.

Радянська пропаганда завжди готувала народ до певної події і створювала відповідну суспільну думку. Участь СРСР у зовнішньополітичних процесах вимагала народної підтримки. Щойно радянський уряд зрозумів, що протистояння колишнім союзникам з антигітлерівської коаліції неминуче, в країні почала формуватися відповідна громадська думка.

У післявоєнному облаштуванні світу визначилися дві країни-лідери – Сполучені Штати Америки та Радянський Союз. Протистояння цих двох супердержав носило глобальний характер і визначало новий баланс сил у світі. Війна для СРСР закінчилася переможно. Фашистська Німеччина була

розгромлена і знищена. Радянський Союз зберіг за собою не лише ті землі, які перейшли до нього за пактом Молотова-Рібентропа, але й розширив свою територію за рахунок Східної Пруссії, Курильських островів, півдня Сахаліна, невеликої республіки Туви. СРСР став визнаним світовим лідером. Він зміг політично, економічно й у військовому відношенні підкорити країни Східної Європи. У Черчілль, виступаючи в 1946 р. в Фултоні, констатував, що світ розколовся на дві половини, на чолі однієї з яких були США, а іншої – СРСР. Сталін не став заперечувати ці слова і дав інтерв'ю газеті “Правда”, де фактично підтвердив початок “холодної війни”. По всій країні за вказівкою влади були організовані мітинги на підтримку курсу партії. Народ, втомлений недавньою війною, одностайно вірив в миролюбну політику партії і з гнівом засудив США і Великобританію. Бригадир польової бригади Романенко колгоспу “Ленінський шлях” з Вінниччини сказав: ”Наш народ, загартований у Великій Вітчизняній війні, зараз, як ніколи, міцний і дружний. Ми не боїмось ніяких черчіллів. Ми зламали хребет Німеччині, зламаємо і черчіллям, якщо вони посягнуть на нашу священну Батьківщину. У відповідь ми зобов'язуємося підготуватися до першої післявоєнної весни і провести сівбу так, щоб товариш Сталін сказав нам дякую...”, а колгоспник колгоспу імені Сталіна Проскурівського району Кам'янець-Подільщини громадянин Яків Лебедин висловився: “Товариш Сталін добре відповів за нас, радянських селян, Черчіллю – цьому вовку в овечій шкурі...” [29. – Арк.14, 16]. Проте влада змушена була визнати, що промова Черчілля “викликала пошвавлення у антирадянськи налаштованих елементів”, і, що поряд з патріотичними виступами почали поширюватися “панічні, а іноді і провокаційні плітки серед окремих груп населення” [29. – Арк.7, 18].

Радянська пропаганда вже через кілька років після війни створила образ нового ворога (замінивши переможену Німеччину) – США, як уособлення імперіалізму, що тепер був головним супротивником комунізму. Певна частина населення України, насамперед інтелігенція, зуміла правильно оцінити події міжнародного життя. Наприклад, старший викладач

педінституту м. Ста-ліно гром. Гординська заявила: “Міжнародне становище зараз чітко визначилось. Світ розділився на дві ворожі частини: англо-саксів і комуністів...” [39. – Арк.8].

Сталін знову проявив себе як мудрий політик і стратег. Формування образу ворога розпочалося в роки голоду 1946-1947 рр., коли населення особливо було незадоволене політикою допомоги продовольством іншим країнам. Про вивезення хліба з країни під час голоду Хрущов уперше повідомив на пленумі ЦК КПРС в 1963 р.: „Якби ми зерно розподіляли серед населення методами Сталіна і Молотова, тоді б ми могли продавати пшеницю також і цього року. Сталін і Молотов продавали зерно в той час, як в деяких областях нашої країни населення пухло з голоду або вмирало через нестачу харчів. Так, товариші! Це факт, що у 1947 р. в деяких районах, як наприклад, на Курщині, люди вмирали з голоду. Тоді, як експортували зерно до інших країн.” [283. – С.6]. У жовтні 1947 р. на партійних зборах вчитель з Полонського району Кам’янець-Подільської області заявив: “...Хліба в колгоспі немає. Наш уряд пропонує Англії 150 тис. т. пшениці – це наші колгоспні кілограми” [44. – Арк.75].

Політика списування своїх труднощів на підступи ворогів і раніше використовувалася в СРСР. І раніше світ ділився на „світло” і „темряву”, і кордоном між ними ставав державний кордон Радянської держави. „Ми оточені ворогами – це зрозуміло усім. Вовки імперіалізму, що нас оточують, не сплять”, - визначив Сталін [227. – С.225]. За психологічною настановою радянської влади США та інші західні країни тлумачились як “хижі вовки”, котрі переслідували одну мету: заподіяти шкоду СРСР. Фобія зовнішніх ворогів в Радянському Союзі мала важливе значення. За оцінкою Л.Радзиховського, вона культивувалася з метою викликати в суспільстві набагато більші наслідки – фобію їхніх агентів – ворогів внутрішніх [317. – С.116]. На думку психологів, ніякі соціальні невдачі чи особисті недоробки не здавалися випадковими, а сприймалися як результат підступів ворогів [353. – С.11]. “Шпигунофобія”, роздування морального терору навколо

“класової боротьби” сприяло поширенню в суспільстві масового психозу [195. – С.38]. Як стверджує О.Зубкова, публікація в газеті „Правда” 8 березня 1946 р. промови Черчілля викликала серед громадян масу чуток. Основний їхній зміст – невдовзі розпочнеться війна з США [227. – С.128]. Й.В.Сталін успішно використав ці настрої і в газеті „Правда” 14 березня 1946 р. заявив, що організатори походу проти СРСР „будуть биті так, як були биті в минулому” [233. – С.1]. Підготовкою до війни народ пояснював тепер різні рішення уряду – чи то підвищення пайкових цін, чи то скасування карткової системи. Під час грошової реформи 1947 р. серед населення активно поширювалися чулки, що розпочалися бойові дії між США та СРСР [72. – Арк.1-3]. Внаслідок цього народ почав активно готуватися до війни, насамперед, купуючи товари про запас, що призвело до росту цін у деяких регіонах України в 2-2,5 рази [72. – Арк.3]. В цілому державна пропаганда спрямовувала настрої населення в потрібному їм напрямку. Свідченням цього можуть слугувати слова колгоспника Шевчука, з села Леухи Дашівського району Вінницької області: „Якщо американці захочуть воювати з нами, то вони отримають те, що отримав Гітлер, а ми своїм чесним трудом будемо укріплювати справу миру...” [87. – Арк.12]. За офіційним твердженням влади, у відповідь на провокаційну промову Черчілля населення республіки відповіло мітингами, які пройшли в Київській, Львівській, Тернопільській, Житомирській та інших областях України [29. – Арк.1].

Одночасно радянська пропаганда формувала образ СРСР як наймиролюбнішої країни. У 1950 р. розпочалася кампанія по зборі підписів під Стокгольмською відозвою про заборону ядерної зброї. Зокрема, громадяни Кам'янець-Подільської області станом на 20 липня 1950 р. провели з цього приводу 3170 зборів. Відозву підписали 991814 осіб [16. – Арк.90]. У 1951 р. розпочалася грандіозна кампанія зі збору підписів під Зверненням Всесвітньої Ради Миру про укладання Пакту миру між п'ятьма великими державами. Лише у Вінницькій області станом на 1 жовтня 1951 р.

було проведено 3 178 зборів і зібрано 1 376 012 підписів [85. – Арк.27]. А станом на 30 жовтня 1951 р. в Кам'янець-Подільській області було проведено 4 249 зборів трудящих, на яких були присутніми 779 677 осіб, під відозвою підписалося 961 678 осіб [122. – Арк.128]. Проте не всі підтримували політику СРСР, іноді лунали і проамериканські настрої, насамперед серед тих, кого не влаштовувала радянська влада: „Якщо буде війна і ми потрапимо під окупацію американців чи англійців, то буде жити краще, ніж зараз” [98. – Арк.105].

Населення продовжувало жваво цікавитися міжнародними подіями. У 1951 р. суспільство обговорювало події в Північній Кореї, незважаючи на офіційну нейтральну позицію Радянського Союзу. На зборах, мітингах лунали слова про „інтернаціональну солідарність”. Так, колгоспниця Одарка Король заявила, що „...героїчний народ Кореї є близьким до нас, і ми серцем і думкою разом з ним. Я вимагаю – заборонити зброю масового знищення, покарати американських злочинців. Нам потрібен мир, і ми працюємо задля миру. Ми знаємо, чим краще ми будемо працювати, тим могутнішою стане наша Батьківщина – Радянський Союз” [88. – Арк.32].

Участь у роботі міжнародних організацій із забезпечення миру свідчила не так про пацифістські настрої в СРСР, як про бажання влади використати вплив цих організацій для підсилення свого міжнародного авторитету. Радянська влада знову зуміла списати власні прорахунки на зовнішніх ворогів. У суспільстві активно формувався новий образ ворога, що заважав виконувати соціальні програми і надавати допомогу народу, який зазнав великих втрат під час війни. Новий міф працював на ідею єдності народу, незважаючи на окремі критичні настрої.

Суспільно-політичний розвиток УРСР у повоєнні роки був складним і неоднозначним. Україна вийшла на міжнародну арену, а її кордонами було об'єднано більшість етнічних земель, відбулося врегулювання територіальних питань з Польщею та іншими сусідніми державами. Однак УРСР була позбавлена можливості самостійно вести зовнішню політику,

перебуваючи у фарватері зовнішньополітичної діяльності СРСР. Крім того, після війни виявилися марними сподівання на лібералізацію сталінського режиму. В Україні повністю було поновлено структури тоталітарної системи, тривали репресії, особливо проти інтелігенції.

Морально-психологічний клімат у радянському суспільстві, репресії, гнітюча суспільно-політична атмосфера в країні свідчила про необхідність суспільно-політичних змін.

5 березня 1953 р. не стало Сталіна. Після його смерті країна залилася сльозами. Хтось відверто тужив і з острахом думав про майбутнє свого народу, а хтось плакав від щастя і надії зустрітися з своїми близькими, які зникли під час репресій. Це була приголомшлива подія. Всі розуміли, що щось незабаром зміниться, але ніхто не знав, в який бік. Остерігались найгіршого, (хоча, що могло бути гіршим?). Люди, серед яких було багато таких, що не мали ілюзій стосовно Сталіна і існуючого ладу, – боялися загального розвалу, міжусобиць, нової хвилі репресій та громадянської війни. Спочатку навіть вище керівництво країни, за словами М.С.Хрущова, “оплакувало свій стан і знаходилось в стані психологічного шоку” [150. – С.79].

Тоді, як в Кремлі розпочиналась чергова битва за владу, по країні пройшла хвиля жалобних мітингів, на яких, як видно з документів, основна маса населення сумувала за Й.В.Сталіном. Зокрема, на траурному мітингу швейної фабрики обллегпрому м. Вінниці були присутніми 400 чоловік. Робітниця Т.Ольшанецька зі сльозами на очах говорила: “Ми втратили найкращого друга людства, з іменем Сталіна пов'язаний мир в усьому світі. Й.В.Сталін вів нас від перемоги до перемоги. Ми клянемося, що ще краще будемо працювати, не шкодуючи сил для побудови комуністичного суспільства” [90. – Арк.1]. У скорботі були робітники, колгоспники, студенти, учні. Так, учителі Антонинської середньої школи, Антонинської спецшколи, відділу народної освіти Антонинського району Кам'янець-Подільської області, послали до Москви на адресу комітету по організації

поховання Сталіна 1675 крб. з проханням поставити біля труни т. Сталіна вінок від їх імені [110. – Арк.64]. Від Української РСР на могилу Сталіна було покладено 21 вінок з написами великої вдячності і поваги: “Великому вождю і вчителю, генію усього людства” (від ЦК КПУ, Ради Міністрів і Президії Верховної Ради УРСР), “Нашому великому вождю і вчителю, палко любимому рідному батьку Йосипу Віссаріоновичу Сталіну” (від робітничого класу Радянської України), “Великому вождю і вчителю, нашому рідному батьку Йосипу Віссаріоновичу Сталіну” (від колгоспного селянства УРСР), “Великому вождю і вчителю всього прогресивного людства, корифею науки, рідному батьку Йосипу Віссаріоновичу Сталіну” (від радянської інтелігенції УРСР) та інші [8. – Арк.1]. Окремі громадяни, в знак великої любові до вождя, в ці дні вирішили пов’язати своє життя з партією. Лише в Гвардійському районі Кам’янець-Подільської області подали заяви до членів КПРС 8 осіб, а у кандидати в члени КПРС – 36 осіб. У члени ВЛКСМ – 200 учнів неповних середніх і середніх шкіл району та 22 особи з числа колгоспної молоді [110. – Арк.68]. Секретар Калинівського РК КПУ Вінницької області Гарник доповідав, що під час проведення мітингів подали заяву про вступ у партію 6 осіб і 30 до ВЛКСМ [90. – 3]. Учні Барської середньої школи № 1 на жалобному мітингу дали клятву вчитися тільки на відмінно. Учень 7 класу Труханський у своєму виступі сказав, що “весь народ оплакує його (Сталіна) смерть, бо він був самою дорогою і близькою людиною для кожної сім’ї” [90. – Арк.68]. Це був тогочасний суспільний феномен – працювати ще краще, щоб зробити могутнішою Батьківщину, щоб дати відсіч ворогам, щоб зустріти ювілей Вождя і щоб провести його в останню путь. Кожен уявляв себе членом великої єдиної сім’ї, “гвинтиком” державного механізму.

Смерть Сталіна звісно не означала кінець сталінщини, яка пустила своє коріння в усі сфери життя суспільства. Люди, заморочені соціальною демагогією, відмежовані ”залізною завісою” від зовнішнього світу, вірили вождю, він мав шанувальників серед усіх суспільних верств. Проте із смертю

Сталіна у суспільно-політичному житті країни все ж визріли зміни. Вакуум влади після смерті вождя був заповнений ”колективним керівництвом”, де на вершині владної піраміди стояли Г.Маленков, М.Хрущов, Л.Берія. А в червні 1953 р. на спільному засіданні Президії ЦК КПРС і Президії Ради Міністрів СРСР Л.Берію було заарештовано і звинувачено як англійського шпигуна та “ворога народу”. Після арешту Берії країною прокотилася шалена пропагандистська кампанія засудження його антинародної діяльності. За планом зверху такі мітинги були проведені в усіх установах, організаціях, підприємствах, колгоспах. На мітингах лунали гнівні слова на адресу ворогів народу. Так, робітниця Славутського заводу “Стройфаянс” Зайцева заявила: “Підлі дії ворога всього радянського народу і його пособників викликають гнів в серцях усіх чесних людей. Ми ніколи не допустимо, щоб вороги людства забрали в нас радісне і щасливе життя. Закликаю весь колектив заводу у відповідь на цю вилазку ворогів народу відповісти посиленням пильності”. А бригадир Старокостянтинівської МТС запропонував: “...У відповідь на підлі дії ворогів Батьківщини ще тісніше згуртуватися навколо ЦК КПРС, закінчити план ремонту тракторів 4-го кварталу до 25 грудня 1953 р.” [125. – Арк.54, 80]. Комсомолка-стахановка Вінницької взуттєвої фабрики Галина Греус, попросивши у партії суворого покарання для ворогів народу, у відповідь на їхні провокації взяла на себе зобов’язання ще краще працювати – замість 130-150 % плану давати 170-180 % [97. – Арк.1]. Робітники Вінницької кондитерської фабрики з обуренням вислухали повідомлення про злочини Берії, Меркулова, Кабулова, Деконозова, Гоглідзе, Мешика, Владзимирського і висловили впевненість, що Верховний Суд винесе найсуворіше покарання зрадникам Батьківщини [97. – Арк.41].

Влітку 1953 р. сталися значні зміни і в керівництві УРСР. У червні пленум ЦК Компартії України звільнив з посади першого секретаря Л.Мельникова і на його місце обрав Олександра Кириченка – першого українця, який обійняв цю посаду з часів утворення української Комуністичної партії.

Перемога Хрущова у боротьбі за владу в Москві була б неможлива без підтримки українських партійних керівників, з якими його пов'язували старі зв'язки ще з часів його секретарювання в ЦК КП(б)У в 1938-1949 рр. Подякою за цю підтримку стало їхнє сходження вверх щаблями партійно-державної драбини.

Країна була на порозі реформ. Слідувати “сталінським завітам” – це жити по придуманим економічним законам соціалізму, що передбачали відміну товарно-грошових відносин. Тому мало було поховати Сталіна. Треба було “тихцем” прикрити хвилю його шанування, нейтралізувати його “спадщину”.

3.2. Ідеологічні кампанії повоєнного періоду та їх вплив на українське суспільство

Найрельєфніше після війни окреслились критичні настрої в середовищі творчої та наукової інтелігенції. Влада завжди вважала інтелігенцію дзеркалом суспільної думки і з допомогою інтелектуалів формувала цю думку на свою користь. Проте вийшло так, що, незважаючи на всі намагання режиму виховати віддану інтелігенцію, в їхньому середовищі зароджувався вірус непослуху, а разом з ним і вільнодумства. Держава повинна була повернути інтелігенцію до стану соціального аутизму, коли, за словами І.Колесника, тип “прихованого існування” трансформується у тип денаціоналізованого конформіста, людини, байдужої до всього та всіх, яка прагне запобігти участі у суспільному житті, колективній творчості, уникнути будь-якої відповідальності [257. – С.30]. Приборкання її було доручено секретарю ЦК ВКП(б) А.Жданову, який грубо і некомпетентно втручався у діяльність творчої інтелігенції, звинувачуючи її у формалізмі, безідейності та “низькопоклонстві” перед Заходом, а щодо української – і в буржуазному націоналізмі. Жданов намагався повернути творчу інтелігенцію до основ культури, які ще визначив Ленін і модернізував Сталін. Основні принципи тоталітарної культури В.Ленін сформулював ще 1905 р. в статті “Партійна організація і партійна література”. У цьому войовничому

маніфесті більшовизму зазначалось: 1) усі явища культури – складова частина єдиної, “загальнопролетарської” справи; 2) усі компоненти культури пов’язуються в одне ціле класовим підходом, стають “підзвітними” Компартії, котра покликана стежити за ними і контролювати їх; 3) індивідуальна творчість підпорядковується “колективній” аж до вирішення питань науки, філософії, естетики, чим долався, на думку В.Леніна, так званий “літературний кар’єризм” та “барський анархізм” діячів культури, а її явища при цьому не лише “тісно” й “нерозривно” поєднувались з політичним рухом даного класу, а й були здатні “злитися” з ним; 4) всі форми “некласової культури, поза- чи надпартійна позиція творчих працівників оголошувалась “лицемірством”, “фальшивими вивісками”; 5) свобода творчості визнавалась ілюзією (свідомим обманом чи несвідомим самообманом) [268. – С.398]. Сталін, довершивши вчення Маркса-Леніна, зводив будь-яку соціальну, політичну і культурну теорію до елементарної й такої, що легко засвоювалась повсякденною свідомістю.

14 серпня 1946 р. в газеті Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП (б) „Культура і життя” була опублікована постанова ЦК ВКП(б) „Про журнали „Звезда” і „Ленинград”. Згодом були прийняті постанови „Про репертуар драматичних театрів і заходи щодо його поліпшення”, „Про кінофільм „Большая жизнь”, „Про оперу „Велика дружба” В.Мураделі”. Перебуваючи у фарватері кремлівської політики, ЦК КП(б)У ухвалив постанови „Про перекручення і помилки у висвітленні української літератури” (серпень 1946 р.), „Про журнал Вітчизна” (вересень 1946 р.), „Про репертуар драматичних оперних театрів УРСР і заходи до його поліпшення” (вересень 1946 р.). Критика інтелігенції у цих постановах здійснювалася зневажливим тоном, безцеремонним навішуванням ярликів „українського буржуазного націоналізму”, супроводжувалася вимогами викривати „ворогів народу” тощо. Партійні резолюції відкрили кампанію „критики” і „самокритики” у пресі та засіданнях у наукових, культурних інститутах і установах. За ними пішли численні арешти науковців, літераторів, діячів культури у 1946-

1947 рр. На щастя, за чисельністю жертв післявоєнні арешти в Україні поступалися терору 1930-х рр.: кількість заарештованих не перевищувала 10 тис. чоловік [205. – С.270].

Критиці було піддано українську історичну науку. У Постанові ЦК КП(б) У „Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР” (29 серпня 1947 р.) нищівно були розкритиковані за „серйозні помилки та перекручення буржуазно-націоналістичного характеру” ряд праць українських істориків. Ця постанова вимагала від українських істориків писати історію з позицій класової боротьби та російсько-української єдності [265. – С.308].

Така ж трагічна доля спіткала і українське письменництво. 2 липня 1951 р. у газеті „Правда” з’явилася редакційна стаття „Проти ідеологічних перекручень у літературі”, де в образливій формі критикувався вірш В.Сосюри „Любіть Україну” як „ідейно порочний твір”. Масштаби ідеологічного наступу на українських письменників важко уявити. За даними секретаріату Ради Спілки письменників України, з 240 письменників було репресовано 200 [249. – С.2].

Жертвами тоталітарного режиму стали і представники інших кіл інтелігенції: лікарі, інженери, представники наукової інтелігенції тощо. У сфері науки вже в перші післявоєнні роки наступ проти інтелігенції проходив під гаслом боротьби з генетикою і генетиками. Після сесії ВАСГНІЛ в 1948 р., яка визнала генетику наукою, що відображає реакційну ідеологію, ворожу діалектично-матеріалістичному світогляду, в Україні також посилювався тиск на тих, хто не підтримував прихильників „вчення” академіка Лисенка.

Відгомін репресій в центрі швидко прокотився найвіддаленішими куточками Радянської імперії. Зокрема, у Кам’янець-Подільському педагогічному училищі, Новосельській середній школі Антонинського району і в деяких інших школах і спеціальних навчальних закладах Кам’янець-Подільщини влада “викрила” ряд фактів “націоналістичних

перекручень” у курсі викладання української літератури. Кам’янець-Подільський обласний палац піонерів був покараний за розповсюдження рукописного журналу “Юний краєвед”, який друкував статті з “псевдонаукових праць по історії України буржуазних націоналістичних істориків”. Обласний Кам’янець-Подільський драматичний театр імені Петровського обвинуватили в постановці “явно хибних п’єс, що перекручують радянську дійсність” [122. – Арк.63]. Все це вкрай гнітюче вплинуло на настрої місцевої інтелігенції.

Ідеологічна кампанія „вправління мізків” супроводжувалася одночасно шаленою пропагандистською компанією серед населення. За друге півріччя 1947 р. штатними і позаштатними лекторами лише Кам’янець-Подільського обкому, Проскурівського міському і райкомів КП(б)У було прочитано 10054 лекції: на історико-партійні теми – 5723 лекції, з питань марксистсько-ленінської філософії – 606, з питань 5-річного плану – 951, з питань міжнародного становища – 2674 [116. – Арк.6].

У 1951 р. в Україні було прочитано близько 25 тис. лекцій, які примусово відвідали 7,7 млн. осіб [202. – С.271]. На лекціях домінували теми з історії ВКП(б), з питань політики ВКП(б) і Радянської держави, про дружбу народів, про радянський патріотизм, з викриття українського буржуазного націоналізму, про міжнародну ситуацію та сучасний момент. Лише у Вінницькій області було прочитано з цих тем за 1951-1952 навчальний рік 12740 лекцій [88. – Арк.138].

Обласне керівництво вимагало „корінного покращення масово-політичної і культурно-просвітницької діяльності серед населення...” [86. – Арк.21], а завідувач сектору республіканських і обласних газет відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У Кухалашвілі у довідці про висвітлення питань ідеологічної роботи на сторінках обласних газет (липень-серпень 1951 р.) на ім’я секретаря ЦК КП(б)У Л.Г.Мельникова стверджував, що „все ще недостатньо широко викривається буржуазна культура Заходу,

отравлена ідеологія українського буржуазного націоналізму, що є на службі американсько-англійських імперіалістів” [86. – Арк.20].

Одночасно продовжувався пошук націоналістів і ворогів у державних установах. Наприклад, Управління МДБ у Вінницькій області зібрало матеріали і звинуватило в націоналізмі викладачів Вінницького педінституту Н.З.Феліксова та В.М.Страшкевича. Якщо перший часто „проявляв антирадянські настрої, вороже ставився до заходів партії і Радянського уряду, обмовляв вождів Радянської держави”, то інший „часто приводив приклади старих українських письменників, які можна розуміти двояко” [93. – Арк.17].

О.Довженко, один із представників української культурної еліти, який сам зазнав поневірян, наступ на українську культуру в повоєнний період охарактеризував як “гвалтування народної душі і насмішку над його історією, попранням елементарних прав” [146. – С.454].

Процес пошуку ворогів прискорився з призначенням у 1947 р. секретарем ЦК КП(б)У Л.Кагановича. Це був його другий прихід на керівну роботу в Україну, і він продовжив ту політику, яку вів раніше. Він повів жорстоку боротьбу з „буржуазним націоналізмом” і українським селом. Як зазначають дослідники, це саме Кагановича заслуга, що, незважаючи на голод, у 1947 р. у більшості областей України зерна зібрали у двічі більше, ніж попереднього року. Державний план було виконано на 99,7 %.

Боротьба з українським буржуазним націоналізмом не була ефективною поки існувало українське національне підпілля та діяли підрозділи ОУН-УПА, які стали основною перешкодою відновлення радянського режиму в повоєнний період.

Боротьба, яку розпочала влада проти націоналістично налаштованої частини населення активно розгорнулася в 1944 р. з початком звільнення від фашистських окупантів території України. Найскладніша ситуація була в Західній Україні, незважаючи на те, що відновлення радянської влади в Західній Україні розпочалося ще восени 1943 р., коли були сформовані організаційні групи обкомів партії. У квітні 1944 р. відновили свою роботу

Волинський, Рівненський, Тернопільський і Чернівецький обласні комітети КП(б)У.

З метою дискредитації українського незалежницького руху комуністична пропаганда називає борців за відновлення української державності бандитами та “українсько-німецькими націоналістами”. Цим пропагандистським кроком влада намагалась залишити ОУН-УПА без підтримки населення. В одному з своїх виступів секретар ЦК КП(б)У з ідеології Д.Мануїльський зазначав: “Українсько-німецькі націоналісти обіцяли населенню, що з приходом німців вони будуть керувати Україною. Але їхні господарі плювали їм з презирством в обличчя” [274. – С.12].

У повоєнний період в умовах кровопролитної боротьби з регулярними частинами Червоної Армії та “винищувальними батальйонами” УПА залишалася впливовою політичною та військовою силою серед населення України, особливо на території Західної України. У перші післявоєнні роки Повстанська армія продовжувала діяти на території 13 областей України (150 тис. квадратних кілометрів), на якій проживало 15 млн. населення [252. – С.70]. Згідно зі своєю організаційною структурою УПА-Північ контролювала територію Волинської, Рівненської, Житомирської, частини Київської областей, частину Білорусії – район Берестя, деякі райони Пінщини, а також етнічні українські землі, що відійшли до Польщі – Підляшшя і Холмщину. УПА-Захід поширювала свою діяльність на територію Львівської, Дрогобицької, Станіславської, Закарпатської, Чернівецької областей, район Перемишля, частину Словаччини, Польщі. Тернопільська, Кам’янець-Подільська, Вінницька, частина Київської та Черкаської областей залишалися під впливом УПА-Південь [336. – С.161].

З другої половини 1945 р. за вказівкою Центрального проводу великі підрозділи УПА були реформовані у дрібні “боївки” (3-25 осіб) і діяли в основному у лісах. Нова структурна організація багато в чому підвищила ефективність боротьби підрозділів Повстанської армії з винищувальними

батальйонами, яких лише на території Західної України на 1 квітня 1946 р. було 3593 загальною чисельністю 63 тис. бійців [270. – С.21].

Підпілля ОУН не обмежувалося територією впливу УПА і окремі осередки, хоч і не такі чисельні як в Західній Україні, діяли по всій території УРСР. Як зазначає Степан Галамай, теза про те, що український націоналізм обмежував свої дії на західноукраїнських землях, необґрунтована і є більше гіпотезою, припущенням, через те, що український націоналістичний рух виник у Наддніпрянській Україні на кілька десятків років раніше від Західної України. Ще на початку війни були повністю сформовані обласні управління у Львові, Дрогобичі, Станіславі, Тернополі, Луцьку, Рівному, Кам'янець-Подільському, Житомирі, Вінниці, Києві та Дніпропетровську [197. – С.204]. Проте у післявоєнні роки націоналістичний рух в Україні не був однаково поширеним. Звичайно, основною територією його діяльності була Західна Україна, через природні умови (в лісах легше переховуватися, ніж в степу), та значну підтримку руху місцевим населенням. Головні методи боротьби, які застосовувало у своїй діяльності націоналістичне підпілля, залишалися традиційними для ОУН – агітація, пропаганда своїх ідей серед населення, терор проти партійного, радянського активу та проти тих громадян, які прихильно ставились до радянської влади. Навіть в умовах непримиримої боротьби з радянським режимом у повоєнний період ОУН не полишала надію шляхом пропаганди завоювати симпатію і підтримку населення усіх українських етнічних земель. В 1947 р. провідний публіцист українського визвольного підпілля П.Полтава писав, що “для того щоб реалізувати наш план розгортання визвольно-революційної, самостійницької боротьби на всіх українських етнографічних землях – від Тиси до Кубані – ми використовуємо кожну можливість, кожну нагоду, кожну щілину в оборонній системі окупанта. Утворивши на нашому основному плацдармі (в західних областях) “кругову оборону”, ми звідси ведемо в першу чергу наш *пропагандистський “обстріл”* (курсив наш – К.В.) ще не опанованих районів України” [313. – С.87]. Лише в 1948 р. в підпільних друкарнях ОУН було надруковано

тисячними тиражами до 70 назв брошур, листівок, статей та художніх творів [313. – С.100]. Як було зазначено вище, ОУН в повоєнні роки не відмовилась і від терористичних методів ведення боротьби. Залякуванням та знищенням партійного і радянського керівного активу націоналісти намагалися дезорганізувати радянську владу на місцях. Наприклад, у селі Канава Тиврівського району Вінницької області в поштовій скриньці була знайдена листівка, адресована голові колгоспу, такого змісту: “Не тисніть на народ, не вимагайте, а то ми, бандерівці, знищимо вас у ліжку, коли будете міцно спати” [66. – Арк.10]. У директиві Центрального Проводу надрайонним провідникам ставилась вимога “у кожному районному центрі створити спецбоївку, яка матиме спецзавдання (індивідуальні акти терору, саботажу і подібне). У сільрадах продовжувати нищити книжки, списки, документи тощо. Головам сільрад і міськрад перешкоджати в управлінні. Не допускати існування в селах клубів. Святкування, гуляння, мітинги – все і повсюдно розганяти... На шкільну молодь впливайте від малого, вчіть їх боротися, примушуйте бойкотувати піонерські та комсомольські організації...” [252. – С.70].

В повоєнний період підпілля ОУН-УПА особливо активізувало свою роботу під час голоду 1946-1947 рр. та виборів до Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР, місцевих рад депутатів трудящих. Українські націоналістичні ідеї в цей час активно поширювалися серед громадян України все далі на Схід. Насамперед тоді, коли населення шукало порятунку від голоду в Західній Україні, або через діяльність місцевих осередків ОУН та груп, які прийшли з західноукраїнських земель. Партійне керівництво Кам’янець-Подільської області стверджувало, що в 1946 р. “...поряд з ростом кримінального бандитизму в Славутському, Берездовському та інших районах ми маємо факти діяльності банд УПА, які здійснюють терористичні акти над партійно-радянським активом, знищують ферми зі скотиною, комори з зерном, грабують кооперації і т.п.” [107. – Арк.47]. У 1948 р. на території Вінницької області було зафіксовано 6

випадків терористичних актів і замахів на життя працівників радянського і партійного апарату, 5 випадків із виведення з ладу збиральних машин і молотильних агрегатів, 12 випадків підпалення колгоспних будівель і житла радянського і партійного активу, 7 випадків розповсюдження антирадянських листівок [79. – Арк.4]. Зокрема, був важко поранений голова сільради с. Куківка Яришівського району, бригадир колгоспу с. Краснопілка Гайсинського району, вбитий завідувач районного фінансового відділу Комсомольського району, вбитий бригадир колгоспу села Межигірка Немирівського району, в клубі с. Кунки Гайсинського району були зняті зі стіни і розірвані всі портрети партійних діячів і плакати з партійними гаслами, підпалено будинок голови сільради с. Рахнівка Гайсинського району [79. – Арк.4].

За інструкцією командуючого УПА Романа Шухевича від 30 травня 1947 р. було повністю зрівняно в підпільній структурі членів ОУН і УПА. Частина кадрів підпілля отримала наказ легалізуватися, проникати у комуністичні структури [247. – С.221]. У цьому ж році окремі підрозділи УПА, намагаючись показати перед Заходом свою боєздатність у боротьбі з комуністичним режимом, здійснили рейд через польську, чехословацьку, австрійську територію до Західної Німеччини, яка була під контролем американських і англійських військ. Як зазначає у своїх спогадах І.Йовик (хорунжий підрозділу УПА Соколенко), під час подібного рейду їхній підрозділ дуже часто отримував підтримку місцевого населення (і не тільки українського), проте змушений був боротися як проти радянських винищувальних загонів, так і проти новоутворених комуністичних режимів Польщі і Чехословаччини [239. – С.3-320].

Намагаючись приборкати націоналістичний рух радянська влада використовувала найрізноманітніші форми роботи. Пропаганда у поєднанні з терором залишалася високоефективним засобом впливу на свідомість громадян. Підтримана керівними працівниками та фахівцями зі Сходу України (на червень 1946 р. їх прибуло до Західної України 86 тис. 749 осіб),

влада продовжувала наступ на націоналізм. Боротьба з ОУН-УПА з кінця 40-х років супроводжувалася “чистками” в установах, організаціях, навчальних закладах. Наприклад, лише з навчальних закладів Львова у 1947-1949 рр. було виключено 247 студентів, а за березень-квітень 1950 р. – 237 студентів. Тоді ж, на вимогу комсомольської організації, 7 студентів – прибічників оунівського підпілля було виключено з Дрогобицького учительського інституту [336. – С.12]. Щоб підвищити ефективність комуністичної агітації і пропаганди серед молоді впродовж 1950-1953 рр. у більшості шкіл західного регіону України педагогічні колективи були замінені на 50-100 %, значну частину вчителів репресували й депортували в різні райони СРСР [330. – С.16].

Щоб залишити підрозділи ОУН-УПА без підтримки місцевого населення влада вдається до перевіреного ще Австро-Угорською імперією способу боротьби з національно-визвольним рухом у Галичині і Закарпатті – під виглядом УПА тут діяли спеціальні загони, які тероризували місцеве населення. Лише на 20 червня 1945 р. в Західній Україні діяло 156 подібних спецгруп із загальною кількістю учасників 1783 особи [247. – 190]. Одночасно західноукраїнські області були покриті щільною агентурно-інформаційною мережею держбезпеки [252. – С.72]. Діючи під маскою бійців УПА спецгрупи МДБ жорстоко розправлялися з місцевим населенням, не відмовляючись при цьому ні від пограбувань, ні від підпалів будинків, ні від вбивств. Ситуацію загострювали й бійці винищувальних батальйонів, які звинувачення у співпраці з ОУН-УПА поширили на значну частину населення. Як заявляв голова Підгаєцького райвиконкому Тернопільської області гром. Рибальченко бійці цих загонів “замість боротьби з бандами тероризують місцеве населення, грабують, мародерствують, порушують революційну законність, знищують державні будинки, а п’янство і хуліганство для них є системою” [217. – С.425]. Атмосфера на заході України загострилася настільки, що у постанові політбюро ЦК КП(б)У “Про факти брутальних порушень радянської законності в західних областях УРСР” від

21 березня 1945 р. підкреслювалось, що “у багатьох випадках це свавілля прикривається нібито боротьбою з українсько-німецькими націоналістами” [270. – С.32]. Щоб остаточно залякати місцеве населення з вересня 1949 р. влада застосовує практику відкритих судових процесів над окремими учасниками “бандитсько-терористичних груп” [270. – С.34].

Слід визнати, що використовуючи пропагандистські та репресивні методи боротьби з націоналістичним підпіллям влада поступово взяла ситуацію в Західній Україні під свій контроль. Наприкінці 40-х рр. до Комуністичної партії почали вступати місцеві жителі. На початку 1947 р. у західних областях України було вже 4 тис. партійних організацій, що об’єднували понад 60 тис. членів, а на початку 1953 р. – 8 тис. і до них входило понад 85 тис. осіб [237. – С.332]. Проте повністю знищити націоналістичний рух влада не могла. Він продовжував існувати, хоча кількість його членів постійно скорочувалася. За офіційними повідомленнями на 3 березня 1948 р. у західних областях України було 647 підпільних організацій чисельністю 3176 осіб, 188 “бандгруп” чисельністю 1229 осіб і 2019 “бандитів-одинаків”, всього 6 424 особи [270. – С.27]. На 17 квітня 1952 р. продовжував вести роботу 71 провід ОУН (160 осіб), 84 бойові групи ОУН (252 особи), а також окремі бойовики (647) [270. – С.27]. На 21 листопада 1953 р. у західних областях України продовжували діяти 15 провідів ОУН (40 осіб), 32 підпільні організації і групи (164 особи), 106 бойовиків, всього 310 осіб [270. – С.27]. В інших регіонах України націоналістичне підпілля активно діяло в роки голоду 1946-1947 рр. і до 1949 р. було фактично знищене. Надалі за твердженням влади зустрічалися окремі “антирадянські політичні злочини”.

За оцінкою радянської влади за роки боротьби з ОУН-УПА з 1944 по 1953 рр. було заарештовано майже 104 тис. “бандитів, учасників ОУН, а також сприяючого бандитам елементу”, виселено 66 тис. сімей, тобто 203662 чол. [270. – С.39, 40]. У 1945-1953 рр. за різного роду “антирадянські

політичні злочини” в Україні заарештовано 43379 осіб віком до 25 років [17. – Арк.228].

Значення повстанського руху не можна недооцінювати. Хоч з його розгромом, значна частина національно свідомих українців змушена була залишити територію України, а та, що залишилася, зазнала арештів та таборів, здається малоімовірним, що з їхнього серця були назавжди стерті ті ідеали, за які вони боролися. Навіть ті, хто приходив до радянської влади з повинною, часто робили це з простого бажання захистити своє життя та свою сім'ю, а не з ідейних переконань. Проте й не можна не погодитись з думкою М.Ковалю, що серед членів та бійців ОУН-УПА траплялися люди, яких мало цікавили ідеї та цілі ОУН, а більше власні корисливі інтереси. Крім того, безумовно, у тоталітарну епоху цей рух не міг не бути екстремістським за методами досягнення мети (“Хай би крові по коліна, аби вільна Україна”).

Проте в умовах тоталітарного режиму ця невелика частина українського народу готова була переступити встановлені зверху ідеологічні постулати заради захисту своїх політичних та релігійних переконань. Як писав відомий радянський дисидент і письменник О.Солженіцин, саме ці хлопці пробуджували в інших в'язнів ГУЛАГу людську гідність: “Молоді, сильні хлопці, взяті просто з партизанської стежки, вони... роздивилися, жахнулися цієї сплячки рабства – і потягнулися до ножа” [154. – С.161]. На той час українці становили п'яту частину в'язнів ГУЛАГу. У таборах їх налічувалось 362,6 тис., в колоніях – майже 143,6 тис. осіб. На 1 січня 1953 р. кількість спецпоселенців-“оунівців” досягла 171,6 тис. осіб [169. – С.46]. Колишні члени націоналістичного підпілля не припиняли боротьбу навіть в таборах і в'язницях. Цьому сприяла мережа підпільних організацій, які були створені в'язнями-членами ОУН. Оформлені підпільні організації існували в Воркуті вже в 1950 р. [329. – С.64]. Учасниками цих підпільних організацій в основному була молодь.

В 1950 р. було викрито організацію по підготовці повстання в таборі № 1 (Інта, Комі АССР), де з 4560 в'язнів 60 % були українцями з усіх

областей України. З останніх було сформовано три курені по 450 чол., а також російську, литовську, латиську, білоруську роту і роту смертників-добровольців під командуванням М.Згоровського з Запоріжжя. Після придушення повстання за вироком суду 11 осіб були засуджені до страти, 15 отримали різні роки ув'язнення від 25 до 5 років [207. – С.74].

На початку літа 1953 р. вибухнули повстання в зонах Горлагу в Норильську. Беззаперечними авторитетами серед політв'язнів були й українці – краєвий провідник Герман Степанюк, студент зі Львова Євгеній Горошко, в'язні Євгеній Грицяк, Геннадій Шур, Ігор Петрошук, а повстання б відділення Горлагу, де утримувалось понад 5 тис. жінок, очолили українки Ліна Петрошук і Марія Нагорна [248. – С.5]. Під час придушення повстання в Горлазі загинуло до 1000 політв'язнів і вдвоє більше було поранено [248. – С.5].

Останнє велике повстання, основною рушійною силою якого були українці, вибухнуло в травні 1954 р. у таборі Кенгіру в Казахстані. Серед 40 членів комітету повстання, важливу роль відігравали українці. Зокрема, очолила повстання поряд з іншими вчителька з Східної України Лідія Супрун [207. – С.76]. Протистояння тривало 40 діб. За неповними даними важкоозброєна дивізія МВС, підтримана танками Т-34 і бойовими літаками знищила понад 560 в'язнів, з них 200 жінок [207. – С.77]. Про силу і дух українських повстанців свідчить англійський історик Джефрі Хоскінг. Коли армія почала жорстоко розправлятися з повстанцями, “назустріч танкам вийшли, взявшись за руки, українки в вишитих сорочках, які вдома вони, мабуть, одягали тільки, коли збиралися до церкви” [358. – С.318].

Українці, колишні члени ОУН-УПА, а також засуджені за “контрреволюційну діяльність” були в авангарді боротьби проти тоталітарного режиму. Дуже часто проти сталінізму боролися пліч-о-пліч колишні члени націоналістичного підпілля та комуністи. Наприклад, одним із керівників норильського повстання політичних в'язнів поряд із націоналістами був колишній секретар ЦК ЛКСМ України Іван Клятченко

[248. – С.5]. Рух політичних в'язнів став однією із причин початку дестаналізації. Звільнившись із таборів частина з них стала в авангарді боротьби за права і свободи громадян в СРСР, взяла активну участь у рухах шістдесятників та дисидентів, а інші були хоч і не завжди відкрито, але в опозиції до комуністичного режиму.

Наявність повстанського руху в післявоєнний період свідчить про збереження розколу в українському суспільстві. Певна його частина продовжувала сповідувати національні ідеали та підтримувала ідею створення Української держави. Інша займала або аполітичну позицію, або вимагала від радянської влади суворо покарати “українських буржуазних націоналістів та німецьких пособників”. Так, на ім'я секретаря Вінницького обкому КП(б)У прийшов анонімний лист від “радянських людей”, в якому давались ґрунтовні відомості про причетність мешканців окремих сіл Вінницького району до національного підпілля. “Товаришу Стахурський! Це не злоба, це правда” – закінчив лист анонім [84. – Арк.26]. Націоналістичний рух на сучасному етапі оцінюється неоднозначно. Одні історики називають його антитоталітарним, інші національно-визвольним, другі – антикомуністичним. Деякі з істориків називають його кривавим міжетнічним конфліктом, антиросійським національним повстанням, як закономірну реакцію на політичну і військову окупацію краю, створення української національної ментальності в дусі меншовартості [210. – С.868].

Історично так склалося, що інтелігенція України національно неоднорідна. В її складі, крім українців, значне місце посідали представники російського, єврейського та інших етносів. Незважаючи на масові німецькі злочини в роки Другої світової війни, євреї зуміли залишитися вагомою і впливовою частиною українського суспільства. Проте вже через кілька років після війни в країні розпочалася неофіційна антиєврейська кампанія. Напередодні війни Сталін у розмові з Рібентропом відверто висловив свої погляди на єврейське питання. Він пообіцяв Гітлеру покінчити з “єврейським засиллям”, особливо серед осіб інтелектуальної праці [377. – С.49.]

М.С.Хрущов у своїх спогадах безпосередньо покладав відповідальність за репресії проти євреїв на Й.Сталіна: “Великим недоліком Сталіна було неприязне ставлення до єврейської нації. Він, як вождь і теоретик, у своїх працях і виступах не давав навіть натяку на це. Боронь Боже, коли б хтось зіслався на його висловлювання, від яких несло антисемітизмом. Зовні все виглядало пристойно. Але коли у своєму колі йому доводилось говорити про якогось єврея, він завжди говорив з підкреслено утрируваною вимовою. Так у побуті висловлюються несвідомі, відсталі люди, котрі з презирством ставляться до євреїв й навмисно перекручують російську мову, витинаючи єврейську вимову або якісь негативні риси. Сталін любив це робити і виходило у нього типово” [149. – С.66].

Свідченням антиєврейської спрямованості сталінської політики стосовно інтелігенції стала інспірована в повоєнні роки кампанія боротьби проти „космополітизму”. У розвитку антисемітської кампанії переломним став 1948 рік – рік утворення держави Ізраїль. Утворення держави Ізраїль стало “символом відродження єврейської нації” [166. – С.98]. Борис Сандлер, завідувач архіву Інституту “Укрлісбудпроект”, так висловив почуття більшості євреїв: “...Відродження єврейського народу, утворення держави Ізраїль і важка боротьба, що відбувалася у зв’язку з цим, викликали велике піднесення у середовищі єврейського населення і пробуджували в багатьох серцях гарячі почуття любові і повної готовності йти на допомогу своїм братам в Палестині... Треба було чекати біля 2000 років, щоб збулося таке велике чудо, коли древній народ знову воскрес до нового життя і героїчної боротьби за своє існування” [58. – Арк.89]. Саме це викликало найбільше роздратування режиму. Бажан твердить, що відкриті та приховані антисемітські кампанії, наявна дискримінація євреїв і як наслідок цього – “хронічна” юдофобія серед населення, привели до консолідації та піднесення єврейського національного руху в Україні [166. – С.98]. А це вже була пряма загроза існуючому політичному режиму.

Перед початком антиєврейської кампанії Сталін добре вивчив громадську думку населення, а вона була далеко не однозначною. Ще в 1944 р. в Україні почали наростати антисемітські настрої. Про це знаходимо свідчення в архівних документах. Так, у “Спеціальному повідомленні про антисемітські виступи на Україні”, направленому на ім’я М.С.Хрущова, читаємо наступне: “По мірі звільнення території України органами НКВС майже повсюдно в містах стали фіксуватися випадки різних антисемітських проявів з боку місцевого населення. Останнім часом в ряді населених пунктів УРСР нашими органами відмічається наростання антисемітських проявів, в окремих випадках прослідковується тенденція до відкритих виступів погромного характеру... В основі цього, в першу чергу, лежать сліди німецько-фашистської пропаганди і пропаганди українських націоналістів, які вели по відношенню до євреїв під час окупації” [19. – Арк.1-5]. Важко не погодитись з визначеними в даному документі причинами поширення антиєврейських настроїв в Україні. Незважаючи на те, що переважна частина українського народу засуджувала практику масового знищення євреїв під час війни та рятувала останніх, ризикуючи своїм життям, окремі громадяни все ж повірили німецькій пропаганді. Насамперед, це були ті, хто ненавидів більшовизм. Директива Верховного головнокомандування вермахту (вересень 1941 р.) говорила: “Боротьба проти більшовизму вимагає нещадних та енергійних дій насамперед проти євреїв, які є головними носіями більшовизму” [253. – С.163]. У цьому ж були переконані і представники українського національного руху, які радянську владу трактували як “єврейсько-московську неволю”, ярмо, що нещадно експлуатувало український народ [12. – Арк.1,5]. Крім того, в умовах непослідовної соціальної політики уряду євреями було незадоволене міське населення, яке бачило в них насамперед спекулянтів і тих, кому найкраще живеться в Україні. Ще під час грошової реформи 1947 р. можна було почути, “що нам, росіянам, все одно краще не буде. Це покращення не для нас, а для євреїв, вони були з грішми і будуть, а ми будемо злидарювати”, або “...робітнику

тепер прийшов капут. А це тому, що наш уряд дав життя лише євреям, які на сьогоднішній день живуть, а робітничий клас бідує” [93. – Арк.27]. А окремі мешканці м. Києва протестували проти того, що “українська столиця перетворилася в єврейську” [24. – Арк.15]. В унісон їм працівник залізничної станції Котовськ Одеської області М.Запорожець стверджував: “Вся влада у нас єврейська...” [24. – Арк.9].

Широкомасштабний наступ на єврейство розпочався з 1948 р. Саме цього року в Мінську було вбито відомого театрального режисера С.Міхоелса. Тоді ж розпочалися перші арешти членів Єврейського антифашистського комітету. Починаючи з 1949 р., пройшла кадрова “чистка” в усіх міністерствах і відомствах, наукових організаціях, редакціях газет і журналів: звідусіль виганяли євреїв. Серед архівних матеріалів цієї пори є багато прикладів антисемітизму. На хвилі боротьби з “космополітизмом” в Україні заарештовують єврейського письменника та перекладача української поезії Д.Гофштейна, поетесу Р.Балясну, письменника, критика і літературознавця А.Веладницького, літераторів І.Друкера, Н.Забару, М.Пінчевського, Г.Полянкера, М.Альтмана, А.Губермана, В.Гутянського, Л.Квітко, П.Маркіша та інших [372. – С.5]. У загальній боротьбі з інтелігенцією стає зрозумілим наступ на євреїв – вони були значною частиною радянської еліти. Крім того, євреї завжди шанували власні традиції і культуру, і виявилися нездатними зрадити свою мову і літературу.

Іноді влада намагалася пов’язати піднесення єврейського руху з українським націоналістичним підпіллям. Цілком можна погодитись з О.Субтельним, який відзначає, що саме в повоєнні роки „з’явилося сміхотворне твердження, прикметне для радянської пропаганди, що нібито українські націоналісти співпрацюють з єврейськими сіоністами на шкоду СРСР” [346. – С.430]. Заперечує це твердження і Ю.Шаповал, називаючи його абсурдним [369. – С.24].

Звертають, однак, на себе увагу міркування Микити Хрущова про те, що Каганович, сам єврей, у цей час виявляв активні протиеврейські дії [153. –

С.211]. Виникла реальна небезпека, що створена ним політико-ідеологічна атмосфера могла сприяти загостренню відносин євреїв і українців.

Антисемітська політика в Україні, як стверджував М.Хрущов, стала відвертою після його переведення до Москви (1949 р.), коли влада перейшла до рук першого секретаря ЦК КП(б)У Л.Мельникова та Голови Ради Міністрів Української РСР Д.Коротченка. У найбільших містах України – Києві і Харкові – були навіть випадки єврейських погромів [205. – С.272]. Радянське керівництво організувало перевірку установ, організацій, закладів з метою боротьби проти єврейського націоналізму. Наприклад, були перевірені апарат та система установ і організацій Вінницького обласного відділу охорони здоров'я. Станом на 1 лютого 1949 р. тут працювало 5611 осіб. Управління МДБ по Вінницькій області констатувало, що у відділі працюють особи, які “не справляли враження політично благонадійних” [80. – Арк.3]. Багато з них вели антирадянські розмови, розповсюджували антирадянські анекдоти, критикували суспільний лад, а 348 чол. з них проживали на окупованій території. Про те, що основна увага була спрямована на євреїв свідчить аналіз названих прізвищ у звіті, більшість з яких належали особам єврейської національності [80. – Арк.3].

Заключним етапом переслідування євреїв стала “Справа лікарів”, що мала викрити змову кремлівських медиків проти керівників партії і країни. О.Зубкова стверджує, що далеко не всі повірили в нісенітницю про “вбивць у білих халатах”, але в цілому реакція суспільства була різко негативною стосовно євреїв, яких почали обвинувачувати у багатьох бідах післявоєнного життя. Працівник редакції “Вечірній Київ” Юхим Кац з приводу публікації в центральній і республіканській пресі хроніки ТАРС “Арешти групи лікарів-шкідників” висловився так: “Ця хроніка завдала в десять разів більше шкоди, ніж її завдав Гітлер, тепер почнуться перегини” [58. – Арк.5]. Маніпулюючи масовими настроями, влада змогла надати каральній кампанії характеру “всенародного схвалювання”. Суспільство, підготовлене морально до кампанії терору, в основному легко повірило в підступи “безрідних

космополітів” і в “лікарів-вбивць”. У 1953 р. в окремих містах України було зафіксовано численні випадки антисемітизму, при чому географія їх поширення була надзвичайно широкою. Наприклад, у січні цього ж року після повідомлення преси про злочини лікарів, у місті Києві на кількох трамвайних вагонах були виявлені антиєврейські написи [58. – Арк.100], а в березні, після смерті Сталіна, Ізмаїльський обком КПУ повідомляв про знайдені в Білгород-Дністровську листівки з текстом, де євреїв обвинувачували у смерті “батька і вчителя товариша Сталіна” [58. – Арк.101].

У лютому 1953 р. МДБ України звітувало ЦК КПУ про викриття і арешт членів 8 “єврейських буржуазних національно-сіоністських організацій” в м. Києві [58. – Арк.88]. Лише смерть головного ідеолога боротьби с космополітами – Йосипа Віссаріоновича Сталіна – привела до згорання антиєврейської кампанії і певного затухання антисемітських настроїв в українському суспільстві.

Хоча репресії влади проти інтелігенції в 1945-1953 рр. не вирости до масштабів 1930-х рр., вони створили в середовищі інтелігенції гнітючу атмосферу. Як і все суспільство, вона перебувала в передчутті нового витка широкомасштабних репресій. Такі політичні акції породжували у суспільстві підозріливість і недовіру. До ЦК ВКП(б) надходило чимало анонімних листів, у яких висувалися звинувачення на адресу окремих вчених, викладачів, творчих працівників у різноманітних “відхиленнях” [169. – С.82]. В цілому ж, за даними Всесоюзної комісії з літературної спадщини репресованих і загиблих письменників (1988 р.) в 20-50-ті рр. у таборах і тюрмах Радянського Союзу загинуло близько 1500 майстрів ненависного більшовикам слова [294. – С.5]. Як зауважував Г.Костюк, у ході репресій для Сталіна “... знищити просто чоловічим ударом ті права України, які за півтора десятка років уже стали не тільки звичкою, а й обов’язком кожного громадянина, вже було неможливо. Через те Сталін вдався до іншої методи. Для нього важливо було знищити не форму, а душу, внутрішню ідейну

сутність кожного народу. Але щоб убити душу народу, треба було не тільки спаралізувати і здеморалізувати народ масовим терором, а й знищити носіїв цієї души: письменників, художників, філософів, учених і органічно пов'язаних з народом ідейних політичних діячів його” [262. – С.200].

Репресіями, наступом на інтелігенцію та національно свідому частину українців влада намагалася відновити цілковитий контроль над суспільством. Тоталітаризм свідомо перебудовував усі сфери суспільного життя. Його “шлях” та безупинний рух “вперед” з усією невідворотністю обумовлювався “царством голої доцільності” (Ф.Хайек), тобто – жорстокою системою централізованого управління. План встановлював ієрархію цілей, на зміну обмеженій формі правління приходила необмежена, руйнувались абсолютні етичні правила та норми, натомість моральним почало визнаватись усе, що служило поставленим цілям [333. – С.145-146]. Безжалісна сутність буття викривляла мораль людей: у верхів вона проявлялася у вседозволеності й егоїзмові, у низів – у догідливості, смирінні і підтримці чужого егоїзму [293. – С.54]. У силу вступав механізм “зворотного відбору кадрів”, які, за Й.Сталіним, “вирішували все”. На “гору” потрапляли ті, хто втрачав соціальні, трудові й етнічні зв'язки зі своїм середовищем, зберігаючи робітничо-селянське походження лише для анкети, хто був готовий сліпо керуватися компартійними інструктивними вказівками [323. – С.208-209] і ті, хто звільнявся від тягара моральних сумнівів й ставав “нормальним” (Д.Оурел) [297. – С.182]. Тоталітарні культурні цінності заперечували можливість особистісної, індивідуальної точки зору й власного погляду на життя та постійно переконували, що “одиниця – нуль, одиниця – ніщо” [349. – С.108, 112]. При цьому “розкріпачувались” придушені ірраціональні насильницькі пристрасті людини, культивувався потяг до руйнування, агресивність, заздрість, помста, класова ненависть [212. – С.10]. Таким шляхом Компартія підпорядковувала своїй волі більшість мас, та й кому ж було володіти цими людьми, як не тим, хто заволодів їх совістю і від кого залежало їхнє життя.

Тоталітаризм сформував у інтелігенції особливі морально-психологічними якості. За ставленням до влади окремі історики поділяють радянську інтелігенцію на кілька груп: 1 група – інтелектуали-ідеологи (споріднені з комуністичним режимом представники науки, культури, літератури і мистецтва); 2 група – інтелектуали клерки (намагались не конфліктувати з владою і визнавали її “своєю”); 3 група – інтелектуали-конформісти (найчисельніша група, більшість з яких була політично пасивною); як правило, інтелектуали-конформісти співіснували з владою, але становили реальну загрозу функціонуванню політичних інститутів; 4 група – “незалежні інтелектуали” (сприймали радянську владу як ворожу силу) [304. – С.114].

3.3. Суспільно-політичні настрої населення України в умовах декларативної радянської демократії

Зміни в суспільній свідомості після війни та прагнення народу перемін, змусили державу декларувати зміни в управлінні країною. Восени 1945 р., зразу ж після розгрому мілітаристської Японії, в СРСР було скасовано надзвичайний стан і ліквідовано Державний Комітет Оборони, позаконституційний орган влади, що зосередив у своїх руках диктаторські повноваження. У 1946-1948 рр. пройшли перевибори рад усіх рівнів та був оновлений склад депутатського корпусу, що був сформований ще в 1937-1939 рр. Перша сесія Верховної Ради СРСР нового, другого скликання відбулась в березні 1946 р. Вона затвердила 4-й п'ятирічний план, прийняла закон про перетворення Ради Народних Комісарів в Раду Міністрів СРСР. В 1949-1952 рр. після довгої перерви відновились з'їзди громадських і громадсько-політичних організацій СРСР. Так, в 1949 р. відбувся X з'їзд профспілок і XI з'їзд комсомолу (відповідно через 17 і 13 років після попередніх). А в 1952 р. відбувся XIX з'їзд партії, останній з'їзд, на якому був присутнім Сталін. З'їзд прийняв рішення перейменувати ВКП(б) в КПРС. Цими діями влада намагалася показати народу та світовій спільноті, що в країні існує соціалістична демократія.

Значною подією в житті країни та республіки в післявоєнний період стали вибори до Верховної Ради СРСР, що відбулися в лютому 1946 р. Вони супроводжувались агресивною пропагандистською кампанією в радянській пресі, головним завданням якої було показати “морально-політичну єдність” радянського суспільства і “непорушність блоку комуністів і безпартійних”. Пропагандистське ідеологічне навантаження мало також обговорення кандидатів у депутати, яке було організоване в усіх виборчих округах і носило швидше ритуальний характер, тому що вибори, як і довоєнні, були безальтернативними.

За оцінкою самої влади майбутні вибори викликали “активні реагування серед усіх верств населення”, причому “більшість мешканців міст і сіл України вибори до Верховної Ради СРСР зустріли з великим патріотичним підйомом” [20. – Арк.1]. На фабриках, заводах, в установах, організаціях, навчальних закладах спостерігався підйом виробничої активності трудящих. Створити відповідну атмосферу в суспільстві були покликані агітатори. Наприклад, лише на території Вінницької області на 1520 виборчих дільницях серед населення вели роботу більше 33 тис. агітаторів, було організовано 29 тис. кружків по вивченню Конституції СРСР і “Положення про вибори в Верховну Раду СРСР” [21. – Арк.78-79].

Тисячі лекторів у республіці прочитали лекції, які показували переваги соціалістичної демократії: “Про міжнародне становище”, “Сталінська конституція – сама демократична конституція в світі”, “Радянська виборча система – сама демократична система в світі”, “По Ленінському шляху під керівництвом товариша Сталіна”, “Що дала Радянська влада молоді” [92. – Арк.55]. За станом на 30 грудня 1945 р. всі видавництва України випустили 730 тис. екземплярів “Положення про вибори до Верховної Ради СРСР”, 270 тис. Конституцій СРСР, 400 тис. доповідей Сталіна. Всього було випущено 1 млн. 807 тис. примірників пропагандистської літератури і ще 583 тис. друкувалось [21. – Арк.367]. У Кам’янець-Подільській області до виборів було заплановано надрукувати і розіслати райкомам, міськкомам КП(б)У 20

тис. “Положень про вибори до Верховної Ради СРСР”, надрукувати гасла з питань виборчої кампанії тиражем 25 тис. екземплярів, замовити в Чернівецькій типографії портрети вождів для оформлення агітпунктів і виборчих дільниць в кількості 5 тис. екземплярів, надрукувати листівки, плакати, заклики, що агітують за кандидатів в депутати Верховної Ради СРСР тиражем 150 тис. екземплярів [105. – Арк.11].

На офіційних зборах населення висловлювало схвалення політики партії і підтримувало висунутих кандидатів. З усіх куточків республіки йшли телеграми, в яких трудящі просили представників партійних органів і радянської влади бути їхніми кандидатами. Наприклад, в Тернопільській області в Бережанському виборчому окрузі № 488 2 і 3 січня 1946 р. відбулося 66 зборів, на яких були присутніми 15603 особи і де одногосно був висунутим кандидатом у депутати М.С.Гречуха [33. – Арк.12].

Проте чим ближчими ставали вибори, тим складнішою ставала в Україні ситуація, особливо в Західній Україні. Телеграма М.С.Хрущова в ЦК ВКП(б) Й.В.Сталіну засвідчує, що в цей період особливо активізується діяльність ОУН-УПА. Секретар ЦК КП(б)У вказував, що “у зв’язку з приближенням виборів до Верховної Ради СРСР українські-німецькі націоналісти в ряді західних областей УРСР намагаються завадити підготовці до виборів і будуть намагатися в деяких містах зірвати проведення виборів 10 лютого 1946 року” [42. – Арк.1]. Це особливо непокоїло владу тому, що діяльність ОУН-УПА в цей період активно почала поширюватися на теренах інших регіонів України, зокрема, Поділля і Київщини. Ситуація була складною особливо в тих районах, які межували з західноукраїнськими областями. У листі до командувача львівського воєнного округу секретар Кам’янець-Подільського обкому КП(б)У А.Устенко стверджував, що “у зв’язку з майбутніми виборами до Верховної Ради СРСР помічається значна активізація оунівських банд, що просочуються дрібними групами з території Західної України. Банди тероризують населення, залякують, вбивають активістів, спалюють школи, сільради, колгоспні будівлі...” [103. – Арк.78].

Крім відкритої збройної боротьби, національне підпілля активно проводило пропагандистську кампанію. Тисячі листівок були розкидані по всій Україні на зразок: “Хто з Сталіним, той зраджує народ. Смерть лакеям Кремля!”, “Смерть катам народу – кривавим енкаведистам!”, “Лише весь озброєний український народ здобуде самостійну Україну”, “Українці, хто піде до виборів, заплямує себе, як зрадник народу. Він такий же підлий, як сексот. Вічна ганьба зрадникам...”, “Геть імперіалістичні війни Сталіна і його кліки! Хай живе воля народів і людини! Смерть Сталіну!” та ін. [15. – Арк.1-112]. В Оринінському районі Кам’янець-Подільської області українські націоналісти розповсюджували листівки, в яких закликали населення не брати участі у виборах і всіляко заважати виборчій кампанії. Антирадянські листівки все частіше стали з’являтися навіть у партійних і радянських установах, організаціях. Так, листівки, що були направлені проти виборів, були знайдені в коридорах Балтського райкому партії Одеської області [33. – Арк.134]. У Віньковецькому районі в с. Гримучка Кам’янець-Подільщини на одному з занять десятидвірки колгоспниці Євдокія Павлюк заявила: “Люди, не слухайте його (агітатора – К.В.), на збори не ходіть, тому що ця влада швидко перестане існувати”. А лісничий Городокського району Савельєв висловився: “Що нам вибори, все одно нашого брата не виберуть, в ради прийдуть комуністи, а нас заставлять говорити, що вибори всенародні” [35. – Арк.10, 14].

Критичні настрої поширювалися серед духовенства. Основна маса священиків намагалася приховувати свої погляди, і лише окремі з них висловлювали своє незадоволення з приводу “свободи культів”. Тоді як православне духовенство в переважній своїй масі зайняло нейтральну позицію, “пресвітери і активісти сект” негативно висловлювалися щодо проведення виборів. Антирадянська діяльність Євангельських християн і баптистів, п’ятдесятників-трясунів в основному полягала у відмові від голосування. Пресвітер Ярославської громади євангельських християн і баптистів Лабунський і пресвітер Вишневицької громади ЄХ і Б Штаблавий

Кам'янець-Подільщини наставляли своїх послідовників: “Під час голосування по виборам до Верховної Ради СРСР не приймати ніякої участі, щоб не порушувати євангельську віру” [104. – Арк.177-178]. В с. Юзвин Вінницького району Вінницької області секретарю партійної організації Розниченко сектанти-баптисти заявили, що “вони рук до бюлетенів не прикладуть, оскільки це суперечить їхньому вченню” [21. – Арк.82].

Слід визнати, що подібні випадки мали місце, але вони не стали масовими. Хоча географія їх поширення, як свідчать архівні документи і офіційна влада, була надзвичайно широкою. Подібні настрої лунали і на Донбасі, і на західноукраїнських землях, і в Києві, і в інших областях і містах України. Як відзначав ЦК КП(б)У, більша частина селян західних областей України радянську владу вважали своєю. Проте, на думку влади, під впливом агітації ОУН селяни мали хибну уяву про колгоспи і з острахом ставилися до колективізації. Головне питання, яке лунало тут під час виборчої кампанії: “Чи буде у нас колективізація і коли вона буде?”. Крім того, селяни Західної України негативно відзивалися про роботу місцевої промисловості, промислової кооперації, кооперативної торгівлі [38. – Арк.19]. Керівництво Кам'янець-Подільської області стверджувало, що “ці факти і приклади одиничні в районах області. Хвиля наростаючого політичного піднесення народних мас змітає нездорові настрої серед деяких елементів” [35. – Арк.14], а партійні органи Вінниччини заявляли, що “в цілому настрої здорові” [21. – Арк.82]. Як свідчать архівні матеріали, значна частина населення України піддавала сумніву демократичність виборів в СРСР. Старший викладач філологічного факультету Дніпропетровського державного університету Я.Спринчак у розмові з колегами заявив: “Ось пишуть про рівні і прямі вибори, а насправді чи можуть у нас в Радянському Союзі бути повні демократичні вибори? У нас є одна партія, кого вона захоче вибрати, того вона і призначає, а ми тільки за них будемо голосувати” [22. – Арк.163]. Науковий співробітник львівськ філії Академії Наук УРСР В.Огоновський стверджував: “Треба готуватися до радянської комедії –

виборів...”. Таку ж думку висловив інженер харківського заводу “Пластмас” В.Гузеєв: ”10 лютого буде весела комедія. Знову розпочнеться окомилування блока комуністів і безпартійних” [20. – Арк.5]. Були й радикальніші розмови. Наприклад, бухгалтер Київського парку відпочинку імені Леніна громадянин Савельєв висловився: “Мені набридло це жебрацьке життя, тому я очікую іноземного втручання в вибори 10 лютого” [22. – Арк.165].

Агресивна пропагандистська кампанія, робота агітаторів забезпечили державі потрібний результат. В цілому вибори пройшли організовано, в “атмосфері високої активності і великого політичного підйому мас” [36. – Арк.53]. На території Вінницької області більшість виборців проголосувала до 10 години ранку. Так, по Тиврівському району на цю годину проголосувало 89,4 % виборців, по Вінницькому – 87 %, по Яришівському – 83 %, по Джуринському – 81 %. По всіх виборчих округах у голосуванні взяло участь 1 255 323 виборців або 99,95 % [36. – Арк.54, 59, 60]. У Немирівському районі на виборчій ділянці № 116 с. Мухівці о 3 години ночі з бажанням першим здійснити свій патріотичний обов’язок прийшов 106-річний І.Р.Сірко зі своєю 94-літньою дружиною, а на виборчій ділянці № 6 м. Могилів-Подільського 9 лютого о 11 годині вечора прийшла 85-річна громадянка Ф.Кирилук зі словами: “Я хочу першою проголосувати за наших кандидатів і за товариша Сталіна, який забезпечив нам щасливу старість” [36. – Арк.55-56]. Навіть західні регіони України в умовах нестабільної ситуації і діяльності ОУН-УПА, досить активно підтримали радянську владу. Наприклад, в Тернопільській області у виборах взяло участь 600342 виборця (99,43 %) і як зазначала влада “населення області своєю участю у виборах і голосуванні за кандидатів блока комуністів-безпартійних показало відданість Леніну-Сталіну і Радянському уряду” [32. – Арк.2].

Влада доклала усіх зусиль, щоб у цей день створити у народі відчуття свята. Переважна більшість виборчих ділянок були святково прибрані, обладнані радіоприймачами, мали кімнати для дітей, буфети. Все це

відповідно вплинуло на настрої населення. Як пише у своїй інформації секретар Кіровського РК КП(б)У м. Вінниці Якушев, “...виборці, які першими опустили свої бюлетені у виборчі урни, довго не хотіли залишати затишно прибрані зали, вони з великим задоволенням слухали радіоприймачі, музику, виступи артистів, виступи дітей...” [92. – Арк.55].

У лютому 1947 р. відбулися вибори до Верховних Рад союзних і автономних республік. Нові вибори відбулися за старою схемою. З усіх куточків республіки надходили телеграми, в яких трудящі просили представників органів партії і радянської влади бути їхніми кандидатами. Наприклад, колектив Кам’янець-Подільського машинобудівного заводу висунув кандидатуру М.С.Хрущова в депутати міської ради депутатів трудящих і просив дати на це його згоду [2. – Арк.147]. Загалом, до цієї демократичної процедури залишився такий самий формальний підхід. Настрої незадоволення, які лунали в цей час, не так відображали неприйняття недемократичного характеру цієї процедури, як були пов’язані з погіршенням умов життя, що було обумовлене голодом 1946-1947 рр. Саме в лютому 1947 р. серед настроїв населення почали домінувати негативні оцінки. На виборчих бюлетенях все менше зустрічалися патріотичні написи і все частіше з’являлися негативні. Частина громадян в такий спосіб намагалася звернути увагу керівництва на своє жалюгідне становище. Основні питання і прохання, які лунали в цих записах – “дайте хліба”, “нагодуйте народ”, “приділяйте більше уваги трудовому народу”, “врятуйте від голоду” [94. – Арк.90]. Так, після відкриття виборчих урн по виборчих дільницях Кам’янець-Подільської області під час підрахунку голосів поряд із зафіксованими патріотичними написами: “Хай живе і процвітає могутня Батьківщина”, “Привіт Сталіну”, “Голосую за комуністичну партію”, “Голосую за улюбленого батька і друга Й.Сталіна”, “Привіт Великому Сталіну – визволителю народів”, на окремих бюлетенях були помічені і такі: “Прошу налагодити життя”, “За світло, воду і хліб”, “Дайте хліба” [111. – Арк.17-18].

З проаналізованого матеріалу можна зробити висновок, що напруга в українському суспільстві зростала саме в період погіршення умов життя. Певна частина населення України навіть під загрозою репресій висловлювала своє незадоволення політикою уряду і партії. Причому, слід зауважити, що більша частина громадян вважала за потрібне мовчати, незважаючи на наростання незадоволення.

Під час виборів до Верховної Ради СРСР 1946 р. 178 552 виборці України проголосували проти кандидатів від блоку комуністів і безпартійних (на Вінниччині – 3791 особа, на Кам'янець-Подільщині – 2615 осіб, на Тернопільщині – 5139 осіб, в Харківській області – 12917 осіб, тоді як на Закарпатті – 48840), а під час виборів до Верховної Ради УРСР 2-го скликання 1947 р. 111 832 українських громадян проголосували проти висунутих кандидатів (0,53 %) [34. – Арк.6, 27, 28]. Під час виборів до Верховної Ради СРСР 1950 р. їх кількість скоротилася до 69550 осіб (0,31 %), а під час виборів до Верховної Ради УРСР 3-го скликання 1951 р. лише 21251 громадян України проголосували проти кандидатів від блоку комуністів і безпартійних [55. – Арк.235]. Під час виборів до місцевих рад 1950 р. по м. Вінниці при підрахункові голосів були зафіксовані лише патріотичні надписи. Ніяких антирадянських надписів не було [96. – Арк.62].

Слід зауважити, що в умовах існування жорсткого соціального контролю єдиним способом виживання ставала або аполітичність, або показова активність. Громадяни йшли на збори, мітинги, демонстрації, брали участь в обговоренні рішень уряду і партії, брали нові соціалістичні зобов'язання. Проте питання політики цікавило невелику частину населення, їх все більше витісняли прості життєві потреби та проблеми: що їсти, у що одягнути дітей, як сплатити податки, як жити далі.

3.4. Антирелігійна політика радянської влади та її вплив на масову свідомість громадян республіки

Одночасно з тиском на інтелігенцію в країні посилювалася антирелігійна пропаганда. Наступ на церкву був тільки одним із проявів

нової кампанії боротьби з вільнодумством у радянському суспільстві. Використавши церкву під час війни для зростання власного авторитету, радянська влада знову розпочинає війну проти “опіуму народу”. Один з найвизначніших революціонерів в історії – М.Бакунін, знавець народної психології, підкреслював як одну з найголовніших (негативних) рис російського народу (мова йде про представників Російської імперії) - віру в царя і в Бога [242. – С.290]. Е.Фромм відносив віру до однієї із головних людських потреб, вважав її істотним атрибутом людської природи [355. – С.154, 156]. Деякі дослідники, підтверджуючи слова М.Бердяєва, називають марксизм-ленінізм-сталінізм громадянською релігією – світоглядом, способом сприйняття світу з великою долею віри. Значна кількість людей отримала в соціалізмові віру, в якій революція виступала як акт творення нового світу. Ідею комунізму вони вважали гідною, щоб заради неї жити і вмирати. У багатьох радянських людей, навіть у жертв репресій, терор не зруйнував віри в історичну місію партії і безпомилковість партії. Під час голоду 1946-1947 рр. до керівництва СРСР та особисто Й.В.Сталіна йшли сотні листів від рядових комуністів, безпартійних з проханням звернути увагу на їхнє жалюгідне становище та покарати місцевих керівників, безгосподарність яких вважали безпосередньою причиною подібної ситуації. Підміна офіційною ідеологією релігії розпочалася ще на початку становлення радянської влади. Вже в 1918 р. близький соратник В.Леніна Г.Зинов’єв називав його “апостолом соціалістичної революції”, а в 1923 р. Л.Троцький писав: “Маркс – пророк зі скрижалями, а Ленін – великий виконавець завітів” [345. – С.118]. Зрозуміло, що в цих умовах мала право на існування лише одна релігія – “громадянська релігія комунізму”.

Церква є більш давнім інститутом, ніж політичні партії. Маючи значну вагу у суспільстві, вона завжди стояла на перешкоді офіційній ідеології, не дозволяючи повністю підкорити душу індивіда. Тому в тоталітарному суспільстві було два шляхи у відносинах з церквою: або знищити її, або співпрацювати з нею. У тих тоталітарних країнах, де церква зберегла свої

позиції (Італія, Іспанія), негативні наслідки тоталітаризму не були такими глибокими, як там, де вона була жорстоко придушена (Німеччина, Радянський Союз). Саме тому стало неможливим існування в суспільстві одночасно релігії та сталінізму. Зростання ролі першої призвело до падіння впливу радянської влади, що безпосередньо загрожувало самому режиму. Через те, що в роки війни відбувся поворот суспільства до релігійних цінностей, які багато в чому визначають моральний стан людини, то для відновлення втраченої довіри владі потрібно було або повернути церкву на свій бік, або знищити її. Це не можна було зробити через страх народного протесту одним рішенням, тому на релігію почався цілеспрямований поступовий тиск.

Неофіційний наступ на церкву силами місцевого керівництва розпочався вже в період відновлення радянської влади на визволених територіях, що викликало протест як з боку духовенства, так і віруючих. Наприклад, в середині 1944 р. 6 священників Берездовського району Кам'янець-Подільської області звернулись до секретаря РК КП(б)У з проханням пояснити вимогу влади щодо звільнення церковних приміщень. Священик Явощевської церкви заявляв: “Я живим, так і мої віруючі з церкви не підемо. Якщо Радянська влада в Сибіру згноїла більше 50 тис. священників, то нехай і ми так само загинемо” [101. – Арк.27]. Місцеві партійні органи так жваво розпочали наступ на релігійні громади, що це викликало роздратування навіть вищого керівництва. На їхню думку, вже ці поспішні кроки стосовно духовенства і віруючих “викликали серед останніх незадоволення і готували ґрунт для антирадянських висловлювань” [100. – Арк.19]. При цьому наводились конкретні факти порушень: у селі Пінова Смотрицького району голова колгоспу і голова сільської ради вимагали припинити богослужіння і йти на роботу в колгосп; голова Лисогірської сільської ради вимагав у священика підписатися на збір коштів на танкову колону у сумі 8 тис. крб., а за відмову того попередив, що він тепер підпишеться на суму 9 тис. крб. З приводу подібних дій влади священик

Четербовецької церкви Пожарський заявив: “ Радянська влада тільки на словах дала свободу релігії і полегшення священикам, а насправді їх знову почнуть душити, як і раніше...” [100. – Арк11, 19].

В Україні процес наступу на релігію розпочався на кілька років раніше ніж загалом по країні і з самого початку був направлений на створення єдиної Російської православної церкви. Одним із перших об’єктів атаки радянської влади стала греко-католицька церква, що була найміцнішою ланкою між західними українцями і Заходом та діяла головним чином як церква національна. У квітні 1945 р. в газетах “Радянська Україна” та “Вільна Україна” з’явилася стаття за підписом В.Росовича (насправді Я.Галана) під назвою “З хрестом чи ножем”, яка містила гострі нападки на уніатів. Греко-католицьку церкву звинуватили у співробітництві з німецько-фашистськими окупантами та буржуазними націоналістами. Того ж місяця органи НКВС України заарештували у Львові митрополита Й.Сліпого, єпископів М.Будку і С.Чернецького. Згодом й інші єпископи були заарештовані і засуджені до багаторічного ув’язнення. 8-10 березня 1946 р. у Львові відбувся собор, на якому “ініціативна група по возз’єднанню греко-католицької церкви з православною”, очолювана Г.Костельником вирішила ліквідувати Берестейську унію 1596 р., відірватися від Риму і возз’єднатися з православною церквою.

Вмілою пропагандою в суспільстві створювались відповідні настрої щодо проведеної акції. На тих територіях, де уніатська церква не мала великого впливу, населення ставилось до цих подій або підтримуючи дії влади, або байдуже, і лише невелика частина виступала проти. А на землях Західної України оцінка цих подій була далеко неоднозначною. Так, мешканець с. Машицино Львівської області щодо релігії в СРСР висловився, що “у них (радянської влади – К.В.) всі священики вже комуністами стали, вони їм тепер допомагають”, а професор теології Костельник застерігав, що “...возз’єднання повинно бути здійснене обережно, не поспішаючи, без зайвих жертв і ексцесів” [28. – Арк.3, 5]. Не можна стверджувати, що всі

віруючі уніатської церкви були проти возз'єднання. Частина з них вже була готова до цього. Один з уніатських священників про це висловився так: “У моєму приході є багато прихожан, які були б не проти перейти до старої нашої православної віри, і я сам би їм в цьому допоміг” [28. – Арк.6].

За таким сценарієм розгорталися події і в Закарпатті. Ужгородська Унія 1646 р. була анульована, а місцева єпархія рішенням Мукачівського собору 1949 р. наведена у православну віру. І знову не обійшлося без ініціативної групи. Ще в грудні 1947 р. делегація духовенства Мукачівсько-Прешевської єпархії Закарпатської України на чолі з заступником єпископа ігуменом Феофаном Сабовим зверталась до кремлівського уряду: ”Ми всі віддані Радянському Союзу, але ми рішуче проти приєднання нашої території. Ми не хочемо бути ні чехами, ні українцями. Ми хочемо бути росіянами і свою землю бачити автономною, але в межах Радянської Росії” [142. – Арк.379].

У 1947 р. у греко-католицької церкви було відібрано 222 храми, 1948 р. – 56, 1949 р. – 327 [169. – С.72]. Більшість з них відійшла до православної церкви, а інша частина – взагалі припинила свою діяльність.

Створивши єдину православну церкву, влада пішла шляхом обмеження сфер впливу духовенства: якщо за 1946-1947 рр. Рада зі справ Російської православної церкви дозволила відкрити в СРСР 290 молитовних будинків, то за 1947-1948 рр. – лише 49 [227. – С.108]. З 1948 по 1950 рр. в країні був закритий 31 православний монастир [227. – С.108]. З березня 1948 р. ні одне прохання про відкриття церкви не було розглянуте позитивно.

Згідно з офіційним інформаційним звітом уповноваженого Ради зі справ російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР за перший квартал 1946 р. на 1 квітня цього року в Україні нараховувалося 6338 дієвих православних церков (без приєднаних греко-католицьких монастирів і церков), в тому числі 15 чоловічих монастирів і 25 жіночих, в яких було 354 монахи і 1821 монашка. Керівні органи духовенства нараховували 1 митрополита, 12 єпископів, 5098 священників, 386 дияконів, 150000 чол. церковного активу. Цей документ визначав, що “...церква має

тенденцію до поширення і якісного поглиблення свого впливу на оточуюче середовище” [41. – Арк.126].

На 1 січня 1950 р. по всіх областях України налічувалось 9087 церков і молитовних будинків, в тому числі на IV квартал 1950 р. на території Вінниччини налічувалось 676 дієвих церков і молитовних будинків [83. – Арк.2]. Через рік – на 1 січня 1951 р. – їх кількість скоротилася на 223 одиниці (2,4 %), а кількість священиків і дияконів скоротилася відповідно на 250 осіб (4 %) і 51 особу (11 %) [54. – Арк.35]. Протягом 1948-1950 рр. у східних областях України закрито понад 500 церков, що пояснювалось “порушенням релігійного законодавства” або “проханням самих віруючих” [169. – С.73].

Занепокоєння в ЦК ВКП(б) викликали випадки, коли місцеве і партійне керівництво з метою ефективнішого маніпулювання суспільством працювало в тісному контакті з представниками церкви. У Москву надходила інформація, що деякі місцеві органи влади використовували духовенство для проведення різних політичних і господарських кампаній. Так, голова сільради з Дніпропетровської області признався: “Я працював зі священиком у контакті. Бувало, я йому говорив, щоб він вплинув на віруючих з приводу необхідності підняття дисципліни, своєчасного виходу на роботу, бережливого відношення до колгоспного майна, - під час проповіді він про це нагадував, і трудова дисципліна значно покращувалась” [227. – С.105].

Церква продовжувала залишатися впливовою силою, особливо на селі, що непокоїло владу. Якщо православна церква більш-менш лояльно ставилась до сталінського режиму, то протестантські течії стосовно радянської влади займали явно ворожу позицію. Органи державної безпеки Кам’янець-Подільщини зафіксували на території області на середину 1945 р. діяльність 125 громад євангельських християн і баптистів, 9 – адвентистів 7 дня і суботників, 7 – трясунів-духоборів, 7 – п’ятдесятників, 2 – хлестів, які значно активізували свою діяльність під час німецької окупації і переважно вороже ставились до радянської влади [104. – Арк.51]. Згідно “Довідки про

наявність нелегальних сектантських церковно-монархічних формувань на території Вінницької області” тут діяли нелегально, але мали значний вплив на певну частину населення, п’ятидесятників – 17 громад і 48 груп (1000 осіб), апокаліпсистів (кількість не відома, діяли на території Погребищенського, Оратівського, Плисківського і Монастирищенського районів), іеговістів – 40 осіб, адвентистів-реформістів – 90 осіб, істинно-православних християн – 200 осіб, іоаннітів – 80 осіб, інокентивців – 40, адвентистів 7 дня (26 легальних громад) – 1300 осіб, баптистів (легальних громад – 71) – 3600 [57. – Арк.56-62]. Переважна більшість цих релігійних громад не підтримувала радянської влади, саботувала рішення партії і уряду, а їх члени відмовлялися служити в рядах Радянської Армії, не брали участі у суспільно-політичному житті країни, закликали населення до виходу з колгоспів.

У документах післявоєнної доби простежується тенденція поступового тиску держави на церкву. Це проявлялося у забороні діяльності релігійних громад і конфіскації молитовних приміщень, особливо тих, що були зайняті під час німецько-фашистської окупації, перепони віруючим у придбанні інших приміщень чи будівництву нових [224. – С.258]. Як свідчать архівні документи, починаючи з 1948 р. кількість молитовних приміщень та духовенства значно скорочується. У Кам’янець-Подільській області кількість православних церков зменшувалась так: 1948 р. – 580, 1949 р. – 501, 1950 р. – 471, 1951 р. – 468. Кількість священників скоротилась з 307 осіб у 1948 р. до 264 чоловік в 1951 р. [122. – Арк.24]. Досить влучно охарактеризував становище церкви один із представників вищих санів духовенства Кам’янець-Подільської області П.Ф.Заболотний у звіті до Кам’янець-Подільського єпископа: “... Літом і взимку в храмах Міньковецького благочиння по неділям і по святам буває дуже мало віруючих, помітно не більше 15-20 людей пристарілого віку, а із молоді, то взагалі рідко кого побачиш в церкві... Загальний стан храмів в Міньковецькому районі вкрай поганий. Помітно, що в 1944-1945 рр. як відвідування храмів, так і ріст

церковного життя в сільських храмах Міньковецького благочиння поживавився, а в наступні роки помітний сильний спад, як у відвідування церкви, так і церковному житті взагалі... В 1950 р. в порівнянні з минулими роками церковна присутність значно зменшилась” [122. – Арк.25].

Чимало архівних документів свідчать про посилення в цей час антирелігійної пропаганди. Попередні роки певної релігійної терпимості призвели до зміни у ставленнях до віри та церкви людей. Особливо тривожило режим те, що ці зміни відбувалися і серед певної частини членів Комуністичної партії, які ставали більш пасивними у боротьбі з віруючими, ухилялися від активної антирелігійної пропаганди, а іноді самі таємно здійснювали релігійні обряди. Подібні випадки були виявлені в багатьох регіонах України. Лише на Вінниччині з липня 1947 по червень 1948 рр. було зафіксовано більше 250 випадків участі комуністів у релігійних обрядах: 90 – вінчалися в церкві, 110 – хрестили своїх дітей або здійснювали обряд обрізання, 18 – хоронили родичів зі священниками, 32 – відвідували культові заклади [74. – Арк.13]. Направляючи інструктивного листа секретарям райкомів КП(б)У, секретар Вінницького обкому партії М.Стахурський повідомляв, що секретар первинної партійної організації колгоспу ім. Сталіна Шпиківського району громадянин Журба “потрапив під вплив сектантів і, перебуваючи на посаді секретаря парторганізації, відвідував молитовний будинок євангельських християн”. У зв’язку з цим секретар обкому партії закликав секретарів парторганізацій та комуністів вести послідовну і рішучу боротьбу з релігійними пережитками, які заважають “руху суспільства вперед до комунізму”, а Журбу виключили з рядів Комуністичної партії [71. – Арк.36-38, 40]. Партколегія при Кам’янець-Подільському обкомі КП(б)У в 1948 р. провела засідання, де спеціально було розглянуто питання про випадки здійснення комуністами області релігійних обрядів [117. – Арк.25]. Загалом, партколегія розглянула в 1948 р. 87 подібних справи (13 % з усіх розглянутих в цьому році), а в 1949 р. – 22 справи [117. – Арк.23, 24].

Владі необхідно було докласти багато зусиль, щоб ліквідувати подібні випадки. Тим більше, що територія України була під впливом різних релігійних громад і сект: недільників, істинно-православних християн, “монахів”, апокаліпсистів, адвентистів-реформістів, п’ятидесятників та інших [82. – Арк.21]. Репресіями, адміністративним тиском владі вдалося, якщо не повністю ліквідувати діяльність цих релігійних громад, то загнати їх у глухе підпілля. Влада констатувала, що сектантські церкви мають таке широке поширення через те, що активно використовують метод матеріальної допомоги, яку вони надавали новим членам громади. Пресвітер громади баптистів с. Олексіївка Старосинявського району Кам’янець-Подільської області заявив: “Члени нашої громади надають матеріальну допомогу своїм членам, тим самим укріплюють релігійну громаду...” [41. – Арк.13].

Тиском, репресіями вплив православної церкви й інших релігійних громад у післявоєнний період сталінізму був фактично зведений нанівець. Поступово був відновлений контроль над моральним станом населення.

З викладеного матеріалу можна зробити наступні висновки:

- перші післявоєнні роки українське суспільство перебувало в стані переможної ейфорії, а культ Сталіна досяг свого апогею. Основна маса українського народу підтримувала режим або була стосовно до нього аполітичною;

- бажання змін і надії на краще життя не завжди відповідали реальному становищу в республіці, що призвело до поширення критичних настроїв серед усіх верств населення;

- з відновленням радянської влади на території УРСР розпочалися ідеологічні кампанії, основною метою яких було відновлення втраченого контролю над суспільними процесами, настроями, думками;

- боротьба з космополітизмом, українським буржуазним націоналізмом, “низькопоклонством” перед Заходом супроводжувалася відповідною пропагандистською кампанією, яка повинна була створювати в суспільстві необхідні настрої;

- влада поступово починає знищувати релігію як одного із конкурентів у володінні моральною сферою народу і поступово змушує її піти у підпілля або надавати підтримку тоталітарному режиму;

- з метою подолання критичних настроїв у суспільстві поряд з репресивними методами широко використовуються пропаганда та агітація, що були покликані демонструвати переваги народу радянської демократії, миролюбну політику держави та створювати відповідну громадську думку;

- повний контроль над суспільною атмосферою відновити не вдалося, і від широкомасштабних репресій українське суспільство врятувала лише смерть Й.Сталіна.

РОЗДІЛ 4

Вплив соціально-економічної політики держави на моральний стан населення України

4.1. Реакція населення України на соціальну політику держави

Із закінченням боїв на території республіки український народ поступово переходив до мирного життя. Війна завдала величезних збитків українській економіці. Жорстокий фашистський окупаційний режим за роки панування в Україні вичавив з неї значні матеріальні та людські ресурси. Загальні втрати України становили 40 % від загальносоюзних і складали суму у 285 млрд. крб. (за цінами 1941 р.) [263. – С.198], тоді як за оцінками влади, прямі наслідки від фашистської окупації господарству СРСР без урахування втрат від припинення виробництва у промисловості та сільському господарстві та ряду інших збитків досягли загальної суми 679 млрд. крб. в державних цінах 1941 р. [134. – С.2].

Радянський Союз завдяки героїчній праці свого народу заперечив прогнози західних держав про неможливість в короткий строк відновити промисловий потенціал країни. Слід визнати, що суспільство з закінченням ненависної війни було наповнене натхненною, творчою енергією. Довгоочікуваний мир, про який народ мріяв довгі місяці німецької окупації та жорстоких боїв, став реальністю. Мир, навіть якщо він супроводжувався розрухою, нестатками, проблемами, став причиною небаченого емоційного підйому в українському суспільстві. Видатний український поет Володимир Сосюра визначив моральний стан післявоєнного суспільства такими рядками: “Вітчизно! Ми зробимо тебе, якою ти ще не була...”. Проте відбудова зруйнованого господарства на звільнених українських землях вимагала напруження як фізичних, так і моральних сил суспільства.

Протягом кількох років, використовуючи могутній патріотичний порив українського народу, партійній та радянській владі вдалося відновити промисловий потенціал республіки. Долаючи неймовірні труднощі, на

вересень 1946 р. було відбудовано 95 заводів машинобудівної та оборонної промисловості, а на кінець 1945 р. відновили роботу понад 3 тис. підприємств [362. – С.8]. Лише мешканці м. Вінниці відпрацювали в 1946 р. на відновлюваних роботах 380 тис. людино-годин, виконали робіт на суму 1 млн. крб. Вони відновили 2 школи, 7 червоних куточків, 6 клубів, 2 кінотеатри [95. – Арк.4]. Крок за кроком народне господарство України було відновлено. Більше того, на початку 1949-1951 рр. приріст промислової продукції у республіці становив 23,7 % на рік [218. – С.1]. Особливих успіхів досягла важка індустрія, яка залишалася пріоритетним напрямком радянської економіки. Народ мужньо та героїчно піднімав свою країну з руїн. Основна маса населення свідомо відгукнулася на заклик партії та віддавала останні сили з надією швидше подолати наслідки війни. Це не означає, звичайно, що воно не оцінювало методи керівництва і роботу партійних і радянських органів. Так, один із робітників у приватній розмові висловився, що “п’ятирічки – це ніщо інше, як засіб викачування останніх сил народу. Питання ставиться так: нехай люди загинуть, але п’ятирічку виконати потрібно. Але ж непогано придумали всілякі методи безкоштовної праці, як соціалістичні змагання, стахановщина та ін.” [39. – Арк.9]. Якщо в перші післявоєнні дні подібні думки тонули в могутній хвилі патріотизму, то невдовзі вони ставали все помітнішими.

Курс післявоєнного економічного розвитку Радянського Союзу Сталін сформував у своїй програмній промові перед виборцями 9 лютого 1946 р. Він виділив чотири основні позиції: метал – для виробництва озброєнь та устаткування для підприємств, паливо – для підтримки роботи заводів, фабрик і транспорту, бавовна – для виробництва обмундирування, хліб – для постачання армії [319. – С.1]. Головним недоліком післявоєнної економіки залишалася її орієнтація на оборонні потреби. Радянське керівництво постійно готувалося до війни за виживання і чекало “імперіалістичної агресії”. У післявоєнний період атмосфера напруженості і очікування можливого військового конфлікту з країнами Заходу не тільки не

зменшились, а навпаки, набула ще більш стійкого характеру. Про це свідчать матеріали виборів 1946 р. У своїх виборчих виступах практично все вище керівництво партії і уряду постійно підкреслювало можливість нового повномасштабного конфлікту. При цьому Сталін залишався вірним попередньому курсу – курсу на розвиток важкої промисловості. В одній з промов він зазначив: “Лише при такій умові можна вважати, що наша Батьківщина буде гарантована від усяких несподіванок. На це піде, мабуть, три нових п’ятирічки, якщо не більше. Але це можливо зробити, і ми повинні це зробити” [338. – С.22-23].

Якщо в умовах війни населення героїчно виносило на своїх плечах тягар випробувань і нестатків, то цілком закономірним для нього в умовах мирного часу було бажання жити краще. Чим далі відходила війна, тим більше в людей переважали подібні настрої. Могутній патріотичний порив, незважаючи на відновлювальну силу, ніс у собі і тенденцію іншого роду. Психологічна установка на відносно безболісний перехід до миру все більше вступала в конфлікт з реальним життям, яке не поспішало перетворюватися на щасливе. Все частіше воно суперечило мріям і бажанням народу.

Перемога загострила багато побутових проблем, які влада не могла оперативної вирішувати внаслідок існування багатьох першочергових завдань, насамперед, економічних. Війна не поспішала відходити у минуле. Соціальна сфера продовжувала визначатися другорядною. Тому природно, що при такому підході невлаштованість побуту, дефіцит продуктів і товарів широкого вжитку породжували емоційне і психофізичне перенапруження. Коли ейфорія перемоги минула і люди залишилися наодинці зі своїми труднощами, все частіше поставало питання: що їсти, у що вдягнутися, де жити? Саме проблема житла постала найбільш гостро в перші післявоєнні дні. Як стверджує Т.Гунчак, посилаючись на радянські джерела, німецькі окупанти зруйнували понад 700 міст і містечок, знищили понад 28 тис. сіл. Це позбавило 10 млн. людей притулку [208. – С.221]. У період між 1946 і 1951 рр. в Україні, де війна зробила безпритульними 40 % населення, на

будівництво житла було асигновано лише 15 % усіх радянських фондів. Коли б не примусові позики із зубожілого населення, ніякої реконструкції не було б взагалі. Нехтування центральним урядом капіталовкладень у відбудову українських міст призвело до того, що навіть у 1950 р. їх населення сягало 12,8 млн. осіб (у 1940 р. цей показник становив 13,8 млн. чол.), а дві третини населення республіки проживало на селі – така сама кількість, як в 1940 р. [285. – С.9].

Згідно з довідкою “Про заподіяну шкоду і вчинені злочини німецько-фашистських загарбників та їх пособників на території Кам’янець-Подільської області” фашисти спалили на території області 33 села, напівзруйнували 531 населений пункт, знищили 11989 дворів, зруйнували 9676 приватних будинки. Лише в одному Проскурові ними був знищений 531 житловий будинок [99. – Арк.20, 21].

Ще гіршою виявилась картина на території Вінницької області. Тут за роки війни загарбники зруйнували в колгоспах 20161 будівлю, з них – 1177 житлових будинки, 586 клубів та червоних куточків, 241 дитячий заклад. Величезних збитків зазнали установи охорони здоров’я, народної освіти, мистецтва. Зокрема, в їх системі було зруйновано 2666 будівель, в тому числі 387 житлових будинки, 1588 шкіл, 41 дитячий заклад, 59 театрів, клубів, червоних куточків, 4 музеї, 254 лікарні, поліклініки й амбулаторії. Фашисти також зруйнували 20454 приватних житлових будинки [78. – Арк.29, 30, 31].

Якщо в сільській місцевості населення, яке залишилося без житла, продовжувало проживати в землянках, хлівах та в інших тимчасових помешканнях, то в містах житлове питання стояло набагато гостріше. Становище з житлом покращувалось тут вкрай погано і населення змушене було жити в переповнених тимчасових бараках, підвалах, землянках.

Житлова проблема загострювалася іншими причинами. В роки війни значна частина населення була евакуйована в тил країни. За лінією фронту залишилися його домівки, майно. Повертаючись у рідні міста, евакуйовані громадяни застали у своїх колишніх квартирах інші сім’ї: починалися

конфлікти, ходіння по інстанціях. Повернути попереднє житло вдавалося не завжди, оскільки воно було державним і влада могла розпоряджатися ним так, як вважала за потрібне. Наприклад, з січня по вересень 1945 р. тільки в житлове управління м. Могилів-Подільського надійшло 543 заяви про надання житла. З них задовольнили лише 236 заяв [78. – Арк.36]. Подібна ситуація була і в селах. Потрібно також зазначити, що в роки війни з допомогою німецької влади частково повернули своє житло і майно деякі особи, які були розкуркулені під час колективізації, а також покращили своє житлове становище ті, хто підтримував і вислужувався перед окупаційною владою.

Через кілька років у житловому фонді країни був відновлений певний статус рівноваги – комусь житло повернули, а у когось його відібрали, звинувативши в незаконному захопленні. Проте житлова проблема залишалася гострою аж до початку 1950-х рр., коли почалося масове житлове будівництво.

Післявоєнне життя було просякнуте масою побутових проблем: не вистачало взуття, одягу (люди в шинелях і гімнастечках на вулицях були звичним явищем), не вистачало також домашнього начиння: каструль, чайників, ложок, виделок тощо. Лише з 1 по 15 листопада 1944 р. військова цензура виявила серед 76459 листів 32 зі скаргами сімей військово-службовців Кам'янець-Подільської області на їхнє скрутне матеріальне становище і на неуважне ставлення до їхніх потреб окремих керівників місцевих органів влади [99. – Арк.37]. З фронту повернулася величезна кількість інвалідів, демобілізованих, більшість сімей когось втратила на фронті або ще чекала їх повернення, і не завжди вони були оточені увагою влади. Наприклад, лише в одному Могилів-Подільському районі Вінницької області на вересень 1945 р. нараховувалося 1052 інваліди Вітчизняної війни, з них у місті проживало 306 осіб, інші 746 осіб проживали в районах. На місцях не завжди вівся облік працевлаштування інвалідів і були випадки,

коли інвалідам всупереч рішенням уряду відмовляли в працевлаштуванні, забезпеченні одягом, взуттям, білизною. [78. – Арк.30, 32].

Промисловість не могла оперативно вирішити проблему дефіциту. Наприклад, у Кам'янець-Подільській області за 9 місяців 1945 р. було випущено товарів лише на 15 млн. крб. Це була мізерна кількість того, що могли б випускати місцеві підприємства й артілі, оскільки в 1940 р. лише одна кооперативна промисловість області випустила товарів масового вжитку на 130 млн. крб. [302. – С.1].

Нестача товарів масового вжитку створювала сприятливі умови для спекуляції. Нею зловживали як окремі громадяни, так і державні підприємства. Так, Проскурівський міськпромкомбінат господарське мило продавав по ціні 15 крб. 75 коп., замість існуючої ціни 5 крб., Летичівський промкомбінат мило банне вартістю 7 крб. реалізовував по ціні 21 крб., а артіль “Червоний трикотажник” (м. Проскурів) дитячі шапки вартістю в 2 крб. реалізовував по 18 крб. [302. – С.1]. Та й сам уряд з метою наповнення бюджету дуже часто частину товарів першої необхідності пропонував продавати саме за комерційними, завищеними цінами. Надзвичайно важливу частину фінансових надходжень у ці роки становили прибутки від продажу алкогольних виробів. Через те, що ці товари завжди користувалися попитом населення, держава систематично вдавалася до спекуляції ними. Наприклад, 20 лютого 1945 р. Наркомторг, Наркомфін та Укоопспілка УРСР дозволили вінницькому керівництву до 80 % горілчаних виробів реалізовувати за комерційними цінами. Керівництво цих відомств повідомило, що “...бюджет протягом двох місяців першого кварталу недоотримав величезну суму через невиконання плану реалізації горілки за плановими і комерційними цінами, тому фінансування народного господарства було поставлене в скрутне становище” [63. – Арк.8]. А щоб примусити населення купувати горілку за підвищеними цінами місцевій владі рекомендувалося ще ефективніше боротися з самогоноварінням.

З початком масової демобілізації до мирного життя повернулися мільйони військових, в тому числі і кадрових офіцерів. На війні вони належали до привілейованої частини суспільства, а поза армією залишилися наодинці зі своїми проблемами. Це справило значний вплив на моральну, психологічну й ідеологічну атмосферу того періоду. Стали частішими випадки самогубств та важких злочинів (аж до вбивств) на ґрунті психічних зривів [148. – С.239].

Частково держава намагалася виправити недоліки соціального життя народу. Насамперед на випуск товарів повсякденного вжитку поступово перелаштовувалася військова промисловість. Її організаційна перебудова призвела до збільшення обсягів цивільної промисловості. У 1945 р. частка цивільної продукції збільшилась до 60,0 %, порівняно з 1942 р. – майже вдвоє [169. – С.48]. Виросло виробництво складних технічних виробів для потреб населення і народного господарства. Ряд наркоматів, на підприємствах яких виготовлялася зброя, змінили свій профіль. У березні 1946 р. Наркомат мінометного озброєння був перетворений в Міністерство машинобудування і приладобудування, Наркомат боєприпасів – в Міністерство сільсько-господарського машинобудування, Наркомат танкової промисловості – в Міністерство транспортного машинобудування. Й.В.Сталін дав “благословення” на такий поворот у своєму передвиборному виступі 9 лютого 1946 р. Він визнав, що уряду вкрай необхідно підвищити рівень життя народу, та визначив шлях для вирішення цього завдання – розгортати виробництво товарів масового вжитку і розвивати галузі, які причетні до цього. Дане завдання було оформлене низкою постанов уряду СРСР за 1946-1948 рр.: “Про розгортання кооперативної торгівлі в містах і селищах продовольством і промисловими товарами і про збільшення виробництва продовольства і товарів масового вжитку кооперативними підприємствами” (9 листопада 1946 р.), “Про заходи по прискоренню підйому державної легкої промисловості, що виробляє товари масового вжитку” (23 грудня 1946 р.), “Про заходи по розширенню торгівлі споживчої

кооперації в містах і робітничих селищах” (21 липня 1948 р.), “Про заходи по покращенню торгівлі” (20 листопада 1948 р.) [322. – С.350-362, С.362-368, С.501-511, С.549-560].

Ми не можемо стверджувати, що влада і партійні органи не намагалися розв’язати соціальні питання та не звертали уваги на становище народу. Окремі громадяни висловлювали слова щирої подяки за турботу про народ. Наприклад, військовослужбовець Н.Бойко звернувся з проханням до секретаря Іллінецького райкому партії Вінницької області допомогти його сім’ї, зокрема, з працевлаштуванням дружини. Місцева влада оперативно відреагувала на це прохання, про що і повідомила у військову частину. Бойко зі словами вдячності звернувся до райкому: “...Ще раз висловлюю подяку за чуйне ставлення до дружини і сім’ї фронтовика. Я зі своєї сторони, як Ваш земляк, намагатимусь застрелити ще кілька десятків, а то і сотень німецько-угорських загарбників. З більшовицьким привітом Н.Бойко. 13.10.44 р.” [77. – Арк.7]. Так, як Бойко, думали тисячі його співвітчизників, які віддавали усі сили для перемоги.

Матеріально-побутове становище народу виправлялося, але занадто повільно. Споживчий ринок насичувався вкрай незадовільно, діяла система нормованого розподілу через спеціальні підприємства – ОРСи. Водночас, при збільшенні обсягу цивільної промисловості питома вага власне військового виробництва зростала. Все це призвело до росту незадоволення серед народу соціальною політикою держави. Проявлялося воно по-різному: одна частина висловлювала незадоволення у формі побутових розмов, інша – зверталася зі скаргами до найрізноманітніших інстанцій, а треті – вдавалися до протизаконних дій: пограбувань, крадіжок, спекуляції. Саме неврівноважена соціальна політика, розруха, брак продовольства, товарів першої необхідності, голод стали причиною зростання злочинності, яку не могли зупинити навіть закони воєнного часу. Збройні напади, пограбування магазинів, складів та помешкань населення стали звичним явищем. Озброєні банди тероризували населення як у містах, так і селах. Негаразди, байдужість

та невміння партійних і радянських органів вирішити ці проблеми змусили населення вдаватися до крайніх методів боротьби за свої інтереси, в окремих випадках до відверто злочинних методів. Але найгіршим для радянської системи було те, що змінювалося ставлення людей до влади, зростало незадоволення нею, що в окремих випадках переростало в антирадянські та антипартійні виступи. Лише по Вінницькій області за 1945 р. за “контрреволюційні злочини було впроваджено 128 справ, за якими засуджено 142 особи (89 справ – у першому півріччі та 47 – у другому). Кількість виступів проти радянської влади збільшувалась пропорційно до погіршення ситуації в народному господарстві. Сплеск негативної енергії суспільства стався саме під час голоду 1946-1947 рр. В ці роки кількість засуджених за контрреволюційні злочини серед усіх покараних сягала 59,2 і 54,3%, коли в інші роки вона фактично коливалася в межах 30% і лише в 1944 та 1945 рр. досягла позначки 40% [220. – С.152].

4.2. Фінансова політика радянської влади та її оцінка населенням України

Післявоєнний економічний курс держави не тільки впливав на соціальну політику та на життєвий рівень населення країни, а й вимагав величезних капіталовкладень. Оскільки керівництво країни не погоджувалось на залучення міжнародного капіталу, залишався єдиний вихід – перекачувати кошти з інших видів промисловості та села, що і визначало державну фінансову політику в післявоєнний час. Податки, практика “добровільного” підписування на позики, грошова реформа 1947 р., скасування карткової системи, зниження цін безпосередньо впливали на стан суспільної атмосфери. Від вміння створювати потрібну громадську думку та маніпулювати настроями під час здійснення цих заходів залежав спокій радянського українського суспільства.

Одним із способів наповнення державного бюджету коштами був податковий тиск на селян. Податкова політика радянського уряду суворо підтримувалася законодавством, і будь-який спротив виплаті вважався

державним злочином. На допомогу агентам зі збору податків залучався увесь сільський радянський та партійний актив.

Післявоєнна система оподаткування складалася з кількох видів державних і місцевих податків. До державних належали сільськогосподарський та прибутковий податок (для робітників), податок на неодружених, одиноких і малосімейних громадян, риболовний і квитковий (що дозволяв ловити рибу) збір, податок на коней одноосібних селянських господарств. До місцевих належали: податок з будівель, земельна рента, разовий збір на колгоспних ринках, збір з власників транспортних засобів аж до велосипедів, збір з власників худоби і податок з видовищ. Крім того, як самостійний платіж податкового характеру діяло державне мито [221. – Арк.115].

За словами колишнього міністра фінансів СРСР Зверєва, Й.В.Сталін був переконаний в спроможності селян сплачувати ці податки і навіть слухати не хотів про їх зменшення. Як згадує міністр, якимось він навіть звинуватив того в недостатній інформованості щодо матеріального становища колгоспників і напівжартома-напівсерйозно сказав: “Достатньо колгоспнику курку продати, щоб утішити Міністерство фінансів” [147. – С.244]. У середньому з колгоспного двору після війни за рік збирали м’яса – 40 кг, яєць – 50-100 шт., молока – 280-320 літрів [308. – С.177].

Важкий тягар податків позначився на настроях населення України. Як писала мешканка села Комарово Вінницької області в одну із військових частин ще в жовтні 1944 р.: “...Податок треба платити, а де взяти. Говорять, що прийдуть описувати і за податки у в’язницю посадять... Не можу так більше жити...” [62. – Арк.2]. У спеціальному донесенні на ім’я тов. Коротченка “Про скарги сільського населення Вінницької області на труднощі виконання податків і держпоставок” (за матеріалами військової цензури) повідомляється, що з низки районів Вінницької області лише за період з 20 вересня по 20 жовтня 1944 р. надійшло 38 листів зі скаргами на непосильні податки і держпоставки. Ось деякі з них: “...Дорогий мій син, довідка, яку ти вислав мені, не допомагає, обклали податками, які не можу

заплатити: 20 кг м'яса, 100 шт. яєць, 190 крб. військового податку, 540 крб. продподатку, 176 літрів молока. Мабуть, прийдеться продати корову, щоб розплатитися з державою...”, "...На нас страхове обкладення і контракція дуже великі – 8 пудів, а в колгоспі отримали тільки по 200 грамів на трудовень, якщо виплатимо цей податок, то поздыхаємо..." [30. – Арк.8, 9]. Через півроку, лише в березні 1945 р. військова цензура управління Народного Комісаріату державної безпеки Вінницької області виявила 1297 листів зі скаргами на податки і держпоставки [30. – Арк.11]. В одному з листів мешканка села Пилипанівка Бершадського району Вінницької області оцінювала своє життя так: "... Раніше жили погано, а зараз жити не дають. Дуже великі податки – військового 600 крб., м'яса 40 кг, 200 яєць, а якщо податки підрахувати, то буде до 5 тисяч. Так важко, що жити не хочеться від цих податків і зборів..." [30. – Арк.11]. Перевірку відповідних скарг доручено провести Вінницькому обкому КП(б)У, і через деякий час секретар обкому Г.Міщенко доповідав, що "... проведена перевірка показала, що скарги громадян Вінницької області на труднощі виконання сільськогосподарських податків не підтвердилися і нічим не обґрунтовані" [30. – Арк.4]. Громадянин К.Паучук з села Глатки Константинівського району Кам'янець-Подільської області писав в травні 1946 р. до свого брата: "Дорогий брат... Посівна проходить, але повільно, немає чого давати коням їсти. Людям теж зараз важко, особливо щодо податків. Потрібно віддати м'яса 80 кг., 5 кіп яєць, 193 л. молока і т.п. Як хочеш, так і живи. Я інвалід, а знижки немає ніякої, ніхто не звертає уваги..." [106. – Арк.50]. Важкий тягар податків змушував селян віддавати під страхом репресій останні харчі, залишаючи себе на голодне животіння.

З початком холодної війни і зростанням затрат на озброєння податковий тягар постійно збільшувався. Постановою Ради Міністрів СРСР від 30 березня 1948 р. і указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 і 15 червня 1948 р. були внесені зміни в Закон про сільськогосподарський податок. Розмір податку при тих самих прибутках підвищився на 30 %. У

цьому ж році був скасовані або переглянуті податкові пільги. Якщо в 1947 р. від оподаткування звільнялися господарства непрацездатних колгоспників (чоловіків 60 років і старше, жінок 55 років і старше), то після указу вони вже сплачували 50 % вирахованого, а одноосібні господарства залишалися без цих пільг. Також були скасовані пільги щодо тих селянських господарств, в яких були діти до 12 років. Щодо господарств військовослужбовців, які загинули або пропали безвісти, а також сімей партизан, що загинули і в яких не було інших працездатних членів, крім вдови, та були діти до 8 років, пільги збереглися лише на 50 %. Грошовий податок у післявоєнний час постійно збільшувався. Якщо в 1940 р. середня сума податку з селянського двору складала 112 крб., то в 1949 р. – 419, в 1950 р. – 431, 1951 р. – 471, в 1952 р. – 528 крб. [308. – С.180, 219].

Намагаючись такими заходами збільшити кількість грошових та натуральних надходжень, влада не врахувала платоспроможність селян. Якщо раніше репресивними методами вдавалося збирати податки, то тепер повний розрахунок з державою ставав неможливим для більшості з них, і вони часто вдавалися до крайніх, радикальних заходів – скорочували поголів'я худоби, зменшували площі посівів, вирубували фруктові сади. Все це привело до зменшення натуральних та грошових надходжень із сільськогосподарських податків. Ріст грошової частини податку не міг бути перекритий грошовими прибутками від праці в колгоспі. Відповідно, для селян існував єдиний спосіб заробити гроші для сплати платежів – нести на базар те, що було вирощено в присадибному господарстві. Податкова політика держави змушувала селянина йти на базар. Вона сприяла зниженню цін на продукцію сільського господарства та руйнувала село. Селяни були змушені продавати багато і дешево, часто останнє під страхом репресій за несплату податків.

Становище не виправлялось і в подальші роки. Важка ситуація викликала протест навіть у керівників республік, областей, країв СРСР. А народ у свою чергу продовжував приховувати надлишки продукції. Як

згадують свідки тих подій, навіть свиней приходилось різати в закритих приміщеннях, щоб не дізнались представники влади.

Доведені до відчаю громадяни зверталися до республіканських і загальносоюзних органів. Проте навіть якщо скарги доходили до уряду, то їх перевірка покладалась на обласні, краєві, республіканські органи, які в свою чергу відряджали на місця своїх представників. А це означало, що той, хто скаржився, потрапляв у руки до того, на кого скаржився.

Керівництво СРСР виправити ситуацію в фінансовій сфері намагалось також за допомогою державної позики відновлення і розвитку народного господарства СРСР. Загальна сума позики складала 20 млрд. карбованців і поділити її передбачалося у такий спосіб: 12,5 млрд. крб. серед міського населення і 5,5 млрд. крб. – серед сільського [227. – С.78]. У листі наркома фінансів СРСР О.Г.Зверєва, який був надісланий у березні 1946 р. наркомам фінансів союзних і автономних республік, завідувачам краєвих і фінансових фінвідділів спеціально пропонувалося: “Прагнучи завершити розміщення позики в короткий строк, не варто, утім, проявляти зайву квапливість в цій справі (...) Швидкі темпи розміщення позики повинні в повній мірі поєднуватися з високим рівнем масово-роз’яснювальної і організаційної роботи по позиці” [227. – С.78]. Проте чим ближче підходили строки закінчення розміщення позики, тим радикальніші методи роботи застосовувалися: правилом ставала “бесіда”, після якої підписувалася “добровільна” позика, а з тими, хто відмовлявся, радянські активісти працювали індивідуально, де умовляннями, а де погрозами. Так, в анонімному листі на ім’я секретаря ЦК КП(б)У вказувалось, що уповноважений Білгородського райкому Кам’янець-Подільської області з реалізації держпозики Д.Кручик, голова сільради Г.Миронюк, комуніст Ф.Миколайчук допустили неетичні методи та фізичне побиття колгоспників села Великі Калетинці. Обкомівська перевірка не підтвердила факти фізичного побиття колгоспників, проте визнала факти “неетичного поводження і знущання” над ними [121. – Арк.41, 43]. В с. Коржівка

Брацлавського району Вінницької області голова сільради Стрильчук дозволив священику відправляти поминки, але при умові, що під час богослужіння той буде закликати віруючих підписуватися на державну позику. В с. Зяньківці того ж самого району голова сільради Шаєвський дозволив священику відправляти поминки при умові, що той купить в сільраді облігації державної позики на 500 крб. [74. – Арк.18].

Слід відмітити, що відмова підписуватися на позику не була масовою. Як правило, люди з розумінням ставилися до заклику державних органів допомогти частиною власних коштів відновленню народного господарства країни. Спротив населення викликали насамперед намагання тиснути на них в цілком добровільній справі. Протестуючи проти подібних зловживань, люди скаржилися в центральні органи влади, зверталися з листами до газет.

Лише протягом січня-квітня 1945 р. сталінський режим провів передплату на четверту державну позику в Україні на суму 1 млрд. 435 млн. крб. Сума передплати на державні воєнні позики в роки війни по Україні склала понад 6128 млн. крб., а вся сума добровільних і примусових внесків у фонд оборони – майже 8 млрд. крб. [362. – С.8].

Зрозуміло, що ні жорстка податкова політика, ні “добровільна” позика не могли вирішити довготривалу програму відновлення фінансової системи держави. Крім того, варто наголосити, що такі дії влади не додавали їй авторитету, хоча з її точки зору це був єдиний шлях накопичити кошти для відновлення зруйнованої війною економіки країни.

Досить суперечливою подією у фінансовій політиці уряду в післявоєнний період стала грошова реформа та скасування карток на продовольчі і промислові товари, що була здійснена згідно з постановою Ради міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1947 р. Що це? Реальна турбота про трудовий народ чи чергова спроба вирішити економічні завдання за рахунок населення? Єдиного підходу до даної проблеми у сучасних істориків немає, оскільки результати реформи занадто неоднозначні.

Те, що реформа була необхідна, ні в кого не викликає сумніву. Друга

світова війна, розруха, емісії в роки війни, карткова система розподілу споживчих товарів, післявоєнна відбудова економіки країни важко вдарили по фінансовій системі СРСР. Гостра інфляційна ситуація склалася в багатьох країнах, що вийшли з війни з розладнаними фінансами та господарством. Тому грошові реформи та перехід до ненормованої торгівлі в 1946-1949 рр. проводились в Англії, Франції, Німеччині, Австрії, Італії й інших країнах. Німеччина та Японія здійснили перехід від тоталітарної, надто милітаризованої до демократичної, ринкової економіки, створили соціально орієнтоване ринкове господарство, що забезпечило швидкий злет їх економіки і добробуту народу. Великобританія намагалася подолати значне послаблення фунта стерлінга. Франція ще при тимчасовому уряді де Голля 4-5 червня 1945 р. провела грошову реформу, а Німеччина в 1948 р. прийняла чотири основні закони, що стосувалися валютної реформи: про гроші, про грошову емісію, перетворення фінансової системи, про блоковані рахунки [365. – С.9].

Не варто критикувати радянську грошову реформу 1947 р. лише тому, що вона пов'язана з ім'ям Сталіна та періодом тоталітаризму в українській історії, проте на фоні реформ у західноєвропейських країнах помітна поспішність, недостатнє планування грошової реформи в СРСР. Складається враження, що головним завданням постанови уряду і партії від 14 грудня 1947 р. було не покращення життя народу, а намагання досягнути певного ідеологічного ефекту. Вона показувала, що головною метою радянського уряду є турбота про людину, а якщо врахувати, що Радянський Союз першим серед країн, що воювали у Другій світовій війні, пішов на скасування карткової системи, то пропагандистське значення цієї акції є надзвичайно високим. Тому, мабуть, поспішність реформ – це результат бажання показати переваги планової соціалістичної економіки над ринковою.

Проте відкинути повністю певний економічний результат реформи ми не можемо. Він був, але питання в тому, якими методами досягнутий.

Визначити ступінь суспільної підтримки постанови від 14 грудня

1947 р. в Україні вкрай важко. Але про те, що оцінка цих подій була далеко неоднозначною, свідчать архівні документи.

Реформа 1947 р. готувалася в атмосфері цілковитої секретності. У спогадах колишнього міністра фінансів СРСР Зверєва вказується, що Сталін тричі в розмові з ним поставив умову таємності. Міністр згадує: “Найменша інформація привела б до розгортання стихії, яка заплутала б і без того складні проблеми” [147. – С.233]. Проте потік певної інформації втримати не вдалося. 1 грудня 1947 р. в регіони надійшли секретні документи, і точні умови обміну стали відомі спочатку вузькому колу номенклатури, а потім і усім зацікавленим [364. – С.99]. Секретні документи були розіслані включно до районних центрів на адресу організацій органів державної безпеки спеціальними пакетами з грифом “Відкрити при отриманні особливого наказу”. Але, як згадує Зверєв, в окремих чиновників почуття цікавості переважило почуття обов’язку, і по країні поповзли чутки [147. – С.235]. Про яку таємність можна говорити, якщо поголос та інформація йшли від самих працівників фінансових органів. Так, за повідомленням МВС УРСР 30 листопада 1947 р., громадянин Канишчук, дочка якого працювала в київській обласній конторі держбанку, у розмові зі своїми знайомими заявив: “У держбанку, який знаходиться на Інститутській вулиці, на днях була нарада представників обласних контор держбанку. На ній у присутності представника з Москви розглядалося питання про обмін грошей” [215. – С.134]. Розповсюдження інформації про майбутню грошову реформу привело до купівельного азіотажу серед населення України. Починаючи з 29-30 листопада 1947 р. в містах республіки частина населення почала масово скуповувати цінності. Особливою популярністю користувалися піаніно, роялі, кришталь, порцеляна, ювелірні вироби, хутро, взуття та ін. Ощадкаси проводили масові операції з видачі і прийому вкладів від населення в розмірах, що набагато перевищували попередні. А на ринках вартість цінних речей і продуктів значно піднялася. Наприклад, в м. Вінниці магазин “Особунівермаг” 28 і 29 листопада мав виручку 1 млн. 800 тис. крб.

проти звичайних 180-200 тис. крб. В ощадкасах було здійснено вкладів 29 листопада на суму 944 тис. крб. (проти 20 тис. крб. зазвичай), а вибрано вкладів на суму 403 тис. крб., тоді, як правило, ця сума не перевищувала 10-50 тис. крб. [45. – Арк.112]. За оцінкою влади торгівельний ажіотаж був помітним в усіх регіонах України, але особливо нестабільною ситуація була в Києві, Вінниці, Дніпропетровську та Чернівцях [44. – Арк.109]. Архівні дані свідчать, що деякі представники партійних, керівних, господарських, правоохоронних органів після постанови про реформу отоварили значні суми грошей, а окремі з них навіть оформили внески в ощадні каси попереднім числом. Наприклад, у повідомленні прокурора Вінницької області Тернавського секретарю Вінницького обкому КП(б)У Стахурському зазначалося, що в Плисківській районній ощадкасі викрито злочин, пов'язаний з грошовою реформою. Завідувач ощадкаси Хмелько А.К., контролер А.П.Поливайко, касири Є.А.Дашкович і А.В.Дидушенко прийняли грошові внески, оформивши їх 13 грудням 1947 р., від своїх родичів, а також працівників районних організацій: голови виконкому районної ради, начальника РВ МДБ, начальника РВ МВС, пожежного інспектора МВС, секретаря РВ МДБ, районного уповноваженого міністерства заготівель, завідувача парткабінету РК КП(б)У, інструктора РК КП(б)У, завідувача обліку районного уповноваженого міністерства заготівель [70. – Арк.8]. Вражає те, що головними порушниками проведення реформи згідно з повідомленнями стали ті люди, які повинні були стежити за її проведенням. Подібні порушення виявлені в Могилів-Подільському, Муровано-Куриловецькому, Джулинському, Ямпільському, Шаргородському районах. Наприклад, працівники ямпільської ощадкаси, отримавши пакет з інструкціями проведення реформи, організували масовий прийом внесків від знайомих, працівників партійно-радянських органів району на суму 92217 крб. [70. – Арк.12]. Статистика свідчить, що найбільшу кількість злочинів, пов'язаних з проведенням грошової реформи, виявлено саме в Україні. Тут вилучено грошей, товарів, цінностей на загальну суму 15619,2 тис.

карбованців [215. – С.139].

Постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) пояснювала необхідність реформи збільшенням кількості грошей, великою кількістю фальшивих банкнот у країні, зниженням купівельної спроможності громадян, боротьбою зі спекуляцією [322. – С.460]. Чи були досягнуті її головні завдання? Чи був зроблений удар по спекулянтах? Відповідь суперечлива. За даними Держбанку СРСР, в 1947 р. на рахунках в ощадних касах знаходилось лише біля 15 % грошових накопичень населення [158. – С.81]. Через те, що основна маса населення не зберігала грошей в ощадних касах, а номенклатура і спекулянти більшу частину своїх прибутків вчасно перевели в золото, коштовності, антикваріат, то реформа більше шкоди принесла саме простому народу, а спроба вжити адміністративних санкцій до спекулянтів не досягла бажаного результату.

За умовами реформи, гроші, що знаходились на руках, обмінювались на нові відповідно 10 крб. старими грошами на 1 крб. новими. Внески в Держбанку СРСР обмінювались на більш вигідних умовах: внески до 3 тис. крб. переоцінювались карбованець за карбованець, від 3 до 10 тисяч – три до двох, більше 10 тисяч – два до одного, облігації держпозик обмінювались відповідно три до одного.

Все це спричинило неоднозначну оцінку цих подій населенням України. Влада по-різному відстежувала настрої населення і вивчала громадську думку. Вона відзначала, і з цим важко не погодитися, що переважна маса населення схвально відгукнулася на цю подію. З метою пропаганди 15 грудня 1947 р. відповідно до вказівок Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У в усіх обласних, районних і міських газетах була опублікована постанова Ради міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) щодо грошової реформи, а також відзиви на цю постанову. В Ізмаїльській і Кам'янець-Подільській областях для підсилення пропагандистського ефекту додатково був надрукований текст постанови у вигляді листівок кількістю 9 тис. екземплярів [47. – Арк.1]. У Вінницькій області до 12 години дня 14 грудня

1947 р. було проведено 17 мітингів, на яких були присутніми 9 тис. осіб і виступило 57 осіб [46. – Арк.1]. Як відзначало партійне керівництво, “...робітники, як правило, підтримку постанови партії і уряду пов’язують зі своїми виробничими зобов’язаннями” [46. – Арк.2]. Колгоспники теж жваво відреагували на постанову і, як висловився голова колгоспу “Зоря Комуни” Новоушицького району Кам’янець-Подільської області громадянин Комарницький, “взяли обов’язок весінню сівбу провести вчасно і на високому агротехнічному рівні” [46. – Арк.3]. Схвально зустріла цю подію й інтелігенція. Проте партійні і радянські органи змушені були визнати, що в усіх регіонах України та серед усіх верств її населення “мають місце окремі факти висловлювань негативних настроїв” [46. – Арк.32]. У доповіді від 19 грудня 1947 р. начальника Управління МДБ Вінницької області полковника Касаткіна вказувались виявлені негативні висловлювання на адресу держави, що були пов’язані з проведенням грошової реформи [93. – Арк.27]. Так, інспектор Облуповмінзагу Г.Ємець заявляла, що “робітники і службовці ніколи добре жити не будуть тому, що робиться так, щоб добре жив той, хто краде і спекулює, а ми через них страждаємо...”, а касир цієї ж організації Р.Майковецька стверджувала, що “на спекулянтів ця реформа особливо не вплине, бо вони як тільки взнали про грошову реформу, так відразу ж свої капітали внесли в ощадкасу...”.

Реформа 1947 р., на жаль, була сувора і безкомпромісна. Вона не могла розрізнити де гроші “чисті”, а де “брудні”, і “турбота” держави про народ виявилась для нього новим тягарем, що викликало незадоволення серед населення України.

Іншим аспектом Постанови від 14 грудня 1947 р. стало скасування карткової системи. Але й тут її економічна доцільність не була однозначною.

По-перше, ціни на багато видів товарів масового вжитку, в тому числі одяг, взуття, трикотажні вироби значно зросли відносно до пайкових, а ще у вересні 1946 р. зросли ціни на продовольчі товари.

По-друге, ця реформа знімала з держави відповідальність за

гарантоване постачання. В умовах, коли ще не були подолані наслідки голоду, а тисячі людей хворіли на дистрофію, держава з метою “турботи” про народ скасовує карткову систему. За даними апарату ЦК ВКП(б), за попередній 1946 р. “чисельність населення, що постачається, і яке проживає в сільській місцевості, з 27 млн. скорочена до 4 млн., тобто на 23 млн. Знято з пайкового постачання хлібом в містах і робітничих селищах 3,5 млн. непрацюючих дорослих утриманців. Крім того, за рахунок впорядкування карткової системи і ліквідації зловживань видачі карток скорочено в містах 500 тис. карток” [158. – С.83]. Отож, гарантоване постачання хлібом було знято з 27 млн. чоловік і потреба хліба при пайковому постачанні скорочена на 30 відсотків. Фактично держава самоусунулась від голоду 1946-1947 рр., а також виконала ще одне завдання – послабила тиск попиту, щоб привести його у відповідність з пропозицією.

Всі ці події негативно вплинули на настрої робітників й інтелігенції, особливо тієї, що проживала в сільській місцевості і з якої було знято карткове забезпечення. Деякі з них, наприклад, висловлювались наступним чином: “Якщо ви вважаєте, що ми не маємо права отримувати хліб, то ми повинні шукати місце, де нам будуть давати хліб”; “Погано зробили – неправильно. Для робітників зараз становище – хоч помирай. Дітей багато, годувати нічим. Цей пайок сім’ю не задовольняє. Прийдеться дітей привести вам (адміністрації)” [38. – Арк.89]. А заступник головного бухгалтера заводу ім. 61 комунара м. Миколаєва Бершадський заявив: “Не хочу працювати на заводі, тому що таке постачання хлібом мене не влаштовує” [38. – Арк.84]. Як свідчать архівні документи подібні думки лунали в усіх регіонах України, навіть в Західній Україні, де посухи не було [38. – Арк.88-94].

Відміна карткової системи болісно вдарила по найбідніших верствах населення. Так, інженер контори “Сільелектро” Коровецька Х.Н. скаржилась: “В магазинах неможливо взяти хліба, тому що в чергах стоїть більше спекулянтів. У них були і є гроші, а в кого не було, у того і зараз немає...” [93. – Арк.27].

Не можемо заперечувати, що держава готувалась до скасування карткової системи. Сторінки республіканської преси заповнювалися публікаціями про хід розгортання торгівлі в різних регіонах країни. Наприклад, “Правда України” рапортувала, що до середини 1946 р. і в 1947 р. у республіці було відкрито біля 7 тис. нових магазинів і кіосків, а число пайовиків виросло до 1,5 млн. чоловік. Планувалося відкрити також 15 тис. нових торгівельних точок [180. – С.1]. Але, на жаль, поліці вдалося заповнити товарами лише в центральних магазинах, головним чином завдяки спеціальним розпорядженням влади. А у провінції ж, яка сама була джерелом постачання продовольчих товарів, ситуація залишалася складною.

У січні 1948 р. апарат ЦК ВКП(б) підготував інформацію на адресу секретарів ЦК Жданова А.А., Кузнєцова А.А., Суськова М.А. і Попова Г.М., де повідомив, що в багатьох районах фактично немає відкритої торгівлі, а продаж продовольчих і промислових товарів суворо лімітовано. У багатьох магазинах були введені перепустки і поставлена озброєна охорона, а для відповідальних робітників збереглися закриті магазини [158. – С.84].

Отож, знову основний тягар випробувань ліг на трудовий народ, а умови для спекуляції навіть покращились. Якщо місто внаслідок жорстких адміністративних заходів виживало в цій ситуації, то село, яке фактично не отримувало обігових коштів, а працювало на трудодні, та ще й без карткової системи і в умовах гострого дефіциту продовольчих товарів, внаслідок посухи та державної політики 1946-1947 рр. знову залишалось наодинці зі своїми проблемами.

Згідно з офіційними даними середня заробітна плата громадян того періоду складала 400-500 крб. [379. – С.5], тоді як ціни на основні групи продовольчих товарів були досить високими. За інформацією про хід торгівлі в торгових організаціях Вінницької області від 17 грудня 1947 р. вартість товарів в нових грошах на ринках міст області не зменшувалася, а на деякі товари зроста [75. – Арк.149]. Так, на ринках м. Вінниці були зафіксовані такі ціни: 1л. молока – 7 крб., 1 кг масла – 100 крб., 1 кг цукру – 15 крб., 1 кг

картоплі – 2,5 крб., 1 кг пшона – 15 крб., десяток яєць – 30 крб., 1 кг м'яса – 35 крб. Зріс попит населення на м'ясо, цукор, сіль, жири, крупи. Така ситуація склалася насамперед через недостатнє забезпечення мережі магазинів продовольчими та промисловими товарами. Наприклад, в Проскурові більшість хлібних магазинів продавали свої запаси хліба (450-500 кг) за 1,5-2 години. Починаючи з 11 години в них збиралися черги, в яких населення жваво обговорювало наслідки реформи. Серед населення інформатори органів влади помічали розмови, в яких лунала одна думка: “Ось тобі скасування карток на хліб” [112. – Арк.104]. Ситуація залишалася складною особливо в тих регіонах, які зазнали посухи. Якщо в м. Києві, Київській, Одеській, Львівській, Волинській, Дрогобицькій, Рівненській, Станіславській, Тернопільській, Чернівецькій та Закарпатській областях в період з 14 по 19 грудня 1947 р. торгові організації продали хліба менше встановленого ліміту, то в містах і робітничих селищах Харківської, Ворошилоградської, Запорізької, Вінницької, Житомирської, Херсонської, Сумської, Кам'янець-Подільської, Кіровоградської і особливо Миколаївської, Полтавської, Чернігівської, Дніпропетровської та Сталінської областей хліба продали набагато більше ніж було заплановано [45. – Арк.28]. В промтоварних магазинах м. Проскурова масово скуповувалось шкіряне і резинове взуття, а речі, які коштували 1000 крб. і вище на нові гроші не купували.

Розмови і настрої носили різноманітний характер: “Говорять, що з першого січня зарплата робітникам і службовцям буде зменшена на 50 %”; “Якщо в магазинах не буде в достатній кількості хліба, то на базарі спекулянти будуть продавати в три рази дорожче”; “Цінні речі купляють тільки одні спекулянти, а в робітників і службовців грошей на купівлю цінних речей немає” [112. – Арк.104]. Голова Кам'янець-Подільського облоргторгу О.Левицький стверджував, що “очікуваного зниження цін, що намітилось в перші три дні безкарткової торгівлі, не наступило” [113. – Арк.42]. Отож, ситуація залишалася складною, і для того, щоб підняти

життєвий рівень населення на належний рівень, держава повинна була докласти чималих зусиль. Одну із причин дефіциту товарів і високих цін на них влада визначила так – в чергах за хлібом в магазинах міст і районних центрів багато сільського населення [45. – Арк.29].

Отже, реакція населення на грошову реформу була різною. Народ відверто говорив про її ідеологічний, рекламний характер. Проте й колишній міністр фінансів О.Зверев згадував, що ідеологічній стороні реформи надавалось особливе значення. Сам Сталін особисто контролював розробку тем агітаційних плакатів і пропагандистських лекцій [147. – С.234]. Досить радикально оцінила результати грошової реформи вчителька початкової школи №10 м. Вінниці Голошівець, яка стверджувала, що “... радянська влада завжди знайде спосіб, як обдурити народ. Люди працювали, заробляли гроші, а тепер віддай за десяту частину. А спекулянти будуть знову дерти останню шкуру...” [93. – Арк.27].

Чутки по республіці ходили найрізноманітніші. У селі Забужжя Хмільницького району Вінницької області поширювались розмови, що міністр фінансів СРСР Зверев випустив гроші без підпису Сталіна, за що був знятий з посади, а тому гроші будуть знову змінюватись. На малому ринку м. Вінниці (Каліча) ходили чутки, що Зверева зняли з посади за незбереження секретності реформи, і нові гроші були тимчасовими. У місті Бар велись розмови, що розпочалася війна між СРСР і США, і що ці гроші скасують. Подібні чутки поширювались на території Вороновицького, Могилів-Подільського, Турбівського районів [72. – Арк.1-3]. Ці розмови ще більше загострили ситуацію, внаслідок чого піднялись ціни на продовольчі товари. Наприклад, у лютому 1948 р. в Турбівському районі ціни збільшились в 2-2,5 рази, оскільки населення зменшило вивіз товарів на ринок і накопичувало їх вдома [72. – Арк.3].

Визначити ступінь щирості позитивних оцінок грошової реформи 1947 р. дуже важко, через те, що вони висловлені загальними фразами типу: “Спасибі тов. Сталіну, рідній партії за турботу про народ”. Крім того, кожна

установа, організація, колгосп повинні були висловити подяку партії і уряду на мітингу, який обов'язково закінчувався прийняттям нових соціалістичних зобов'язань. Однак не будемо відкидати значення реформи. Головне завдання з точки зору держави вона виконала. Проте в свідомості народу слово “реформа” в основному викликало відчуття страху перед новими випробуваннями. Цілком очевидно, що незважаючи на те, що тоталітарний режим мотивував усі рішення народними інтересами й вимогами, симулюючи своє “служіння” йому, народ фактично перетворювався на пасивний матеріал партійно-державного будівництва, з якого більшовицька верхівка “ліпила” необхідні фігури в задуманому нею суспільно-культурному проекті [342. – С.261-262].

Величезний ідеологічний заряд вкладався і в сталінське зниження цін, яке стало ще однією подією післявоєнного життя. У той період цінова політика стала вагомим засобом маніпуляції суспільною думкою. Насамперед зниження цін не було виправдане з економічної сторони, а залишилось популістським заходом, який влада використала для підтримки свого авторитету. Ці заходи уряду мали настільки глибокий вплив на суспільство, що роздуми про те, що “яким би не був Сталін, але при ньому ціни знижували, а тепер вони тільки ростуть”, – можна почути і сьогодні.

Скасування карткової системи і перехід до ненормованої торгівлі не привів до відчутного покращення забезпечення продовольчими та промисловими товарами населення. Основна причина – вкрай обмежена купівельна спроможність більшості сімей, яка дозволяла купити лише мінімум найдешевшого продовольства. Крім того, відчутного зниження цін на товари, чого очікувала влада, не відбулося через дефіцит на основні групи товарів. Через деякий час, внаслідок анулювання і вилучення з обігу величезної маси грошей, знизилась і ринкові ціни. Однак з часом вони не реагували на державну цінову політику і мали стійку тенденцію до підвищення. Після проведення грошової реформи та відміни карткової системи зниження цін на основні продукти харчування і промислові вироби

стали проводитися кожен рік. Однак влада ні слова не говорила про те, що поступово знижувалась вартість тих товарів, що раніше дорожчали. Саме в цьому була сутність сталінського зниження цін.

Зниження цін на продовольчі та промислові товари масового вжитку розпочалося ще в 1946 р., а з 1948 р. перетворилося в обов'язковий щорічний захід, який тривав аж до 1954 р. Всі ці заходи влада супроводжувала великою пропагандистською кампанією. Магазини плакатами і гаслами закликали відвідати розпродаж товарів. На підприємствах та установах проводилися мітинги, на яких трудящі дякували партії за турботу і обіцяли працювати ще сумлінніше. Так, секретар Грицівського районного комітету Кам'янець-Подільської області доповідав, що в усіх колгоспах, закладах, Лавринівській і Грицівській МТС пройшли мітинги і збори, на яких колгоспники, службовці, робітники МТС з почуттям великої вдячності партії і уряду, рідному Й.В.Сталіну та на честь цієї постанови взяли додаткові обов'язки – ще більше працювати над завершенням підготовки до весняної сівби, по догляду за тваринництвом і підвищенням його продуктивності [123. – С.1].

Загалом роздрібні ціни з 1947 р. знизилися в 2-3 рази. Однак навіть після цього вони не досягли вихідного рівня. Порівняно з ним загальні розміри ціни були на 38 % вищими, в тому числі на продовольчі товари – на 41 % і на промислові вироби – на 34 % [183. – С.2]. Цю ситуацію досить влучно оцінив завідувач продуктового магазину м. Вінниці, який у розмові з покупцем заявив, що “якщо на хліб і в подальшому будуть знижувати ціни на 10 %, то ми дочекаємося таких цін, які були до війни тоді, коли нас не буде” [98. – Арк.90]. Ще радикальніше висловився працівник промкомбінату вінницької облспоживспілки Михайло Кукіс : “В період німецької окупації німці ціни не знижували, але жити було краще, тоді я мав сало, спирт, білий хліб в достатній кількості і залишки міг продавати на ринку, а тепер Радянська влада знижує ціни, а у населення нічого немає” [98. – Арк.90]. Особливе незадоволення в нього викликало те, що ціни знижені на 30 % на ті товари, які трудящі і зараз не могли купити – мотоцикли, велосипеди,

патефони та ін. Співробітниця Вінницького облздороввідділу Ф.Гордон заявила: “ Це зниження нам нічого не дасть. Як було добре спекулянтам, так і буде. Подумаєш, знизили ціни на вино і сіль, а ось на хліб, що саме головне, так ціна залишилася майже попередня. Тобто, пий вино і закушуй сіллю” [81. – Арк.1]. А окремі громадяни, вказуючи на рекламний характер зниження цін, зауважували, що “зниження цін проведено для того, щоб показати себе позитивно перед іншими країнами”, або що “зниження цін – це проста фікція, тільки “підмастять” народу, а більше здеруть” [81. – Арк.1].

На жаль, ми не можемо стверджувати, що товари стали доступнішими для основної маси робітників і службовців, тому що їхня заробітна плата залишалася невисокою. До того ж зниження цін супроводжувалось примусовою підпискою усіх працюючих на позики відновлення і розвитку народного господарства, які забирали левову частку прибутків.

Практика масового зниження цін мала серйозні суперечності. Через те що зменшувались ціни на дорогі речі, вони ставали доступними насамперед для соціальних груп з високими прибутками, що посилювало суперечності у споживанні сімей з різною матеріальною забезпеченістю. Також перекручувався або повністю порушувався зв'язок між цінами на продукти харчування, промислові товари і собівартістю їх виробництва. Через невідповідність розмірів цінового зниження реальним економічним можливостям країни загострювався товарний дефіцит. А по мірі його загострення, збільшувався розрив між державними та спекулятивними цінами, відповідно росли і розміри нетрудових прибутків.

Проте варто зазначити, що зниження цін сприяло росту торгівлі і мало певний ідеологічний ефект. Так, в 1953 р. після чергового зниження цін у Вінниці тільки одна торгова організація – міськторг – продала товарів на 720 тис. крб. при середньоденній плановій виручці 460 тис. крб., а ціни на колгоспних базарах на основні продукти харчування в середньому знизились на 15 % [89. – Арк.14]. Але в цілому, масове зниження цін стало типовим адміністративним заходом, який ігнорував об'єктивні економічні закони.

Виправити ситуацію вдалося лише М.С.Хрущову внаслідок економічних реформ, проведених у другій половині 50-х рр., і заходів, спрямованих на розвиток легкої і харчової промисловості.

Фінансова політика уряду і партії справила значний вплив на настрої українського народу. Особливе незадоволення та протест викликали у нього практика примусової підписки на позики, високі податки, недостатнє планування грошової реформи. Зниження цін мало свій ідеологічний ефект – створило враження поступового покращення життя. Проте слід зазначити, що всі фінансові рішення партії оцінювались населенням республіки неоднозначно. Не дивлячись на офіційну підтримку акцій влади, серед народу дуже часто лунали слова незадоволення своїм жалюгідним становищем.

4.3. Політика держави у сільському господарстві та її вплив на масові настрої українського населення

Якщо промисловість з кожним роком набирала обертів і місто збільшувало аванс довіри владі (на думку багатьох дослідників, пролетаріат завжди був опорою комунізму, тому що був заражений ідеями революційного тоталітаризму, соціального реваншизму і екстремізму) [350. – С.17], то село залишалося найслабшою ланкою радянської економіки. В роки війни було підірвано матеріально-технічну базу сільського господарства, вивезено до Німеччини 3,9 млн. голів великої рогатої худоби, 4,4 млн. свиней, 5,5 млн. овець і кіз, 3 млн. коней тощо [169. – С.47]. Його валова продукція в 1945 р. не перевищувала 60 % довоєнного рівня [316. – С.36]. Усі попередні заходи влади залишалися малоефективними, і результати виробництва на селі не відповідали ні кількості зайнятих рук, ні потребам республіки. Насильна колективізація, низька матеріальна зацікавленість селянства не сприяли росту продуктивності праці і призвела до того, що більшість колгоспів і радгоспів працювало збитково. Ситуацію в сільському господарстві ускладнив голод 1946-1947 рр. Голод, відсутність матеріальної зацікавленості приводили до того, що продуктивність праці в колгоспах та

радгоспах падала. Особливе занепокоєння у влади викликали антиколгоспні настрої, які особливо поширилися ще під час війни. В цих умовах радянська влада розробляє нові заходи щодо підйому сільського господарства, які за своєю суттю були такими ж репресивними та тоталітарними, як і попередні. Тепер “класовий ворог” був виявлений серед самих колгоспників. Саме продовольчі невдачі штовхали керівництво держави до пошуку нових ворогів. Не випадково репресії розпочалися з України, де під час окупації багато селян вийшли з колгоспів, повернулися до одноосібного ведення господарства, а після повернення радянської влади не бажали повертатися в колгосп.

Радянському уряду та партії не вдалося остаточно витравити з українського колгоспника почуття дрібного власника. Післявоєнні антиколгоспні настрої все частіше поширювалися на території України. Після Берлінської конференції США, СРСР та Англії (1965 р.) в народі все частіше ходили чутки, що союзники вимагають від Радянського Союзу ліквідації колгоспів. Колгоспниця Петрушевич з с. Киянка Чернігівської області висловила так: “...Я ще сама не читала рішень конференції, але від окремих осіб чула, що на конференції союзники вимагають від Радянського Союзу ліквідувати колгоспи” [23. – Арк.43]. Подібні чутки поширювалися з огляду на те, що український селянин бачив катастрофічний стан колгоспів та селянства в цілому. Лише по Вінницькій області органи військової цензури за перші три місяці 1945 р. виявили 3666 скарг на високі податки, безгосподарність в колгоспах, некомпетентність місцевих керівників [62. – Арк.33]. З часом, коли остаточно були поховані сподівання на те, що розпустять колгоспи, настрої серед селянства загострилися ще більше. Колгоспна система господарювання як джерело коштів для вирішення завдань країни, як форма свого роду державного кріпосництва залишався без змін. Голод 1946-1947 рр. не тільки не довів керівництву необхідність змін, а, навпаки, підштовхнув владу до ще суворіших репресій. Про це свідчать надмірно високі і нереальні плани хлібозаготівель, що мали постійну

тенденцію до збільшення; великі обсяги експорту хліба і продуктів тваринництва за кордон; кримінальне переслідування “розкрадачів хліба”, які згідно зі статтею 131 Конституції СРСР 1936 р. кваліфікувалися як “вороги народу”.

Одночасно з наступом на простих колгоспників влада посилила репресії проти керівників колективних господарств. В цілому по СРСР, ще в 1945 р. було засуджено 5757 голів колгоспів, а в 1946 р. – вже 9511 [306. – С.137-138]. Велика частина з них була засуджена несправедливо. Навіть у тих умовах влада була змушена це визнати. У листопаді 1947 р. прокурор УРСР Р.Руденко доповідав М.С.Хрущову та Д.С.Коротченку про необґрунтовану віддачу під суд голів колгоспів республіки. За їхніми даними, в 1946 р. та I кварталі 1947 р. судовими органами республіки розглянуто 1681 справу про злочини голів колгоспів. По Вінницькій області відкрито – 66 справ, а по Кам’янець-Подільській – 113 справ [129. – Арк.305]. Засуджували бригадирів, завідувачів ферм.

Тоді ж на території Західної України та інших приєднаних під час війни територіях УРСР активно продовжувався процес колективізації, що супроводжувався виселенням так званих “куркульських господарств”. Наприклад, лише в новоприєднаній Ізмаїльській області на вересень 1948 р. було колективізовано 87 % селянських господарств [142. – С.339].

Варто зазначити, що з часом набір адміністративно-економічних методів експлуатації населення України починав вичерпуватися, особливо на селі. Замість утихомирення, влада отримала розвалене сільське господарство і незадоволення народу, яке з особливою силою проявилось в роки голоду 1946-1947 рр. Кризовий стан сільського господарства досить повно характеризує “Довідка про стан сільського господарства в звільнених районах Кам’янець-Подільської області” [102. – Арк.6] (Див. таб.4.1).

Саме кризовий стан колгоспної системи, природні катаклізми та цілеспрямована політика держави стали причиною голоду 1946-1947 рр.,

який багато в чому визначив моральний стан післявоєнного українського суспільства.

Початок відбудовчого періоду збігся з голодом 1946-1947 рр., що особливо ускладнив відновлення економічного життя. Ті роки для ряду центральних та південних областей України були несприятливими через погодні умови: посуха, неврожай, і як результат, – недорід.

Таблиця 4.1

Стан сільського господарства у звільнених районах
Кам'янець-Подільської області на 1944 р.

№		На 18.09.44 р.	Було В 1941 р.	В % до 1941 р.	Примітки
1.	Районів (звільнено)	17	37		
2.	МТС (звільнено)	34	66		
3.	Тракторів	254	450	56	По 11 МТС
4.	Коней: всього	11313	43509	26	По 5 р-нах
	В т.ч. робочих	9149	27392	33	
5.	ВРХ: в колгоспах	322	12423	2,6	
	У колгоспників	13106	-	-	
6.	Свиней: у колгоспах	98	14777	0,7	По 3 р-нам
	У колгоспників	5349			

Температура навесні і влітку 1946 р. на 2-8 градусів перевищувала середню місячну температуру попередніх років, а кількість опадів утрічі, а подекуди і в 5-6 разів була нижчою середньої норми. 20 серпня 1946 р. у Вінниці температура досягала 36,5 градусів, а в південних районах Вінницької та Кам'янець-Подільської областей – в затінку до 40 градусів [198. – С.35].

Посуха призвела до значного зменшення врожайності. Проте навіть цей врожай було важко вчасно і без втрат зібрати через нестачу необхідної

техніки, тягової сили, реманенту. Тому й з'являлися партійні рішення та плакати в місцевій пресі з написами: “Всіх корів - на польові роботи” [194. – С.3].

Але не це було визначальним. Головна причина голоду полягала в позиції держави та партії, особливо центру, які повністю володіли інформацією про катастрофічну ситуацію у сільських районах, проте не вжили відповідних заходів. Обставини голоду 1946-1947 рр. були аналогічними до тих, що мали місце в 1932-1933 рр. Під виглядом заготівель держава проводила фактично повну реквізицію продовольчих ресурсів села і тим самим прирікала селянство на голодне животіння, смертельну безвихідь.

Першого післявоєнного року врожайність у колгоспах знизилась до 3,8 цн., а в радгоспах – до 4,5 цн. Валовий збір зернових у республіці становив 1946 року 531 млн. пудів, що було у 3-5 разів менше, ніж 1940 р. Із 26397 колгоспів, які діяли влітку 1946 р. в Україні, 5500 не зібрали навіть тієї кількості зерна, яку засіяли [172. – С.336]. Однак партійне керівництво не тільки не зменшувало плану хлібозаготівель, а навіть збільшувало його. Із врожаю 1946 р. Вінниччина здала в план хлібозаготівель 375923 тонн збіжжя, або стільки ж, як у 1932 р., коли область займала вдвічі більшу територію [376. – С.152]. Завдання партійних органів було одне – хлібопостачання завершити достроково.

Становище населення з кожним днем ставало гіршим. Кількість голодних, хворих на дистрофію, померлих постійно збільшувалася. Внаслідок цього серед народу наростало розчарування політикою ЦК ВКП(б). Житель села Сокиринці Вороновицького району Вінницької області, інвалід війни Ремлюга, слова якого були зафіксовані у спецповідомленні МДБ, причину голоду пояснив так: “Якщо б нам дали землю, то було б краще. Я б обробляв би землю так, що врожаю б було достатньо і для мене, і для держави. Працювати ж у колгоспі немає ніякої рації тому, що там доводиться трудитися на куркулів і п'яниць” [172. – С.338]. Все частіше в Україні можна було почути, що “...при капіталізмі народ жив набагато краще,

а зараз ми знаходимось в тупику. Колгоспи – це вічне рабство, народ виснажений, тому що немає життя...”; “...в нашому житті нічого хорошого немає і нічого не заробили...”; “...нам знову загрожує голод. Урожай був поганий і хліб ми їмо тільки по святкам...” [44. – Арк.80]. Нестача продовольства спонукала владу зменшити постачання населення хлібною продукцією.

Реакція селян на голод була різноманітною, іноді навіть прямо протилежною. Частина населення, яка вважала, що причини голоду лежать в компетентності місцевих керівників, зверталися в органи КП(б)У, ВКП(б) та особисто до керівників республіки та держави. Так, колгоспники села Попелюхи Піщанського району Вінницької області звернулися з листом до секретаря ЦК КП(б) України М.С.Хрущова з проханням їм допомогти: “...Якщо Ви, Микито Сергійовичу, нам не допоможете, то у нас сил уже не вистачає, а із області нас ніхто не чує, з кожним роком все гірше і гірше. Колгоспи, як не працюють, а гарантії немає, що отримаєш...” [187. – С.30]. Інша частина населення відкрито стала висловлювати своє незадоволення і вкрай вороже була налаштована проти радянської влади.

Важке становище (хоч і дещо краще, ніж у селян) склалося у робітників через перебої у постачанні міського населення продуктами харчування. Тому уряд вдавався до лімітування хлібних карток. Працівники Віньковецького плодоконсервного заводу Кам’янець-Подільської області 20 листопада 1946 року скаржились М.С.Хрущову на скрутне матеріальне становище: “Становище робітників дуже важке. Далі жити не отримуючи хлібного пайка, прямо неможливо” [130. – С.124].

Частина населення шукала допомоги від рідних, родичів, надсилаючи листи в армію, інші області, республіки СРСР і навіть за кордон. Із спецповідомлень МДБ УРСР до ЦК КП(б)У про висловлені у листах скарги населення Київської, Вінницької, Житомирської, Чернігівської та Кам’янець-Подільської областей на посуху, неоплатну працю й голод на 30 вересня 1946 р. зафіксовано такі цифри: “По областях негативні повідомлення в

листуванні розподіляються так: Київській області – 15507, Вінницькій області – 13011, Кіровоградській – 6751, Житомирській – 4676, Чернігівській – 2924, Кам'янець-Подільській області – 1562” [187. – С.72]. Наведемо уривки деяких листів. Мешканка села Сусловці Летичівського району Кам'янець-Подільської області А.Врублевська в листі до свого родича, військовослужбовця Мальнова А.К., скаржилась: “В цьому році життя дуже важке, а в подальшому буде ще важчим. Отримали від колгоспу по 200 г на трудовень і більше нічого давати не будуть. Більшість людей зараз вже голодують...” [187. – С.72]. В Чехословачію з Вінницької області був надісланий лист такого змісту: “...Рідненький мій братик Гріша, якби в мене були крила, полетіла б до тебе і поділилась би з тобою і розповіла б тобі, що тут твориться. Один одного їдять – людодство, дуже багато опухлих, людей ріжуть і роблять ковбасу. Ой, Боже, що робиться, банд багато, голод великий...” [188. – С.126]. Мешканка Маріуполя Асланова скаржилась: “Життя важке, стоїть посуха, надії на врожай немає. Ми зараз живемо упроголодь, діти наші голі і босі...” [39. – Арк.7]

Становище українського населення щодня погіршувалося. У квітні 1947 р. завідувач Вінницького обласного відділу охорони здоров'я Лобанов повідомляв секретарю Вінницького обкому КП(б)У Стахурському, що серед населення на дистрофію захворіло 97865 чоловік [68. – Арк.138]. Всього на початку 1947 року за офіційними повідомленнями в Україні нараховувалось 448 тис. хворих на дистрофію, у тому числі 150 тис. громадян перебували у крайній стадії хвороби і потребували негайної госпіталізації [172. – С.344]. На травень 1947 р. в Україні вже було зареєстровано понад 900 тис. хворих на дистрофію, батьки залишали дітей, оскільки не могли їх прогодувати, мали місце випадки канібалізму (у січні-червні 1947 р. в Україні було зареєстровано 130 випадків людодства, 189 випадків труподства). Загалом в 16 східних, а також Ізмаїльській та Чернівецькій областях у 1946 р. померло 282 тис., а у 1947 р. – понад 520 тис. чоловік [272. – С.29]. Проте це лише офіційні дані. Насправді ці цифри були набагато більшими.

Влада намагалася контролювати настрої та реакцію населення на ці події. Збір інформації про голод і пов'язані з ним факти злочинів МВС УРСР доручило Управлінню боротьби з бандитизмом, працівники якого з 20 грудня 1946 р. розпочали роботу, пов'язану з аналізом, узагальненням і надсиленням інформації у вищі органи державної влади й управління [172. – С.339].

З їх допомогою влада встановила, що частина керівників колгоспів притримувала хліб від здачі державі з метою збереження хоча б якоїсь кількості зерна для посівів і населення. Також, прокуратура УРСР повідомляла ЦК КП(б)У про факти роздачі хліба колгоспникам до його здачі державі. Тільки по Вінницькій області було відкрито 11 кримінальних справ проти голів колгоспів за “антидержавну тенденцію”. Взагалі на період 15 липня 1946 р. по Україні впроваджено 1727 справ. 90 % – справи про крадіжку колосків [130. – С.258]. Наприклад, на Поділлі ситуація була такою:

Таблиця 4.2.

Впровадження кримінальних справ за злочини у сільському господарстві на території Поділля за 1946 р.

	Відкрито справ	Передано до суду	Розглянуто судом	Засуджено
Вінницька область	200	41	39	39
Кам'янець-Подільська область	112	112	68	71

Влада широко застосовувала практику показових судів за місцем проживання, щоб залякати місцеве населення. Секретар Вінницького обкому КП(б)У доповідав ЦК КП(б)У, що з початку збору урожаю в 1947 р. за подібною практикою було засуджено 1196 осіб. Рішення судів широко висвітлювалися на шпальтах обласних і районних газет, що дало можливість знизити рівень “злочинності” на 30 % [49. – Арк.54].

Проте всесоюзна газета “Известия” у вересні 1946 р. писала, що в окремих колгоспах Вінницької області УРСР хліб притримують, ховають, а

районні і обласні керівники часто вдають, що їх це не стосується. В результаті винуватці цих антидержавних дій залишаються непокараними [356. – С.2]. Згідно з “Інформацією про політичні настрої” від 14 жовтня 1947 р. влада оцінила таку поведінку населення як саботаж, причому визначила, що “елементи саботажу мали місце в різних проявах – затримці обмолоту, псуванні молотильних агрегатів, приховуванні зерна, видачі його на трудодні і внутрішні колгоспні потреби більше 15 % відрахувань, і в ряді випадків – відкрите протистояння. В окремих партійних організаціях комуністи, розділяючи інші настрої, ставали гальмом у виконанні хлібопоставок” [44. – Арк.75]. Наприклад, в парторганізації одного з колгоспів Полонського району Кам’янець-Подільської області при обговоренні питання про виконання плану хлібопоставок авансом на 1948 р. два комуністи виступили проти, переконуючи, що хліба немає [44. – Арк.75].

Щоб тримати суспільну атмосферу під контролем, офіційна хроніка приховувала наслідки голодомору. Всесоюзна преса, українська республіканська, обласна, районна картала порушників строків хлібоздачі, засуджувала тих, кого впіймали за колоски, не беручи до уваги, що це був, можливо, їхній останній шанс на порятунок. Але поступово неофіційними каналами інформація про голод поширюється в усі куточки України. “...Я і мої робітники знаходимося в сум’ятті. Чому нам про це (голод – К.В.) ніхто не говорить і преса про це мовчить?” – питав бригадир теслярів треста “Макіївбуду” [39. – Арк.6]. Намагалися применшити наслідки лиха і місцеві органи перед вищими інстанціями. Партійне керівництво Кам’янець-Подільської області, визнаючи, що з наближенням весни у колгоспників і населення міст зменшуються запаси продовольства, хліба, картоплі, овочів, а ціни на колгоспних ринках щодня підвищуються, звітувало секретарю ЦК КП(б)У М.С.Хрущову, що “все це приводить до великих продовольчих *труднощів* (курсив наш – К.В.)...”, тоді коли голод набирав рис національної катастрофи [109. – Арк.14]. Продовжуючи традиції вихваляння рішень партії

воно констатувало, що “лише завдяки колгоспному ладові населення області порівняно легше (в порівнянні з 1921 р. – К.В.) переносить лихоліття цього року” [109. – Арк.14].

Секретар Вінницького обкому партії М.Стахурський у доповідній записці секретарю ЦК КП(б)У Кагановичу повідомляв про заходи щодо ліквідації крадіжок хліба у Вінницькій області, серед яких особливе місце мали пропаганда і агітація: “...Редактору обласної газети “Вінницька правда”, редакторам райгазет систематично публікувати на сторінках газет матеріали, які показують справжню більшовицьку боротьбу за хліб” [69. – Арк.14].

Свідома частина комуністичного активу намагається звернути увагу на прорахунки партійного керівництва. Зокрема, група комуністів села Михайлівка Ямпільського району Вінницької області вказувала на важке становище в південних районах Вінницької області, де село, яке складалося з 500-600 дворів, щодня хоронило 12-15 чоловік: “Можемо впевнено констатувати, що земля залишиться не засіяною. Крім цього, в цих районах лютує злочинство, ріжуть людей. Є випадки людодійства. Просимо підтримати наш народ” [68. – Арк.44].

Голод змусив певну частину населення відкрито виступити проти радянської влади. Воно все частіше вдавалось до агітації проти радянської влади, прихованого саботажу, а в деяких випадках навіть до терористичних актів щодо партійного, радянського, комсомольського, колгоспного активу. В інформаційному листі секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича секретарю Вінницького обкому партії Стахурському вказувалось на ріст антирадянських настроїв в колгоспах Вінницької області: “... Проводячи антирадянську агітацію, ворожі елементи вдаються до розповсюдження анонімних листів, листівок, таємних і відкритих виступів... В результаті антирадянської агітації сектантів з 9 по 14 липня в колгоспі імені Сталіна Брацлавського району не виходило на роботу по збиранню врожаю до 250-270 осіб працездатних колгоспників... У селі Губник Гайсинського району при спробі затримати розкрадачів колгоспного хліба вбитий голова сільради

т. Кондратюк. В ніч на 23 липня на току колгоспу імені Шевченка с. Березівка Чернівецького району групою бандитів вбитий голова колгоспу тов. Гашинський і важко побитий уповноважений райкому КП(б)У тов. Коремблек...” [127. – С.190]. Голод призвів до росту злочинності в Україні. Так, на території Кам’янець-Подільської області значно поширилися кримінальні злочини: пограбування, вбивства, крадіжки, а в окремих районах злочинність досягнула значних розмірів і мала тенденцію до росту. У таких містах і районах, як Шепетівка, Ізяслав, Славута, Старокостянтинів, Віньковці, Кам’янець-Подільський і Волочиськ, ріст злочинності граничив з “форменим розгулом бандитизму” [107. – Арк.47]. Але найбільшою загрозою для влади стало поширення діяльності ОУН-УПА. За оцінкою влади, представники саме цієї організації найчастіше здійснювали терористичні акти щодо радянсько-партійного активу, знищували ферми і худобу, комори з насіннєвим зерном, грабували кооперації, закликали до збройного повстання. Так, в селі Тартак Чечельницького району 1 вересня 1947 р. було знайдено 11 листівок антирадянського змісту: “Червоноармійці! Організуйте революційну боротьбу проти Сталіна під гаслом: Воля народів і людини! Геть тиранів і диктатуру Сталінської кліки! Смерть Сталіну!”. А також: “Бійці, командири Червоної Армії! Сталін – найбільший ворог народу. Після Гітлера – час на Сталіна! Хай живе воля народів і людини!” [69. – Арк.14]. На території Берездівського району Кам’янець-Подільської області було знайдено ряд листівок подібного змісту: “... Більшовики хочуть викликати в Україні голод, подібно, як це було в 1930-1933 рр., коли загинуло понад 7 млн. українців. Чи хочете, щоб жили Ви і Ваші діти? Чи хочете мати чим прогодувати худобу? Чи хочете, щоб не було кривавих війн? Коли так – тоді є вихід один: все, що тільки можливо – ховайте! Не давайте нічого з України ворогові! Допмагайте сусід сусідові! Ваша праця – ваш хліб! Українські повстанці” [107. – Арк.31].

Варто зазначити, що акти “контрреволюційної діяльності” сколихнули всю Україну, навіть ті робітничі райони, які завжди надавали режиму значну

підтримку. Так, в листопаді 1947 р. в парку культури і відпочинку залізничної станції м. Макіївка була підірвана скульптура Й.В.Сталіна [50. – Арк.33]. Проте найбільше подібних випадків було саме на селі. 2 серпня 1947 р. секретар ЦК КП(б) Л.Каганович, присланий з Москви для підсилення ефективності битви за хліб (замінивши на цьому посту М.Хрущова), в листі до секретарів обкомів КП(б)У, МДБ, Прокурора УРСР про антирадянські дії ворожих елементів в Україні вимагав прискіпливо розглянути 129 найяскравіших випадків антирадянської злочинної діяльності і негайно доповісти [48. – Арк.212].

Значна частина населення України, зневірившись у ефективності діяльності влади та покладаючись на власні сили, шукала порятунку від голоду в західних областях України. Так, за даними адміністрації Козятинської залізничної станції, лише через цей важливий залізничний центр за добу проїжджали на захід України більше 15 тис. пасажирів. Ще більше їх минало станцію Жмеринка [325. – С.152].

Тисячі жебраків можна було зустріти на території Тернопільської, Волинської, Львівської та інших західних областей. Місцеве населення зі співчуттям ставилось до побратимів-українців, ділилося з ним харчами. Проте навіть цей шлях порятунку був часто перекритий так званими загороджувальними загонами, які затримували тих, хто їздив залізничним транспортом без спеціальних перепусток. Лише 7 і 8 березня 1947 р. на станціях Вінницької залізниці було знято з залізничних потягів 416 жителів Вінницької, 44 – Кам'янець-Подільської областей [325. – С.152]. Влада західних областей України скаржилась, що селяни з Вінницької, Кам'янець-Подільської, Одеської, Запорізької, Дніпропетровської областей загострюють та впливають на нестабільну ситуацію в Західній Україні, оскільки ведуть антирадянські розмови на кшталт: “На Сході посуха, хліба немає”; “В колгоспах немає сенсу працювати, тому що хліб забирають”; “Де колгоспи – там немає хліба”; “Добре вам, що у вас землю не відібрали”; “У нас землю

забрали в колгосп. Почекайте – ось і у вас будуть колгоспи – тоді будете знати...” [38. – Арк.29].

Російський історик Ф.Зима стверджує, що голод привів до “війни за шматок хліба голодних проти голодних” [222. – С.92]. Голодні міські жителі грабували села, а селяни направлялися в міста. За підсумковими довідками МВС СРСР кількість кримінальних злочинів і число засуджених в 1946-1947 рр. порівняно з 1945 р. значно зросли, а найпоширенішим злочином стали дрібні крадіжки. Всього за кримінальні злочини у СРСР в 1947 р. було засуджено більше 1,3 млн. осіб [222. – С.97].

Народний фольклор також зберіг свідчення та оцінку подій голоду 1946-1947 рр. В той час з’явилося багато анекдотів, приповідок, сатиричних оповідань. У них відбито реальне життя сільського працівника: “До колгоспу не піду, бо я знаю ту біду”; “Колгосп – рідна мати, не вкрадеш, не будеш мати”; “Виконала п’ятирічку: бери торбу або в річку”; “Дають грами, щоб не розібралися з ділами” [190. – С.169].

Звичайно, навіть такий прояв непокори переслідувався владою. Проте він існував, поширювався, що свідчило про силу народного протесту.

Свідчення документів та матеріалів показують, що оцінка та реакція населення України на голод 1946-1947 рр. була різноманітною. Але навіть простий селянин-хлібороб зрозумів, що черговий раз радянська держава залишила селян напризволяще. Інша справа, що не кожен готовий був висловити свої думки вголос і захистити свої права.

На жаль, є всі підстави стверджувати, що українські голодомори як 1932-1933 так і 1946-1947 рр. були не наслідком природних катаклізмів, а цілеспрямованою акцією сталінського керівництва. Будучи в стані ейфорії від воєнної перемоги кремлівські верховоди вирішили втретє вжити проти непокірного українського народу випробувану ними зброю – голод. Українські голодомори насамперед повинні були ослабити біологічну силу народу. Супутниками голодомору завжди виступали хвороби, епідемії та різке падіння народжуваності. За підрахунками сучасних істориків, якби

українці, що відзначалися високою народжуваністю в Європі, мали щороку нормальний приріст пересічно 2,1 %, то тоді, як показують розрахунки у 1983 р. їх було б щонайменше 100 млн. Досить порівняти пропорції чисельності українців і росіян на початку та наприкінці минулого століття, щоб вочевидь переконатися у цілеспрямованій політиці винищення українського народу. За переписом 1897 р., українців було 26,4 млн., а росіян 55,8 млн., тобто вдвічі більше. У 1983 р. їх було 42 млн., а росіян стало 143 млн., тобто майже вчетверо більше [283. – С.6].

Але найстрашнішим для української нації стало те, що до наслідків голодомору додався ще й моральне занепад людей, для яких існувала тільки проблема виживання: наїстися чи загинути. Голодомори руйнували психологію українців: нищили їх мораль, віковічні звичаї, світосприймання, робили покірним, байдужим до всього натовпом, який легко піддається асиміляції. Відомий радянський правозахисник кінця 80-х рр. А.Сахаров озвучив думку більшості сучасних істориків, що вивчають період сталінізму в українській історії: “Антинародний характер сталінізму проявився в ... властивій Сталіну українофобії” [151. – С.27].

У розпалі продовольчої кризи – в лютому 1947 р. відбувся пленум ЦК ВКП(б), який у своїй постанові зазначив, що „підйом сільського господарства забезпечив ріст суспільного багатства і добробуту колгоспників”, а щоб покращити справи в сільському господарстві, необхідно „ліквідувати до кінця викриті ЦК ВКП(б) і Радою Міністрів СРСР порушення статуту сільськогосподарських артілей”. По всій країні було організовано вивчення цієї постанови пленуму. Слід зазначити, що населення досить активно відгукнулося на рішення уряду і партії, сподіваючись, що вони поставлять на місце сільське керівництво, яке, на їхню думку, теж було багато в чому винне в ситуації на селі. На колгоспних зборах вони активно вказували керівництву колгоспів на ряд помилок у господарюванні: розбазарюванні колгоспного майна, приписуванні трудоднів (лише у Вінницькій області з 559 колгоспів в адміністративно-управлінському апараті

утримувалось 1993 особи, на яких нараховано 356146 трудоднів [76. – Арк.19]), захопленні колгоспної землі, як окремими громадянами, так і державними установами. На колгоспних зборах колгоспу “Жовтень” с. Остапківці Городоцького району Кам’янець-Подільської області колгоспник Надопта розповів, що голова колгоспу без відома правління колгоспу віддав коня Кузьминській МТС, районним працівникам відпускалися свині, лісництву – свині і цукор. А колгоспники Лютий і Бурак колгоспу імені Кірова с. Кременна цього ж району у своїх виступах розповіли, що в 1945 р. заступник голови райвиконкому взяв у колгоспників безоплатно коня і воза [108. – Арк.110].

Своїми рішеннями влада намагалася вплинути на настрої селянства і вдавала, що колгоспники самі можуть вирішувати питання колгоспного будівництва. Наприклад, Вінницьке обласне керівництво КП(б)У визначало, що “великим злом в порушенні Статуту було те, що майже в усіх колгоспах за 1945-1946 рр. змінилось по 2-3 голів колгоспів, а більшість голів не обиралося, а призначалося партійними і радянськими органами” [76. – Арк.20].

Проте ця Постанова ЦК ВКП(б) остаточно переконала сільське населення, що колгоспи ніхто не збирається розпускати і реформувати. Керівництво колгоспів під пильним контролем місцевих органів влади знову розпочало боротьбу з індивідуальним господарством. Ряд громадян були звинувачені в самовільному захопленні колгоспної землі під час війни. Земля повернена в колгоспи, а громадяни були покарані. По Вінницькій області за порушення статуту сільськогосподарських артілей на 15 жовтня 1946 р. було притягнуто до відповідальності 140 осіб [76. – Арк.20]. На 20 листопада 1946 р. в усіх 37 колгоспах Кам’янець-Подільської області був проведений обмір присадибних ділянок. Встановлено, що 2094 колгоспники захопили 320 га колгоспної землі, а ряд організацій області (сільпо, заготзерно, млин, райфінвідділ) незаконно користувалися 18 га землі [108. – Арк.65].

Остаточо вивести колгоспи із кризового стану мав Указ Президії Верховної Ради СРСР „Про виселення з Української СРСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя” від 21 лютого 1948 р. Парадоксально, але найбільш жорстку позицію стосовно села зайняв майбутній реформатор М.С.Хрущов. Саме він був ініціатором виселення селян з УРСР. Згадавши про застосування подібної практики ще в часи царської Росії, він підтримав її впровадження в Україні для посилення охорони соціалістичної власності [307. – С.35-36]. У своєму листі до Сталіна в січні 1948 р. він писав, що “окремі паразитичні і злочинні елементи прислались до колгоспів, користуються пільгами, які надані колгоспникам, але ніякої участі у роботі колгоспів не беруть. Подібні елементи, використовуючи колгоспи як ширму, займаються спекуляцією, крадіжками, самогоноварінням і чинять інші злочини” [316. – С.37]. До листа додавався проект постанови, у якому пропонувалось надати колгоспним зборам право висилати “паразитичних елементів” на термін до 8 років. Спочатку указ діяв тільки в 16 східних областях України, а після його апробації та отримання очікуваних результатів з 2 червня 1948 р. він охопив усю територію СРСР, за винятком західних областей Білорусії. Наступного дня уряд прийняв таємну постанову за підписом Сталіна і Чадаєва, в якій був докладно розписаний порядок застосування указу на практиці і визначені райони розміщення майбутніх спецпереселенців в басейнах річок Об, Єнісей та Лена. З 23 листопада 1948 р. дія указу поширилася на Ізмаїльську область УРСР [221. – С.109].

Цей указ стосувався, насамперед, тих, хто не відробив мінімум трудоднів у колгоспах. У такий спосіб влада намагалася “стимулювати” працю українського селянства. За оцінкою В.Барана, у 1948 р. лише в східних областях України обов’язковий мінімум трудоднів не відробили 12,5 %, а у 1949 р. – 13,3% працездатних колгоспників [170. – С.309]. Ще гірша ситуація була в одному з найбільших аграрних регіонів республіки – на території

Поділля. У 1947 р. обов'язковий мінімум трудоднів не відпрацювали у Кам'янець-Подільській області 33,7 %, Вінницькій – 38 % колгоспників, у 1949 р. відповідно – 23 % і 21 % колгоспників. А всього по Україні в 1947 р. не виробили трудоднів 19,5 % , а в 1949 р. – 13,3 % колгоспників [53. – Арк.67].

Влада виселяла загалом тих, хто заважав відновленню колгоспно-радгоспної системи. Приміром, на зборах з обговорення указу від 21 лютого 1948 р. в колгоспі імені Чкалова села Обуховичі Іванівського району Київської області після пропозиції виселити чотирьох колгоспників член ВКП(б) Ф.Гук так оцінив настрої серед колгоспників: “Ми обговорюємо колгоспників, які не хочуть працювати в колгоспі. А чому не хочуть? – Тому що під час окупації отримали від німців землю і господарювали на ній самотужки. Таке життя їх влаштувало, тому вони не бажають знову йти в колгосп...”. У цей же день бюро Іванківського райкому КП(б)У за виявлені антиколгоспні настрої виключило комуніста Гука із партії [221. – С.110]. Головне завдання, яке мали вирішити дані укази, – під страхом виселення до Сибіру покращити трудову дисципліну в колгоспах. Указ за своїм змістом був настільки антиселянським, що влада не наважилась його опублікувати в пресі. Напередодні указу партійно-радянські органи отримали листи, в яких давалися рекомендації щодо його проведення, а в села були направлені представники апарату.

Спеціальних рекомендацій щодо процедури проведення та кількості людей, які підлягали виселенню, не було. Як правило, партійне керівництво обирало ті колгоспи, де кількість невідпрацьованих трудоднів була найбільшою і ці рішення могла втілити в життя місцева партійна організація. Під пильним оком представника з району скликалися загальні збори колгоспників, які виносили “вирок на виселення”. Як свідчать архівні документи навіть тоді, коли колгоспники нікого не пропонували на виселення, а місцева партійна організація не проявляла відповідної ініціативи, загальні збори колгоспників під тиском представників від

районних партійних органів “з успіхом проводили кандидатури” [9. – Арк.1-11, 17, 18].

Оцінка селянами та їх реакція на укази Президії Верховної Ради була найрізноманітнішою. У вищі партійні органи надходила інформація, за якою селяни вітали таке рішення партії. Наприклад, селянка Горбатюк з села Лука-Мелешківська Вінницького району Вінницької області на зборах висловилась так: “Від нас, чесних колгоспників, велике спасибі нашому Сталіну за цей Указ. Я багато говорити не можу. Пропоную вислати, як паразитів, дармоїдів, таких злодіїв як Манчуру Степана, Манчуру Олександра. Нехай вони там працюють” [73. – Арк.25]. За твердженням російського історика В.Ф.Зими, який досліджував цю проблему, в тому числі на матеріалах України, кількість тих, хто утримався від голосування або відкрито голосував проти виселення в середньому сягала 5 – 10 % від присутніх на зборах [221. – С.112].

Перші очікувані результати даного указу влада отримала під час грандіозної кампанії з його роз’яснення. Лише у Вінницькій області з цією метою у 1948 р. було проведено 1638 зборів [73. – Арк.155]. Побоюючись майбутнього застосування указу, наприклад, у Немирівському районі Вінницької області ще до проведення зборів з заявами про покаяння і проханнями не ставити питання про їх виселення з колгоспу, обіцянками добре працювати звернулося до правління колгоспу с. Зеленька 13 осіб, колгоспу ім. Петровського с. Рубань – 18 осіб, колгоспу “Ударник” села Мухівці – 11 осіб [73. – Арк.1]. Проте цей самий документ містить інформацію, що “...перше виконання указу показало і негативні сторони. Ті, хто боявся, що його колгоспники засудять на виселення, на збори не з’являються, йдуть на період з села, а силою влади привести їх на збори не дозволено...” [73. – Арк.6]. У колгоспі імені Ворошилова Станіславського району Вінницької області була спроба зірвати збори підпалом, а в окремих випадках ті, кому винесли вирок на виселення або члени їх сімей, відкрито погрожували представникам влади. Колгоспник с. Поповка Томашпільського

району Вінницької області при виступі на зборах заявив: “Розстріляйте мене, в колгоспі не працював і працювати не буду” [73. – Арк.95].

Найчастіше засуджені за вироком на виселення на дії влади реагували втечею та переховуванням. На 10 квітня 1948 р. лише в Кам’янець-Подільській області, де було винесено 1264 вироки, втікачами вважалась 151 особа. Були села, де повтікали майже усі засудженні до подібного покарання. Наприклад, в с. Гвардійцях – 9 осіб, с. Білогір’я – 9, с. Михайлівське – 12, м. Меджибожі – 18, в м. Нова Ушиця – 11 [115. – Арк.3, 4]. Секретар обкому КП(б)У Устенко визначив: ”Якщо і далі вести так роботу, то ми в області розплодимо нелегалів, які будуть, безумовно, вороже після винесення вироку ставитись до нашої Радянської держави, до нашого колгоспного ладу і будуть здійснювати помсту...” і назвав конкретні випадки: в м. Славута після завершення зборів на відстані 200 м від сільради був вбитий голова сільради, в с. Чугузи Теофіпольського району спалена конюшня, де згоріло 5 коней та 5 волів, а в с. Волковці під час засідання правління колгоспу вистрілом через вікно був вбитий голова колгоспу Михалков [115. – Арк.3, 9].

Згідно з аналізом архівних матеріалів збори колгоспників виносили вирок на виселення наступним категоріям населення: тим, хто раніше співпрацював з окупаційною владою; вихідцям із сімей “куркулів”; тим, хто мав більш-менш добротне домашнє господарство і не працював в колгоспі; тим, у кого основні прибутки були від “спекуляції”.

З прийняттям вироків на виселення іноді взагалі складалася цікава ситуація, тому що за виселення громадян змушені були голосувати ті особи, які в свою чергу не виконали мінімуму трудоднів. Так, в Гайсинському районі Вінницької області для того, щоб отримати 2/3 голосів в с. Степанках, повинні були голосувати з 326 – 70 колгоспників, які не відробили трудодні, а в селі с. Тимарі з 206 – 121 колгоспник [73. – Арк.35].

Крім вироку на виселення, застосовувалася й інша міра покарання осіб, що “злісно ухилялися від трудової діяльності”, – попередження про можливе виселення. Як правило, колгоспник давав письмове зобов’язання

виправитись і чесно працювати в колгоспі, за що отримував випробувальний термін. Якщо взяті зобов'язання порушувалися, то загальні збори колгоспників могли замінити попередження виселенням. У колгоспі імені Сталіна с. Стара Ушиця Кам'янець-Подільської області дві колгоспниці на коліна встали, прохаючи збори дати їм випробувальний термін [114. – Арк.10]. З часу прийняття указу до кінця 1948 р. лише в Україні було винесено до 20 тис. попереджень [221. – С.111].

Прийняття вироків на виселення супроводжувалося численними порушеннями закону. Партійне керівництво змушене було визнати, що “в процесі застосування указів від 21 лютого та 2 червня 1948 р. мали місце помилки і окремі перекручення, які проявлялися в тому, що суспільні вирокі виносились стосовно до осіб пристарілого віку, інвалідів Вітчизняної війни І і II груп, не членів колгоспів – робітників і службовців, що проживали в сільській місцевості. У Кам'янець-Подільській області були випадки, коли вирок на виселення виносився щодо осіб з останньою стадією туберкульозу та вагітних жінок [115. – Арк.5]. Мали місце і такі випадки, коли окремі керівники намагалися використати указ для зведення особистих рахунків з деякими колгоспниками. Так, уповноважений виконкому Ярмолинецького району Кам'янець-Подільської області І.І.Киселевський, голова сільради села Буйволовці С.В.Рябий, голова колгоспу В.Н.Симчук, секретар сільради Н.Ф.Фурін домоглися винесення громадянського вироку щодо колгоспників К.І.Дурняка та К.Г.Разгона, представивши на них характеристики, де свідомо дали неправдиві відомості. А збори колгоспу імені Ворошилова Старо-Синявського району Кам'янець-Подільської області під тиском секретаря ВЛКСМ району винесли вирок на виселення за невиконання мінімуму трудоднів матері чотирьох малолітніх дітей, нагородженій орденом “Материнська слава” III ступеня колгоспниці Пікульській. Її чоловік загинув на фронті, а двоє старших синів лише в 1947 р. демобілізувалися з армії [221. – С.112].

Органи МВС УРСР змушені були повертати у виконавчі комітети велику кількість вироків з проханням або переглянути, або відмінити їх. Районні, обласні, республіканські виконкоми переглядали справи, і в багатьох випадках скасовували вирок або змінювали вирок на виселення на попередження. Наприклад, рішенням № 329 виконкому Полянської районної ради депутатів трудящих Кам'янець-Подільської області було скасовано вирок колгоспниці Л.О.Сидяці у зв'язку з хворобою і замінено вирок на попередження вдові військовослужбовця А.Фірі, що залишилася з маленькою дитиною [52. – Арк.2-3].

Якщо зведення особистих рахунків за допомогою виселення, ще якось можна було зрозуміти, то голосування проти своїх близьких родичів – це явний злочин перед власною совістю та прямий наслідок впливу влади на моральний стан українського народу. На жаль, такі випадки не були поодинокими. Так, в селі Грабовці Брацлавського району Вінницької області на колгоспних зборах виступив голова кооперації Григорій Гудим, який вказав, що указ про виселення є правильним, проте зауважив, що більшість колгоспників не виконали мінімум трудовнів через погану організацію роботи в колгоспі. Після нього виступив член партії Судак Олексій, який звинуватив тещу Гудими в спекуляції, крадіжці колгоспного майна. Його підтримали інші комуністи, і Гудима сам був змушений виступити з викриттям власної тещі. На цих же зборах завгосп Кравець виступив з вимогою вислати з села свого племінника Гудиму Ананія. У колгоспі імені Сталіна с. Гранів колгоспник Телепенко виступив і голосував за виселення рідної сестри [73. – Арк.15, 35].

З часу видання указу по липень 1948 р. по Україні надійшло 3711 скарг і був скасований 341 цивільний вирок (9 % від загальної кількості прийнятих вироків). Крім того, певну кількість вироків скасували районні та обласні виконавчі комітети. З часу видання указу по 1 листопада 1950 р. по Кам'янець-Подільській області з 3342 було скасовано 623 вирок (18,6 %), а по Вінницькій області з 1156 вироків – 195 (16,8 %). В цілому по Україні на 1

листопада 1950 р. було відмінено 2049 вироків, тобто 17,1 % від загальної кількості [53. – Арк.72].

Згідно з інформацією про застосування указів по липень 1950 р. в Українській РСР було винесено 11 991 громадських вироків про виселення за територію УРСР, причому більшість з них були прийняті в 1948 р. [53. – Арк.60]. Найбільша кількість громадських вироків була винесена в Кам'янець-Подільській, Одеській, Вінницькій і Київській областях, тобто найбільших аграрних регіонах республіки. Від загальної кількості винесених вироків в республіці лише в Кам'янець-Подільській області їх було винесено 27,9 %: в 1948 р. – 3245, у 1949 р. – 96, у I півріччі 1950 р. – 1. У Вінницькій області – 9,7 % від загальної кількості: у 1948 р. – 933, у 1949 р. – 225, у I півріччі 1950 р. – ні одного вироку не було винесено [53. – Арк.61-62]. За даними відділу Спецпоселень МВС СРСР, за період з 1948 по 1953 рр. в цілому по Радянському Союзу було виселено 33266 колгоспників і 13598 членів їх сімей, і „в результаті проведених заходів в колгоспах значно покращилась трудова дисципліна, збільшився вихід на роботу колгоспників, які раніше не брали участі у суспільному виробництві” [306. – С.245]. Секретар Старо-Ушицького РК КП(б)У Кам'янець-Подільської області Ткачевський стверджував, що дисципліна по всіх колгоспах району значно покращилась. Лише в одному колгоспі с. Старої Ушиці, де до указу на роботу виходило не більше 150 чоловік, після його застосування стало виходити 400-600 осіб [114. – Арк.12]. Згідно з “Інформацією про стан трудової дисципліни в колгоспах і заходах по зміцненню трудової дисципліни в колгоспах області” в Кам'янець-Подільській області після застосування указу кількість тих, хто не відробив мінімум трудовнів постійно зменшувалась. Якщо в 1948 р. мінімум трудовнів не виконали 82166 колгоспників (16,5 %), то в 1949 р. – 69596 колгоспників (13%). В Ярмолинецькому районі кількість невідроблених трудовнів зменшилась з 10,9 % в 1948 р. до 1,8 % в 1949 р., у Славутському районі відповідно з 32,1 % до 11,5 %. Проте в деяких районах виправити ситуацію не вдалося, а в кількох – Кам'янець-Подільському,

Білогірському, Меджибожському, Староконстянтинівському – кількість невідпрацьованих трудовнів навіть зроста [118. – Арк.113, 114].

Слід зазначити, що з точки зору влади, передбачені указами завдання, вдалося виконати. За оцінкою самої влади, указ Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. “Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя” справив очікуваний ефект в українському селі: “ Указ... став могутньою зброєю в боротьбі проти ледарів та дармоїдів, що ховалися в колгоспах, справив позитивний вплив на покращання трудової дисципліни і виробничої активності колгоспників, і в поєднанні з іншими заходами партії і уряду сприяв подальшому організаційно-господарському зміцненню колгоспів” [53. – Арк.59]. В одному із виступів М.С.Хрущов вказав, що “...досягнені успіхи в укріпленні трудової дисципліни не повинні нікого заспокоювати. Боротьба за укріплення трудової дисципліни в колгоспах, за зразкову організацію праці повинна завжди знаходитись в центрі уваги парторганізацій. Під час боротьби з ледарями, зі злісними порушниками дисципліни, з паразитичними елементами, сільські комуністи, всі чесні комуністи прокладають шлях для ще більш успішного руху до комунізму” [292. – С.3].

Репресії видалися ефективними, а страх краще будь-яких інших засобів тримав село в покорі. Вплинувши таким чином на свідомість українського селянства і виконавши на даний момент часу свої головні завдання, дія указів з початку 1950-х рр. зводилася в основному до попередження. Тоді ж до рідних місць починають повертатися хворі, непрацездатні і неправильно виселенні “указники”. Проте ще довго пам’ятало село події, які отримали від них назву “другого розкуркулення”. У такий спосіб владі вдалося зберегти колгоспно-кріпосну систему, а селянство продовжувало нести на собі основний тягар побудови соціалізму. У роки колективізації в Західній Україні ходив такий жарт: „Як прийшли більшовики в Галичину, один селянин надів кільце ковбаси на шию і ходить. – Що то в тебе? – запитав

радянський комісар. – Це ж оте ярмо, від якого ви нас звільнили” [142. – С.771]. Цей жарт влучно відбиває загальну картину післявоєнного села.

Цілком очевидно, що ситуація в аграрному секторі економіки на початку 1950-х рр. залишалася вкрай складною. Переможні реляції секретаря ЦК КПРС Г.М.Маленкова на ХІХ з’їзді партії (жовтень 1952 р.), витримані в традиційній тональності подібних форумів, могли задовольнити простих громадян, але вони насторожили фахівців. Заява Маленкова, що продовольча проблема вирішена з успіхом раз і назавжди, була свідомою брехнею. Годувати країну не було чим, фактично за всіма показниками сільське господарство топталася на місці, а рівень багатьох галузей не перевищував дореволюційний. Необхідність реформ назривала, і їх проведення залишалася справою часу.

Після смерті Сталіна Україна, як і вся країна, жила в очікуванні економічних перетворень. І вони відбулись.

На початку серпня 1953 р. у своїй промові у Верховній Раді СРСР Маленков виголосив новий напрямок у розвитку економіки. Був проголошений курс на збільшення випуску споживчих товарів і розвитку легкої промисловості, насичення ринку достатньою кількістю продуктів харчування. При цьому було зрозумілим, що ніяке покращання рівня життя неможливе без реформування сільського господарства. Проте промова Маленкова на сесії Верховної Ради все ж посіяла надії в серцях українського населення. Як стверджував секретар Кам’янець-Подільського обкому КПУ Г.Томкочеев, населення області зустріло це рішення партії політичним і трудовим підйомом, і підтвердив свої слова витягами із зведень військової цензури. Так, з села Чаньків Дунаєвського району батьки писали до свого сина, що служив в армії: “Дорогий син, після такої радісної події для покращання добробуту всього радянського народу, про зниження сільськогосподарських податків, у відповідь на турботу партії і уряду Радянського Союзу, будь уважним і зосередженим, тому що наша країна за такий короткий строк після важкої війни так сильно зміцніла, 6 разів

знижували ціни на товари і продукти. Всі сільськогосподарські роботи механізовані. Продуктивність праці підвищилась і підвищується, треба тільки чесно, сумлінно працювати...”. А з села Губин Остропольського району писали: “Митя, ти повинен знати, що в Москві була сесія Верховної Ради СРСР, на якій прийнято рішення про зниження податків з колгоспників на 43 %. Якби ти знав, з якою великою вдячністю зустрів наш народ це рішення...” [124. – Арк.4].

Зміни зачепили і дрібні індивідуальні господарства колгоспників. Маленков заявив, що політика стосовно них була хибною. Було здійснено значне полегшення податкового тиску на ці господарства: податки були зменшені вдвічі, а всі борги попередніх виплат списані. Розмір податкових ставок був уніфікований відповідно єдиного критерію, що базувався на оцінці розмірів і якості ділянок, незалежно від того, як їх використовували. Вперше за два десятиріччя важкий тягар податків, який несло сільське населення, був помітно полегшений. Це одразу дало політичний ідеологічний ефект і принесло Маленкову надзвичайну популярність. Друга реформа зачепила колективні господарства: закупівельні ціни на м'ясо, молоко, шерсть, картоплю і овочі були підняті.

Вересневий пленум Комуністичної партії 1953 р., на якому М.С.Хрущов був обраний Першим секретарем ЦК КПРС остаточно визначив, що існує розрив між розвитком країни і становищем народу в країні; потреби населення не задовольнялися; люди їли мало і погано; в ряді галузей, як наприклад, у тваринництві, становище виявилось гіршим, ніж до революції. Відповідно до рішення пленуму закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію були значно підвищені. Крім того, для колгоспників були введені пенсії, їм були вручені паспорти.

Ці новації багато в чому стали епохальними подіями в розвитку радянського села. Селянство відповіло на це завзятою працею і покращанням продуктивності праці.

Отже, з усього вище викладеного можна зробити такі висновки:

- економічна політика держави безпосередньо впливала і визначала моральний стан людей та суспільну атмосферу в республіці;
- в українському суспільстві в період 1945-1953 рр. не було однастайності в оцінці економічного розвитку держави та курсу уряду;
- незадоволення українського народу загострювалося в період погіршення його економічного становища, особливо в період голоду 1946-1947 рр.; реакція населення на події економічного життя в цей період була найрізноманітнішою: від побутових розмов до відкритого протесту владі;
- у післявоєнний період сталінізму в українському селі особливо загострилися антиколгоспні настрої і сільськогосподарська політика держави була направлена на укріплення колгоспно-кріпосницької системи;
- всі економічні рішення уряду і партії в цей період, особливо грошова реформа 1947 р., скасування карткової системи, післявоєнне зниження цін, крім власне економічних завдань, завжди мали ідеологічне, пропагандистське навантаження;
- поступово патріотичне емоційне піднесення українського народу внаслідок перемоги у війні змінюється на незадоволення економічною політикою держави, і лише смерть Й.В.Сталіна та перегляд принципів економічної політики його наступниками зупинили наростання в суспільстві соціального невдоволення;
- економічні негаразди, соціальні проблеми змінювали моральне обличчя українського народу, традиції, звичаї, звичний уклад його життя.

ВИСНОВКИ

Період сталінського тоталітарного режиму є одним із найдраматичніших періодів радянської української історії. Свого апогею репресивна тоталітарна структура досягла в період 1945-1953 рр. Саме в цей час партійне керівництво СРСР на чолі з Й.В.Сталіним, остаточно повірило в свою непогрішимість, непереможність, свою месіанську роль у справі “світової революції”, що призвело до жорсткого контролю влади над усіма сферами життя народів СРСР, шаленого тиску пропагандистського та агітаційного апарату, основним завданням якого було формувати або готувати суспільну думку до відповідних політичних чи економічних рішень Комуністичної партії та уряду СРСР. Сталінська тоталітарна машина намагалася тримати під своїм контролем як діяння та вчинки людей, так і їхню волю, думки, почуття, емоції, настрої. Тоталітарний режим багато в чому визначив майбутній поступ українського суспільства. Певним чином змінивши, деформувавши національну свідомість українського народу, його моральний стан, він все ж не зміг повністю зламати дух українства, придушити прояв народного протесту (насамперед сільського населення), зламати волю, прагнення людини до особистої свободи, що в майбутньому стало причиною виникнення різних опозиційних об’єднань, діяльності “шістдесятників”, дисидентів, боротьби за незалежність Української держави. Цілком очевидно, що період 1945-1953 рр. мав величезний вплив на українське суспільство в усіх сферах його розвитку.

Дослідження історіографії та джерельної бази визначеної теми, історичних процесів, подій та явищ повоєнного українського суспільства (1945-1953 рр.), їх узагальнення та аналіз дали можливість визначити моральний стан, загальні тенденції в настроях населення України, їхню реакцію на події суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку і зробити такі висновки:

1. Аналіз історіографії теми засвідчує, що в сучасній історичній науці є значний корпус наукових досліджень, які присвячені загальним питанням історії України воєнного та повоєнного періоду, останньої доби функціонування сталінського тоталітаризму та конкретним питанням політичної, економічної, соціальної історії та культури України. Проте помітний вкрай обмежений перелік літератури, в якій було б здійснено комплексний і системний конкретно-історичний аналіз моральних наслідків Другої світової та Великої Вітчизняної воєн для українського суспільства; встановлювались причинно-наслідкові зв'язки між політикою та настроями населення України, станом його суспільної свідомості; аналізувалась реакція українського народу на окремі події суспільно-політичного, соціально-економічного життя СРСР у 1945-1953 рр.; характеризувались причини росту незадоволення політикою сталінського режиму. Проте при відсутності конкретної літератури з визначеної теми у фондах архівних установ, пресі, документальних збірниках є матеріали, які містять інформацію про суспільну атмосферу, настрої різних категорій населення України та їх моральний стан у повоєнний період.

2. Попередні роки тиску, репресій тоталітарного режиму багато в чому деформували суспільну думку, моральне здоров'я українського населення, проте не позбавили його можливості варіативно мислити. Німецька окупаційна влада свою діяльність направила на вичавлення з України матеріальних ресурсів, моральну та духовну деградацію суспільства. Одночасно вона поглибила розкол в українському суспільстві на прихильників і противників радянської влади, що в майбутньому визначало ставлення населення України до діяльності Комуністичної партії і радянського уряду. Демографічні втрати українського народу у війні, приєднання до УРСР етнічних українських територій, що були в складі інших держав, змінили його соціальну та національну структуру, що також визначало стан суспільної свідомості. У роки війни радянські громадяни отримали можливість порівняти своє життя з життям інших народів, що

призвело до наростання критичних настроїв у суспільстві в умовах радянської влади. Війна спричинила послаблення ідеологічного тиску, що стало підставою для росту релігійності, поширення вільнодумства серед населення України. Переможне завершення війни, вихід республіки на міжнародну арену, загравання до національних почуттів українців сприяли росту почуття патріотизму серед українського народу. Політична ситуація, що склалася в країні у 1945 р. зумовила утворення в суспільній свідомості феномену певної громадянської роздвоєності. З одного боку, більшість людей з радістю і вдячністю зустріла Червону армію, а з другого – з острахом чекала повернення радянської влади, не сподіваючись на значні поступки з її боку.

3. Перетворення СРСР на супердержаву у повоєнні роки спричинило зміни її зовнішньої політики. Активна пропаганда по створенню образу агресивного капіталістичного оточення, виправдання радянської зовнішньої політики супроводжувалось формуванням у свідомості народу образу СРСР як наймиролюбнішої, найдемократичнішої країни. Крім того, ця пропаганда вирішувала важливі внутрішні завдання. По-перше, дуже часто провали в економічній політиці списувались на зовнішніх ворогів, які заважали відновленню повноцінного мирного життя. По-друге, фобія зовнішніх ворогів у суспільстві допомагала створювати образи внутрішніх “ворогів народу”, як їхніх безпосередніх агентів, маніпулюючи при цьому настроями населення.

4. Перші післявоєнні роки українське суспільство перебувало в стані переможної ейфорії, а культ Сталіна досяг свого апогею. Переважна частина українського народу підтримувала режим або була стосовно до нього аполітичною. Але з часом бажання змін і надії на краще життя поступово стали врозріз з реальним становищем, яке багато в чому визначалось політикою влади. Це вело до поширення критичних настроїв серед усіх верств населення. Тому з утвердженням і відновленням радянської влади розпочинаються процеси відновлення контролю над суспільними настроями,

думками, що проявилися у формі боротьби з релігією, космополітизмом, “українським буржуазним націоналізмом”, “низькопоклонством” перед Заходом. Діяльність влади у суспільно-політичному житті у повоєнний період була в основному спрямована на відновлення ідеологічного контролю над усіма верствами суспільства. Знищивши частину української інтелігенції, поставивши в суворі рамки ідеологічного контролю іншу, радянська влада залишила український народ без оформленої критичної думки і визначила її стихійний характер у повоєнні часи. Тримати суспільні настрої під наглядом та контролювати поведінку громадян владі з кожним роком ставало все важче. Від широкомасштабних репресій, чергових “чисток” суспільство врятувала лише смерть Сталіна і початок реформ.

5. Соціально-економічна політика держави безпосередньо впливала і визначала моральний стан людей та суспільну атмосферу в державі. Непослідовність соціальної, фінансової, податкової політики партії та уряду привела до того, що в українському суспільстві протягом 1945-1953 рр. не було однаковості в оцінці економічного розвитку держави та курсу уряду. Незадоволення, як правило, загострювалося в період погіршення соціально-економічного становища населення. Особливо воно проявилось під час голоду 1946-1947 рр. Загалом же реакція населення УРСР на події економічного життя в цей період була різноманітною. Одні дякували радянській владі за турботу, а інші висловлювали своє незадоволення, що проявлялося в різних формах – від побутових розмов до відкритого протесту владі, бойкоту її рішень. Найкритичніші настрої в післявоєнний період були в українському селі, що безпосередньо було наслідком антинародної, антиселянської сільськогосподарської політики радянської влади, існування колгоспно-кріпосницької системи.

6. Всі післявоєнні кампанії обов’язково супроводжувались агресивним пропагандистським та агітаційним тиском, що мали на меті сформувані відповідні суспільні настрої та громадську думку населення. Як правило, економічні та суспільно-політичні рішення радянської влади завжди несли

певне ідеологічне навантаження, а іноді явний рекламний характер, що не залишалося непомітним для народу.

7. Погіршення соціально-економічного життя народу та загострення протиріч між економічною політикою влади та її оцінкою населенням, ріст вільнодумства, незадоволення репресивною політикою влади, недовірою до неї, ріст прихованого, а іноді і відкритого опору тоталітарному режимові стали вагомими чинниками періоду десталінізації СРСР після смерті Й.Сталіна.

Ідеологічні, суспільні, економічні процеси, які дуже часто супроводжувалися тиском, репресіями, соціально-економічними труднощами багато в чому змінили моральне обличчя українського народу, його традиції, звичаї, звичний уклад його життя, що є помітним і сьогодні. Психологічний вплив сталінського тоталітаризму та його модифікацій у подальші періоди радянської історії на українське суспільство були значнішими, ніж визнається. Перенесення уваги на колектив і знецінення індивідуальності – це перший крок до переродження особистості. Постійні репресії, арешти, “чистки” призвели до знецінення людського життя, частковим наслідком чого є емоційне відчуження та притуплений біль. Страх за своє життя, нестача довіри до людей, відсутність елементарного почуття безпеки породили покоління емоційно паралізованих і психічно неповноцінних людей. З часом ці почуття переросли у почуття апатії, що розвинулось у щось подібне до колективної депресії. Нищення національних традицій, звичаїв, цінностей викликали цинізм та ріст злочинності. Саме такі, на жаль, моральні наслідки нашого трагічного минулого.

Менталітет народу, стан його суспільної свідомості, настрої, які панують сьогодні багато в чому визначаються феноменом історичної пам’яті – минулого, що живе у нас в теперішньому, ставлення людей до історичних осіб, до своєї долі, до самих себе, оцінювання суспільних подій та ситуацій. Історична пам’ять може зберігати події минулого протягом десятиліть і століть. Саме з огляду на це, слід зазначити, що моральні наслідки

сталінського тоталітарного режиму не подолані й до сьогодні. Репресивна каральна машина тоталітаризму (а пізніше і авторитаризму) перетворила активного свідомого індивіда в маргинала, пристосуванця до певної ситуації чи процесів, в кращому випадку, а в гіршому – до раба, сліпого виконавця чиєїсь волі, людину, як правило, аполітичну. Саме ці вади дуже часто заважають українському народу на сучасному етапі будувати власну Українську державу. Саме тому сучасна політична влада повинна відродити духовну силу народу, підвищувати рівень його самосвідомості і самооцінки, сприяти росту його політичної активності.

З огляду нашого тоталітарного минулого, аналізу морального, духовного стану населення в період 1945-1953 рр., влада повинна вирішити ряд принципових завдань, які дадуть змогу побудувати Україну як європейську, демократичну державу. Серед них пріоритетними слід визначити:

- подолання ідеологічного монізму, утвердження невід’ємних прав і свобод, серед яких найважливішою є свобода совісті;
- формування громадянського суспільства, де громадяни мають високий рівень політичної свідомості і культури;
- створення багатоукладної, соціально-ринкової економіки із забезпеченням реального плюралізму власності, де існує принцип приватної ініціативи;
- створення правової держави, де б гарантувались права і свободи, без яких немислима демократія як форма політичного режиму;
- реальне покращання становища народу, що дасть змогу подолати негативні настрої в українському суспільстві і відновити довіру населення до політичної влади;
- встановлення курсу на національне пробудження українського народу, яке тісно пов’язане з відновленням забутих або винищених моральних, етичних цінностей, звичаїв, традицій, культурної спадщини.

Виконання цих завдань, поступове перетворення посттоталітарної держави у демократичну, дасть змогу відновити духовний потенціал українського народу. Настрої українського народу, його оцінка та реакція на події суспільно-політичного та соціально-економічного життя на сучасному етапі повинні стати тим лакмусовим папірцем, яким користуватиметься влада в оцінці своєї реальної ваги в суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані джерела

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України (ЦДАВО України, м. Київ)**

**Фонд Р-2. Управління справами Ради Народних Комісарів
Української РСР**

Опис 7

1. Спр.1806. – Переписка по письмам и заявлениям трудящихся. – 1944-1945. – Арк.1-118.
2. Спр.4321. – Матеріали з питань проведення виборів у місцеві ради трудящих. – 1947. – Арк.1-160.
3. Спр.4668. – Листування з відділом репатріації виконавчого комітету Кам'янець-Подільської обласної Ради депутатів трудящих УРСР про прийом на трудовлаштування репатрійованих громадян. – 1951. – Арк.1-93.
4. Спр.5030. – Матеріали з питань переселення українського населення з території Польщі і Чехословаччини на Україну та польських і чеських громадян з території України у Польщу і Чехословаччину та про переселення населення в межах Радянського Союзу. – 1945. – Арк.1-246.
5. Спр.7907. – Листовні звернення репатрійованих радянських громадян до радянських громадян, які тимчасово знаходились в Західній Німеччині та інших країнах світу. – 1951. – Арк.1-230.

Опис 8

6. Спр.4659. – Листування з відділом репатріації виконавчого комітету Вінницької обласної Ради депутатів трудящих УРСР про прийом та трудовлаштування репатрійованих громадян. – 1951. – Арк.1-98.
7. Спр.4685. – Характеристики на репатрійованих радянських громадян, які підготовлені для зйомок документальних фільмів. – 1951. – Арк.1-120.
8. Спр.7604. – Матеріали похорону Й.Сталіна. – 1953. – Арк.1-19.

Опис 9

9. Спр.2584. – Листування з міністерствами Української РСР та облвиконкомами про порядок стягнення недоїмок по грошових податках і обов'язковому окладному страхуванню з куркульських господарств у Закарпатській Україні. – 1954. – Арк.1-29.

Фонд 3206. Рейхскомісаріат України

Опис 2

10. Спр.26. – Доповіді фашистських уповноважених про поїздку до Криму і окупованих областях України. 1943. – Арк.1-63.

Фонд 3676. Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей

Опис 4

11. Спр.476. – Документи про діяльність німецько-фашистської поліції безпеки СД в м. Києві та в інших окупованих районах України (доповіді, листування, списки осіб, заарештованих і вбитих німецько-фашистськими окупантами). Т.ІІІ. – 1943-1944. – Арк.1-1120.

Фонд 3833. Крайовий провід Організації Українських Націоналістів (ОУН) на західноукраїнських землях

Опис 1

12. Спр.29. – Постанови зборів громадян Волинської, Житомирської, Київської, Кам'янець-Подільської, Станіславської областей в справі проголошення так званої “Української держави”. – 1941. – Арк.1-66.

13. Спр.91. – Огляди суспільно-політичного, господарського та культурного життя на західноукраїнських землях за період грудня 1942 – березня 1946 років. – 1942-1946. – Арк.1-145.

14. Спр.123. – Політичні і воєнні звіти з території Кам'янець-Подільської області, Кременецького та Здолбунівського районів. – 1944. – Арк.1-9.

15. Спр.162. – Листівки ОУН і УПА до дня виборів в Верховну Раду СРСР у 1946 р. – 1946. – Арк.1-112.

16. Спр.210. – Статті “ОУН та СУЗ 1941-1943”, “Східноукраїнські землі в роки 1941-1943”, “Політично-пропагандистська робота між населенням”, “Перспективи нашої боротьби” та інші. – 1945. – Арк.1-147.

**Центральний державний архів громадських об’єднань України
(ЦДАГО України, м. Київ)**

Фонд 1. ЦК КП(б)У – КПУ

Опис 1

17. Спр.1120. – Стенограмма пленума ЦК КП Украины. – 1953. – Арк.1-354.

Опис 23

18. Спр.685. – Спецсообщения НКГБ и НКВД УССР о политических настроениях украинской интеллигенции, антисоветских проявлениях и др. – 1943. – Арк.1-207.

19. Спр.1363. – Специальное сообщение НКГБ УССР об антисемитских проявлениях на Украине. – 1944. – Арк.1-40.

20. Спр.1424. – Специальные сообщения о политических настроениях населения УССР в связи с выборами в Верховный Совет СССР. – 1945. – Арк.1-22.

21. Спр.1425. – Докладные записки, информации о ходе подготовки к выборам в Верховный Совет СССР по областям Украины. – 1945. – Арк.1-445.

22. Спр.1426. – Докладные записки, информации о ходе подготовки к выборам в Верховный Совет СССР по областям Украины. – 1945. – Арк.1-343.

23. Спр.1449. – Информации, спецсообщения о реагировании населения Украины на решения Крымской и Берлинской конференций, руководителей Союзных держав – СССР, Америки и Великобритании. – 1945. – Арк.1-55.

24. Спр.1477. – Справки и информации о политических настроениях граждан СССР, репатриированных из Германии и населения УССР. – 1945. – Арк.1-70.

25. Спр.1478. – Справки и спецсообщения о приеме и устройстве советских граждан, возвращающихся на Родину из немецкого рабства и их настроения. – 1945. – Арк.1-29.
26. Спр.1479. – Информации о политических настроениях репатриированных из Германии в Украину. – 1945. – Арк.1-10.
27. Спр.1626. – Информации, спецсообщения о реагировании населения Украины на подписание договора СССР с Чехословацкой республикой о Закарпатской Украине. – 1945. – Арк.1-12.
28. Спр.1641. – Информации о нелегальных религиозных организациях и реагировании населения Украины на аресты духовенства униатской церкви. – 1945. – Арк.1-18.
29. Спр.2523. – Информационные бюллетени и информации об откликах населения УССР на интервью тов. Сталина корреспонденту “Правды” относительно речи Черчилля и ответов на вопросы Президенту американского агенства Юнайтед Пресс Хью Бойли. – 1946. – Арк.1-27.
30. Справки и спецсообщения о жалобах сельского населения Винницкой области на трудности выполнения налогов и госпоставок. – 1945. – Арк.1-13.
31. Спр.2536. – Справки по естественному движению населения УССР за 1945 и первую половину 1946 гг. – 1946. – Арк.1-43.
32. Спр.2553. – Особая папка к протоколу № 72 п.56, заседания бюро Тернопольского обкома КП(б)У об итогах выборов в Верховный Совет СССР в области и дальнейших задачах партийных организаций. – 1946. – Арк.1-10.
33. Спр.2562. – Информационные бюллетени о ходе подготовки к выборам в Верховный Совет СССР по Украинской ССР. – 1946. – Арк.1-134.
34. Спр.2571. – Справки и сведения о ходе и результатах выборов в Верховный Совет ССР по Украинской ССР. – 1946. – Арк.1-60.
35. Спр.2739. – Информации, телеграммы о проведенной массово-политической работе парторганизациями Камянец-Подольской области в период подготовки и проведения выборов в Верховный Совет СССР. – 1946. – Арк.1-60.

36. Спр.2740. – Информации, телеграммы о проведенной массово-политической работе парторганизациями Винницкой области в период подготовки и проведения выборов в Верховный Совет СССР. – 1946. – Арк.1-63.
37. Спр.2750. – Информации, телеграммы о проведенной массово-политической работе парторганизациями Тернопольской области в период подготовки и проведения выборов в Верховный Совет СССР. – 1946. – Арк.1-149.
38. Спр.2836. – Информации о реагировании населения западных областей на постановление Совета Министров СССР о снижении цен, отмены карточной системы, по повышению жалования деятелям науки. – 1946. – Арк.1-100.
39. Спр.2842. – Информации о политических настроениях трудящихся УССР. – 1946. – Арк.1-18.
40. Спр.2844. – Письмо и справки по вопросу письма гр. Заброцкого о якобы враждебных настроениях населения Тернопольской области по отношению к Советской власти. – 1946. – Арк.1-7.
41. Спр.2846. – Отчеты о работе уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинском ССР. – 1946. – Арк.1-200.
42. Спр.3880. – Телеграмма Н.С.Хрущева в ЦК ВКП(б) Сталину И.В., выписки из спецсообщений органов госбезопасности УССР об антисоветских фактах в связи с предстоящим выборами в Верховный Совет СССР. – 1946. – Арк.1-36.
43. Спр.3967. – Территория и население УССР. – 1947. – Арк.1-18.
44. Спр.4557. – Информации, специальные сообщения секретариату обкомов КП(б)У, МГБ УССР секретарям КП(б)У тт. Кагановичу Л.М., Коротченку А.С., Мельникову Л.Г., Назаренко Д.И. о политических настроениях отдельных групп населения. – 1947. – Арк.1-125.
45. Спр.4877. – Информации Управления по проверке партийных органов ЦК КП(б)У тт. Хрущеву Н.С., Коротченку Д.С., Мельнику Л.Г., об откликах

трудящихся Украины на постановление Совета Министров СССР и ЦК ВКП(б) “О проведении денежной реформы и отмене карточек на продовольственные и промышленные товары”, о ходе торговли и обмене денег. – 1947. – Арк.1-70.

46. Спр.4878. – Информация Управления по проверке партийных органов ЦК КП(б)У об откликах трудящихся Украины на постановление Совета Министров СССР и ЦК ВКП(б) о денежной реформе и отмене карточной системы. – 1947. – Арк.1-38.

47. Спр.4879. – Докладная записка тов. Ключника секретарю ЦК КП(б)У тов. Коротченко о проведенных мероприятиях и откликах трудящихся Украины на постановление Совета Министров СССР и ЦК ВКП(б) о денежной реформе и отмене карточной системы. – 1947. – Арк.1-38.

48. Спр.4960. – Письма секретаря ЦК КП(б)У тов. Кагановичу Л.М., приложения секретарям обкомов КП(б)У, Министру ГБ и Прокурору УССР об антисоветских действиях вражеских элементов в селах Украины. – 1947. – Арк.1-288.

49. Спр.4961. – Докладные записки, спецсообщения и информации отделов ЦК КП(б)У, секретарей обкомов КП(б)У, Министра ГБ и Прокурора УССР секретарю ЦК КП(б)У тов. Кагановичу Л.М. об антисоветских действиях вражеских элементов в селах. – 1947. – Арк.1-238.

50. Спр.4962. – Докладные записки, справки отделов ЦК КП(б)У, обкомов КП(б)У, прокурора УССР об антисоветских проявлениях и террористических актах в селах Украины. – 1947. – Арк.1-35.

51. Спр.5072. – Документы антисоветской пропаганды. – 1947. – Арк.1-107.

52. Спр.5971. – О выселении из сел паразитических элементов. – 1949. – Арк.1-3.

Опис 24

53. Спр.73. – О выселении лиц злосно уклоняющихся от работы в сельском хозяйстве и ведущих антиобщественный паразитический образ жизни. – 1950. – Арк.1-73.

54. Спр.783. – Вопросы вероисповедания, церкви и молитвенные дома. – 1951. – Арк.1-409.
55. Спр.859. – Проведение выборов в Верховный Совет СССР, Верховный Совет УССР, в обласные, городские и районные Советы депутатов трудящихся. – 1951. – Арк.1-392.
56. Спр.1718. – Борьба с оуновским подпольем, ликвидация банд. – 1952. – Арк.1-124.
57. Спр.2090. – Материалы, использованные для докладной записки и проекта постановления по отчету Винницкого обкома КП(б)У, которые были потребованы административным отделом ЦК КП(б)У. – 1952. – Арк.1-100.
58. Спр.2736. – Докладные записки, информации, спецсообщения и справки отделов ЦК КП Украины, обкомов КП Украины, Управления охраны МГБ на Юго-Западной железной дороге и других организациях об антисоветских и буржуазных националистических проявлениях. – 1953. – Арк.1-163.
59. Спр.2743. – Информации о реагировании населения на правительственное сообщение о смерти И.В.Сталина. – 1953. – Арк.1-24.

Опис 70

60. Спр.200. – Стенограмма совещания по пропаганде при ЦК КП(б)У. – 1944. – Арк.1-90.
61. Спр.436. – Стенограмма республиканского совещания по пропаганде при ЦК КП(б)У. – 1946. – Арк.1-447.

Державний архів Вінницької області (ДАВО, м. Вінниця)

Фонд 136. Обласний комітет КП(б)У-КПУ

Опис 13

62. Спр.53. – Переписка обкома КП(б)У с РК КП(б)У по вопросу проверки сигналов военной цензуры. – 1945. – Арк.1-38.
63. Спр.60. – Переписка обкома КП(б)У с обласными торговыми и кооперативными организациями по вопросу снабжения населения городов и районов продовольственными и промышленными товарами. – 1945. – Арк.1-74.

64. Спр.95. – Постановление горкома и райкомов КП(б)У по материалам проверки писем и жалоб, поступивших от разных учреждений и лиц на работников аппарата партийных, советских и хозяйственных органов. – 1946. – Арк.1-180.
65. Спр.99. – Докладные записки, письма, информации органов УНКГБ, УМВД, органов прокуратуры на транспорте и “Смерше” о состоянии работы этих органов. – 1946. – Арк.1-202.
66. Спр.101. – Докладные записки, письма, представления органов прокуратуры обкому КП(б)У о работе прокуратуры Винницкой области . – 1946. – Арк.1-104.
67. Спр.105. – Справка УМГБ “О наличии церковно-сектанского элемента на территории области и о характере проводимой ими антисоветской работы”. – 1946. – Арк.1-20.
68. Спр.129. – Переписка обкома КП(б)У с ЦК КП(б)У, с министерством здравоохранения, облисполкомом, горкомами партии по вопросу работы органов здравоохранения, выявления и оказания помощи больным дистрофией и другими болезнями. – 1947. – Арк.1-264.
69. Спр.134. – Переписка обкома КП(б)У с горкомами, райкомами партии и органами МГБ, МВД по вопросу борьбы с бандпроявлениями в области. – 1947. – Арк.1-41.
70. Спр.162. – Распоряжения обкома КП(б)У горкомам, райкомам партии по вопросу финансово-бюджетной работы партийных, советских органов и по вопросу выявления фактов нарушений закона о денежной реформе . – 1948. – Арк.1-56.
71. Спр.176. – Справки о фактах участия отдельных коммунистов в религиозной деятельности церковных общин и других антипартийных проступках некоторых членов ВКП(б). – 1948. – Арк.1-55.
- Опис 16**
72. Спр.1079. – Информации о провокационных слухах. – 1948. – Арк.1-3.

73. Спр.1084. – Справки, информации райкомов КП(б)У и докладные записки уполномоченных Винницкого обкома КП(б)У по вопросу проверки применения Указа президиума Верховного Совета СССР о выселении из пределов УССР лиц, злостно уклоняющихся от трудовой деятельности в сельском хозяйстве по районам области с Барского по Ямпольский район. – 1948. – Арк.1-159.

74. Спр. 1052. – Представления Управления МГБ по Винницкой области с справками отдела о фактах совершения религиозных обрядов коммунистами. – 1948. – Арк.1-18.

Опис 19

75. Спр.17. – Отчеты, информации, письма руководителей областных организаций по вопросам работы советской торговли. – 1947. – Арк.1-153.

Опис 20

76. Спр. 57. – Справки и информации отдела уполномоченных обкома КП(б)У “О мерах по ликвидации нарушений Устава сельскохозяйственной артели” в колхозах Винницкой области. – 1946. – Арк.1-40.

Опис 27

77. Спр.17. – Письма и заявления военнослужащих и инвалидов Отечественной войны и ответы на них с буквы “А” по букву “Ш”. – 1944. – Арк.1-81.

78. Спр.23. – Докладные записки и справки работников отдела обкома КП(б)У о состоянии военно-оборонной работы, выполнении закона о демобилизации старших возрастов из Красной Армии, трудоустройстве и улучшении материально-бытовых условий семей военнослужащих и инвалидов Отечественной войны. – 1945. – Арк.1-50.

Опис 29

79. Спр.185. – Докладные записки и справки органов МГБ о ликвидации политических и уголовных банд на территории области. – 1949. – Арк.1-102.

80. Спр.213. Справки и докладные записки райкомов КП(б)У и органов МГБ о фактах засоренности органов здравоохранения людьми, невнушающими политического доверия. – 1949. – Арк.1-21.

81. Спр.640. – Информации и справка работников обкома КП(б)У по проверке состояния массово-политической работы в районах области. – 1949. – Арк. 1-106.

Опис 30

82. Спр.163. – Исходящие секретные письма обкома КП(б)У посланные райкомам партии и другим организациям. – 1950. – Арк.1-68.

Опис 32

83. Спр.198. – Информационные отчеты, спецсообщения и справки уполномоченных Совета по делам Русской православной церкви и Совета по делам религиозных культов о наличии в области церквей, религиозных общин и сект. – 1951. – Арк.1-124.

84. Спр.206. – Переписка по вопросам спецпроверки разных лиц – групповые. – 1951. – Арк.1-202.

Опис 33

85. Спр.20. – Справки работников обкома КП(б)У о проведении кампании по сбору подписей под обращением Всемирного Совета Мира о заключении Пакта Мира между шестью великими державами. – 1951. – Арк.1-27.

86. Спр.358. – Директивы и письма ЦК КП(б)У и республиканских организаций по вопросам пропагандистской и массово-политической работы, партийного просвещения и работы спортивных организаций. – 1951. – Арк.1-43.

87. Спр.428. – Информации райкомов КП(б)У о проведении собраний с докладами о текущем моменте. – 1951. – Арк.1-71.

Опис 35

88. Спр.397. – Отчеты, информации и справки по вопросам пропаганды и массово-политической работы. – 1952. – Арк.1-220.

Опис 37

89. Спр.21. – Информации обкома и райкомов КП Украины о проведении митингов с трудящимися по постановлению партии и правительства о новом снижении цен на продовольственные и промышленные товары и торговле по новым ценам. – 1953. – Арк.1-20.

90. Спр.336. – Информации и справки райкомов партии о траурных митингах, посвященных смерти И.В.Сталина. – 1953. – Арк.1-162.

Фонд 87. Вінницький міський комітет КП(б)У-КПУ

Опис 3

91. Спр.249. – Приветственные письма членам Правительства от трудящихся г. Винницы. – 1945. – Арк.1-32.

92. Спр.371. – Информации и отчеты заведующих агитпунктами и секретарей первичных организаций о подготовке к выборам в Верховный Совет. – 1946. – Арк.1-69.

93. Спр.441. – Спецсообщение и переписка с органами прокуратуры, МВД, МГБ и милиции по вопросам нарушений революционной законности и проверки разных лиц с буквы «Г» по букву «Ш» и групповые. – 1947. – Арк.1-29.

94. Спр.439. – Справки и информации работников горкома, секретарей райкомов и парторганизаций по подготовке к выборам в Верховный Совет УССР. – 1947. – Арк.1-15.

95. Спр.556. – Приветственные письма тов. Сталину, Хрущеву, Андрееву, Кагановичу от трудящихся города Винницы. – 1947. – Арк.1-10.

96. Спр.1772. – Отчеты, информации в связи с подготовкой и проведением выборов в местные Советы депутатов трудящихся. – 1950. – Арк.1-91.

Опис 4

97. Спр.220. – Информации о митингах в связи с опубликованием материалов о преступной деятельности изменника Родины Берии и его сообщников. – 1953. – Арк.1-125.

98. Спр.1032. – Спецсообщения и докладные записки органов МГБ, МВД, милиции, суда и прокуратуры по вопросам нарушения революционной законности. – 1949. – Арк.1-121.

Державний архів Хмельницької області (ДАХО, м. Хмельницький)

Фонд 487. Обласний комітет КП(б)У-КПУ

Опис 4

99. Спр.33. – Справки о причиненном ущербе и совершенных злодеяниях немецко-фашистскими захватчиками и их пособниками на территории Каменец-Подольской области. – 1944. – Арк.1-66.

100. Спр.34. – Переписка с обласными управлениями НКГБ по специальным вопросам. – 1944. – Арк.1-54.

101. Спр.35. – Докладные записки, справки и политинформации райкомов партии об активизации бандеровских банд и мерах борьбы с ними. – 1944. – Арк.1-53.

102. Спр.96 а. – Докладные записки, справки, информации райкомов КП(б) У о состоянии сельского хозяйства в освобожденных районах области. – 1944. – Арк.1-101.

103. Спр.183. – Переписка обкома КП(б)У с партийными и административными органами по вопросам обеспечения раненых и инвалидов Отечественной войны, восстановления народного хозяйства. – 1945. – Арк.1-87.

104. Спр.187. – Переписка органов НКГБ по специальным вопросам. – 1945. – Арк.1-179.

105. Спр.192. – Справка, мероприятия, схемы и материалы подготовки к выборам в Верховный Совет СССР. – 1945. – Арк.1-127.

106. Спр.435. – Переписка с военными соединениями, партийными, советскими органами, МГБ по административным, хозяйственным вопросам и жалобам семей военнослужащих. – 1946. – Арк.1-97.

107. Спр.437. – Справки, информации обкома, райкомов КП(б)У и переписка с органами МГБ и военными частями по вопросам борьбы с украинскими националистами и других видов бандитизма. – 1946. – Арк.1-60.
108. Спр. 524. – Докладные записки, информации, справки райкомов КП(б)У “О выполнении постановлений Совмина СССР и ЦК ВКП(б) о мерах по ликвидации нарушений Устава сельскохозяйственной артели”. – 1946. – Арк.1-221.
109. Спр.635. – Докладные записки, справки, информации обкома партии, направленные в ЦК КП(б)У по вопросам сельского хозяйства. – 1947. – Арк.1-236.
110. Спр.651. – Информации райкомов партии о подписке на газеты и журналы, проведении траурных митингов в связи с кончиной И.В.Сталина. – 1953. – Арк.1-99.
111. Спр.700. – Докладные записки, справки, информации горкомов, райкомов КП(б)У о ходе и проведении выборов в Верховный Совет УССР. – 1947. – Арк.1-247.
112. Спр.717. – Планы работы отдела. Справки работников отдела о состоянии торговли, отмене карточной системы в торговле. – 1947. – Арк.1-120.
113. Спр.718. – Докладные записки, информации, сведения уполномоченных ОК КП(б)У, обласных организаций по вопросам торговли, снабжения общественного питания. – 1947. – Арк.1-153.
114. Спр. 786. – Стенограмма совещания секретарей КП(б)У и заседаний бюро обкома партии по вопросам применения Указа Президиума Верховного Совета от 21.02.1948 г. о выселении лиц, нежелающих работать в колхозах. – 1948. – Арк.1-182.
115. Спр.787. – Стенограмма совещания секретарей КП(б)У и заседаний бюро обкома партии по вопросам применения Указа Президиума Верховного Совета от 21.02.1948 г. о выселении лиц, нежелающих работать в колхозах и

организации массово-политической работы на весеннем севе. – 1948. – Арк.1-202.

116. Спр.801. – Отчеты, справки, информации обкома партии, направленные в ЦК ВКП(б) по организационным, идеологическим и хозяйственным вопросам. – 1948. – Арк.1-85.

117. Спр.985. – Письма тов. Сталину И.В., справки, отчеты обкома партии, направленные в Совет Министров СССР и ЦК ВКП(б), переписка с ними по вопросам развития народного хозяйства. – 1949. – Арк.1-34.

118. Спр.995. – Справки, отчеты, информации обкома партии, направленные в ЦК КП(б)У по вопросам сельского хозяйства. – 1949. – Арк.1-186.

119. Спр. 1214. – Письма трудящихся области тов. И.В.Сталину, письма обкома партии, направленные в ЦК ВКП(б) по кадровым, организационным, идеологическим и хозяйственным вопросам. – 1950. – Арк.1-44.

120. Спр.1218. – Докладные записки, справки, информации обкома партии, направленные в ЦК КП(б)У о подготовке и проведении выборов в Верховный Совет СССР и местные Советы депутатов трудящихся, сборе подписей под Воззванием Всемирного конгресса сторонников мира, выдвижении женщин на руководящую работу. – 1950. – Арк.1-101.

121. Спр.1235. – Справки работников административного отдела обкома КП(б)У о проверке жалоб, заявлений, поступивших на имя секретарей ЦК КП(б)У, прошедшие через печать, компрометирующие руководящих работников. – 1950. – Арк.1-143.

Опис 6

122. Спр.128. – Отчеты, справки, информации обкома партии в ЦК КП(б)У по вопросам массово-политической работы, работе местной печати, развития культуры, спорта, сбора подписей под обращением Всемирного Совета Мира. – 1951. – Арк.1-129.

123. Спр.169. – Записки, справки, информации работников отдела, райкомов, КП(б)У о выполнении постановления ЦК ВКП(б) “О новом снижении розничных цен на продовольственные и промышленные товары”,

постановлений обкома КПУ об улучшении партийного просвещения, идеологической работы среди интеллигенции, руководства женскими советами. – 1951. – Арк.1-149.

124. Спр.591. – Записки, справки, информации обкома партии в ЦК КПУ по вопросам идеологической работы. – 1953. – Арк.1-160.

125. Спр.653. – Информации горкомов, райкомов партии о выполнении постановления обкома КП Украины о проведении кампании за мирное урегулирование международных проблем. – 1953. – Арк.1-119.

Опубліковані джерела

126. Акція “Вісла”: Документи / Є.Місила (впоряд. і ред.) / Наукове товариство ім. Т.Шевченка у Львові, фундація українського вільного університету в ЗСА, фундація досліджень Лемківщини в Америці. – Львів, Нью-Йорк, 1997. – 563 с.

127. Винокурова Ф.А., Подкур Р.Ю. Голод 1932-33, 1946-47 рр. Вінницька область: Документи і матеріали. — Вінниця: Антекс-У ЛТД, 1998. – 223 с.

128. Возз’єднання: Зб. арх. док. і матеріалів (травень 1944 – січень 1946 рр.) про возз’єднання Закарпатської України з Радянською Україною / О.Довганич та ін. – Ужгород: Закарпаття, 2000. – 344 с.

129. Голод в Україні. 1946-1947: Документи і матеріали. – Н.-Й.: Вид. М.П.Коць, 1996. – 374 с.

130. Голод в Україні. 1946-1947 рр.: Документи і матеріали / Гол. упор. О.М.Веселова. – К., Н.-Й.: Вид-во М.П.Коць, 1996. – 373 с.

131. Меморандум Організації українських націоналістів (С.Бандери) німецькому урядові // Українська суспільно-політична думка у 20 столітті. В 3-х т. / Упоряд. Т.Гунчак, Р.Сольчаник. Т.3. – К.: Сучасність, 1983. – 379 с.

132. Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали: Довідник у 2-х ч. Ч.ІІ / Упоряд.: І.О.Кресіна, В.Ф.Панібудьласка; За ред. В.Ф.Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – 704 с.

133. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні: Збірник документів і матеріалів. – К.: Держполітвидав, 1963. – 488 с.

134. Повідомлення надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинств німецько-фашистських загарбників. Про матеріальну шкоду, заподіяну німецько-фашистськими загарбниками державним підприємствам і установам, колгоспам, громадським організаціям і громадянам СРСР. – К.: Українське державне підприємство, 1945. – 25 с.
135. Польша та Україна у тридцятих-сорокових рр. XX ст.: Невідомі документи з архівів спец. служб. Т.2. Переселення поляків та українців 1944-1946. – Варшава – Київ, 2003. – 1007 с.
136. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1944 гг.). – М.: Экономика, 1968. – 325 с.
137. Україна у Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т.1. (Упорядник Володимир Косик). – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1997. – 384 с.
138. Україна у Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т.2. (Упорядкування Володимира Косика). – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Львівський державний університет ім. І.Франка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 1998. – 384 с.
139. Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1944-1961 рр. – К.: Держполітвидав, 1963. – 576 с.
140. 1945 рік. Закарпатська Україна: Матеріали наук. конф., присвяченої 50-річчю Перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.) / Ужгородський держ. ун-т / В.Є. Задорожний (відп.ред.), Володимир Задорожний (сост.), Роман Офіцинський (сост.). Ч.1. – Ужгород : Патент, 1995. – 133 с.
141. 1945 рік. Закарпатська Україна: Матеріали наук. конф., присвяч. 50-річчю перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.) / Ужгородський держ. ун-т /

Володимир Є. Задорожний (відп.ред.), Володимир Є. Задорожний (упоряд.), Роман А. Офіцинський (упоряд.). Ч.2. – Ужгород : Патент, 1995. – 134 с.

142. Чорна книга України: Збірник документів, матеріалів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе // Упоряд., ред. Ф.Зубанича. – К.: Видавничий центр “Просвіта”, 1998. – 784 с.

Мемуари і спогади

143. Бабій В. У 16 років – смертна кара за Україну // Подоля. – 1997. – 6 вересня. – С.2.

144. Баранов В. Дневник оstarбайтера // Знамя. – 1995. – № 5. – С.135-155.

145. Бурлака І. Вони боролись за незалежність // Літинський вісник. – 1994. – 23 серпня. – С.2.

146. Довженко О. Щоденник // О.Довженко. Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник. – К.: “Веселка”, 1995. – 575 с.

147. Зверев А.Г. Записки министра. – М.: Политиздат, 1973. – 270 с.

148. Зиновьев А.А. Русская судьба, исповедь отщепенца. – М.: Центрполиграф, 1999. – 500 с.

149. Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. – 1991. – № 2/3 – С.62-82.

150. Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. – 1992. – №2/3. – С.75-102.

151. Сахаров А.Д. Тревога и надежда: [Сборник]. – М.: СП “Интер – Версо”: Международные отношения, 1990. – 335 с.

152. Симонов К. Глазами человека моего поколения. Размышления о И.В.Сталине // Знамя. – 1988. – № 3. – С.3-66.

153. Хрущев Н.С. Воспоминания. Избранные фрагменты. – М.: Вагриус, 1997. – 509 с.

154. Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ, 1918-1956. Опыт художественного исследования. Ч. V-VII. – М.: Инком НВ, 1991. – 527 с.

Література

155. Абраменко Л. Попіл розстріляних і замучених стукає в наші серця // Вітчизна. – 1998. – № 3/4. – С.19-24.
156. Авзегер Л. Я вскрывал ваши письма... Воспоминания бывшего тайного цензора МГБ // Источник. – 1993. – №10. – С.12-20.
157. Авторханов А.Г. Технология власти // Вопросы истории. – 1992. – № 2/3. – С.103-127.
158. Аксенов Ю., Улюкаев А. О простых решениях непростых проблем // Коммунист. – 1990. – № 6. – С.78-89.
159. Аксютин Ю. Почему Сталин дальнейшему сотрудничеству с союзниками после победы предпочел конфронтацию с ними // Холодная война. Новые подходы, новые документы. – М.: Институт всеобщей истории РАН, 1995. – 400 с.
160. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. – Вильнюс-Москва: Весть VIMO, 1992. – 348 с.
161. Андреев Е.М. Население Советского Союза. 1922 – 1991 гг. – М.: Наука, 1993. – 193 с.
162. Арендт Х. Истоки тоталитаризма. – М.: Центр Ком, 1996. – 672 с.
163. Арендт Х. Начала тоталитаризма // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т. II. Зарубежная политическая мысль. XX век. – М.: Мысль, 1997. – 830 с.
164. Бабиченко Д.Л. Писатели и цензоры. Советская литература 1940-х годов под политическим контролем ЦК. – М.: Изд. центр “Россия молодая”, 1994. – 172 с.
165. Бадзьо Ю. Право жити: Українці в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. – К.: Таксон, 1996. – 400 с.
166. Бажан О.Г. Опозиційний рух в Україні (друга половина 50-х–80-ті рр. XX ст.): Дис. канд. іст. наук / НАН України, Інститут історії України. – К., 1996. – 193 с.
167. Баран В.К., Даниленко В.М.. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 304 с.

168. Баран В.К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр. – Львів: МП “Свобода”, 1992. – 124 с.
169. Баран В.К. Україна: новітня історія (1945-1991 рр.). – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН, 2003. – 670 с.
170. Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, 1996. – 446 с.
171. Барг М.А. Категория “цивилизация” как метод сравнительно-исторического исследования // История СССР. – 1991. - №5 – С.70-86.
172. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Кн.1. – К.: “Либідь” – “Військо України”, 1994. – 432 с.
173. Безмежна любов народу до свого вождя // Радянська Україна. – 1949. – 16 грудня. – С.1.
174. Безсмертя. Книга Пам’яті України. 1941-1945. Головна редакційна колегія (голова І.О.Герасимов, заступники голови І.Т.Муковський і П.П.Панченко, відповідальний секретар Р.Г.Вишенський). – К.: Пошуково-видавниче агенство “Книга Пам’яті України”, 2000. – 944 с.
175. Бессмертный Ю.Л. Как жеписать историю? Методологические веяния во французкой историографии. 1994-1997 гг. // Новая и новейшая история. – 1998. – №4. – С.29-42.
176. Бетелл Н. Голгофа Лиенца // Родина. – 1991. – № 6-7. – С.106-111.
177. Білокін С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.). Джерелознавче дослідження. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1999. – 447 с.
178. Бойко О.Д. Історія України: Посібник для студентів вищих навч. закладів. – К.: Видавничий дім “Академія”, 1989. – 568 с.
179. Большая советская энциклопедия. Т.21. – М.: “Советская энциклопедия”, 1975. – 635 с.
180. Больше инициативы, товарищи кооператоры! // Правда України. – 1948. – 8 квітня. – С.1.

181. Борисов А.Г. "Новый человек" – гомо советикус: и миф, и реальность / А.Г.Борисов. – Саратов: Творч. группа "Поиск": Каф. философии СГПИ, 1994. – 25 с.
182. Бугай М.Ф. “За повідомленням НКВС СРСР, були переселені...” Про депортацію населення з України у 30-40-і роки. – К.: Видавництво т-ва “Знання”, 1992. – 48 с.
183. Букин С. Было время и цены снижали? // Труд. – 1990. – 3 июля. – С.2.
184. Васильєва-Чикаленко Л.Д. Україна в міжнародних відносинах (1944-1996 рр.): Навч. посібник. – К.: Освіта, 1998. – 176 с.
185. Великая Отечественная война 1941-1945: Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – 832 с.
186. Вербицкая О.М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву, середина 40-х-нач. 60-х гг. – М.: Наука, 1992. – 222 с.
187. Веселова О.М., Панченко П.П. Голод в Україні 1946-1947 // Український історичний журнал. – 1996. – №1. – С.129-142.
188. Веселова О.М., Панченко П.П. Голод в Україні 1946-1947 // Український історичний журнал. – 1996. – №2. – С.116-132.
189. Звернення до духовенства та віруючих А.Шептицького // Вільне слово. – 1941. – 9 липня. – С.1.
190. Вовкодав В. Доба сталінізму і застою у приказках земляків Кармалюка // Прапор. – 1990. – №6. – С.167-171.
191. Волков В.К. Новые тенденции в развитии исторической мысли в странах центральной и юго-восточной Европы // Новая и новейшая история. – 1991. – №4. – С.11-27.
192. Воронов І.О., Пилявець Ю.Г. Голод 1946-1947 рр. – К.: Знання, 1991. – 48 с.
193. Восстановление народного хозяйства освобожденных и прифронтовых районов СССР: Сб. статей. – М.: Наука, 1983. – 621 с.
194. Всіх корів – на польові роботи! (плакат) // Вінницька правда. – 1946. – 3 липня. – С.3.

195. Вылцан М. Психология масс – культ героя и культ толпы // Наука и жизнь. – 1993. – № 10. – С.36-39.
196. Гаджиев К.С. Тоталитаризм как феномен XX века // Вопросы философии. – 1992. – №2. – С.3-25.
197. Галамай С. Боротьба за визволення України 1929-1989. – Львів: Каменяр. – 343 с.
198. Гальчак С. Білі плями скорботи (Причини голодомору 1932-1933 та голоду 1946-1947 років на Поділлі). – Вінниця: Логос, 1998. – 51 с.
199. Гальчак С. Ставлення державно-партійної влади СРСР та УРСР до “остарбайтерів”-репатріантів // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Вип.5. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука /. – Вінниця: ВАТ “Вінницька обласна друкарня”, 2003. – С.208-214.
200. Геллер М. Машина и винтики. История формирования советского человека. – М.: МИК, 1994. – 335 с.
201. Гозман Л.Я., Эткінд А.М. Метафори или реальность? Психологический анализ советской истории // Вопросы философии. – 1991. - № 3. – С.164-173.
202. Gunter H. The Culture of the Stalin Period. – London: Macmilan, 1990 – 332 p.
203. Гордієнко В.В. Православні конфесії в Україні періоду другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01/ Київ. у-т ім.Т.Шевченка. – К., 1999. – 189 с.
204. Гриневич В.А. Українці в складі Червоної Армії. Кількісний аспект питання // Україна у другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції (27-28 жовтня 1994 р.). – К.: НАН України, Інститут історії України, 1995. – 283 с.
205. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування української модерної нації XIX-XX ст. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
206. Грицяк Є.С. Норильське повстання (спогади і документи) / Фондація ім. О.Ольжича. – 2-ге вид., випр., допов. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. –

79 с.

207. Губка І. Боротьба ОУН-УПА в московських концтаборах // Державність. – 1992. – № 3. – С.73-77.

208. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.

209. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.

210. Дашкевич Я. Східня Галичина: етнічні відносини, національні міти і менталітети // Визвольний шлях. – 1996. – Кн.7. – липень. – С.860-874.

211. Джилас Милован. Лицо тоталитаризма. – М.: Издательство “Новости”, 1992. – 93 с.

212. Добренко Є. Тоталітарні засади соцреалізму // Слово і час. – 1992. – № 7. – С.8-15.

213. Довгополий Я. Українці на примусових роботах у третьому рейху // Всесвіт. – 2001. – № 3-4. – С.127-129.

214. З історії соціалістичного та комуністичного будівництва на Україні (1984-1961). [Збірник статей. Ред. колегія: О.К.Касименко (відп. ред.) та інші]. – К.: Вид-во Акад. наук УРСР, 1963. – 188 с.

215. Завадская Э.Ю., Царевская Т.В. Денежная реформа 1947 года: реакция населения (по документам из “Особых папок” Сталина) // Отечественная история. – 1997. – № 6. – С.134-141.

216. Замлинська О.В. Культурне життя в Україні у 1943-1953 роках. Дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України, Ін-т історії Укр. – К., 1999. – 219 с.

217. Заява голови Підгаєцького райвиконкому Тернопільської області Рибальченка // Сергійчук В. Десять буремних літ. – Київ: Дніпро, 1996. – С.425.

218. Звіт Центрального Комітету КП(б) України. Доповідь секретаря Центрального Комітету КП(б) України тов. Л.Г.Мельникова на XVII з'їзді КП(б) України 24 вересня 1952 року // Радянська Україна. – 1952. – 25 вересня. – С.1-3.

219. Земсков В.Н. К вопросу о репатриации советских граждан: 1944-1951 годы // История СССР. – 1990. – № 4. – С.26-41.
220. Земсков В.Н. Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные (статистико-географический аспект) // История СССР. – 1991. – №5. – С.151-165.
221. Зима В.Ф. “Второе раскулачивание” (Аграрная политика конца 40-х – начала 50-х годов) // Отечественная история. – 1994. – №3. – С.109-125.
222. Зима В.Ф. Социология бесправия. Реакция сталинской юстиции на голод в СССР 1946-1947 гг. // Социс. – 1999. – №2. – С.86-99.
223. Зиновьев А. Гомо советикус. – М.: Московский рабочий, 1991. – 412 с.
224. Зінько Ю.А. Політика радянської влади щодо протестантських релігійних громад у документах Державного архіву Вінницької області // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Вип.ІІ. Серія: Історія: Збірник наукових праць (За заг. ред. проф. П.С.Григорчука). – Вінниця: ВАТ “Вінницька обласна друкарня”, 2000. – С.256-260.
225. Зубкова Е. Общественная атмосфера после войны (1945-1946) // Свободная мысль. – 1992. – № 6. – С.4-14.
226. Зубкова Е. Общественная атмосфера после войны (1948-1952) // Свободная мысль. – 1992 – № 9. – С.79-88.
227. Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945-1953. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 1999. – 229 с.
228. Зубкова Е.Ю. Общество и реформы. 1945-1964. – М.: Изд. центр “Россия молодая”, 1993. – 198 с.
229. Іваненко В.В. Очищення правдою: Відома і невідома Україна в об’єктиві історії ХХ сторіччя / Авт. В.В.Іваненко, А.І.Голуб, О.А.Удод. – К.: Генеза, 1997. – 208 с.
230. Из дневников А.Довженко // Литературная газета. – 1989. – 15 февраля. – С.5.

231. Ільєнко І.О. У жорнах репресій: Оповіді про українських письменників (За архівами ДПУ-НКВС). – К.: Веселка, 1995. – 447 с.
232. Ільїн В. Свобода і тоталітаризм: філософський дискурс політичної історії // Нова політика. – 1996. – № 2.
233. Интервью тов. И.В.Сталина с корреспондентом “Правды” относительно речи г. Черчилля // Правда. – 1946. – 14 марта. – С.1.
234. Интервью Уполномоченного Совнаркома СССР по делам репатриации советских граждан из Германии и оккупированных ею стран генерал-полковника Ф.И.Голикова // Правда. – 1944. – 11 ноября. – С.2.
235. Історія народного господарства Української РСР. У трьох томах, чотирьох книгах. Т.3. Розвиток соціалістичної економіки в період будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму (1938-80-ті рр.). Книга 1. Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938-1960 рр.). – К.: Наукова думка, 1985. – 465 с.
236. Історична наука: термінологічний і понятійний словник: Навч. посіб. / В.М.Литвин, В.І.Гусєв, А.Г.Слюсаренко та ін. – К.: Вища школа, 2002. – 430 с.
237. Історія України / В.Ф.Верстюк, О.В.Гораль, О.І.Гуржій та ін. Під ред. В.А.Смоля. – К.: Альтернативи, 1997. – 424 с.
238. История СССР: С древнейших времен. В 2-х сериях. В 12 томах. Т.11. Советский Союз на пути к развитому социализму, 1946-1961 гг. – М.: Наука, 1980. – 653 с.
239. Йовик І. Нескорена армія: із щоденника хорунжого УПА. – К.: МП “Леся”, 1995. – 320 с.
240. К вопросу об истоках “холодной войны”. К вопросу из телеграммы в делах США в Москве Дж.Кеннана в государственный департамент США от 22 февраля 1946 г. // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т.V. – М.: Мысль, 1997. – 765 с.
241. Каменецький І. Україна в тоталітарних схемах нацизму // Український історик. – 1972. – Ч.3/4.

242. Капустин М. Конец утопии? Прошлое и будущее социализма. – М.: Новости, 1990. – 590 с.
243. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х-30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, 1992. – 176 с.
244. Keep J. Last of the Empires. A History of the Soviet Union. 1945-1991. – Oxford: Oxford University Press, 1995, VIII. – 477 p.
245. Кейданський К. Табори для переміщених осіб у Німеччині та Австрії. Погляд на структуру й діяльність // Українська діаспора. Число 6. – Київ–Чикаго, 1994. – С.109-123.
246. Кириченко В.М. Українське село і тоталітарна держава в умовах голодомору 1946-1947 рр.: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Запор. держ. у-т – Запоріжжя, 1996. – 215 с.
247. Киричук Ю. Нариси історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ століття. – Львів, 2000.
248. Климович Г. Восстание в Горлаге // Независимая газета. – 1991. – 11 сентября. – С.5.
249. Коваленко В. Що дала незалежність Україні простій людині // Літературна Україна. – 1993. – 23 липня. – С.2.
250. Коваль М.В. ОУН – УПА: між третім рейхом і сталінським тоталітаризмом // УІЖ. – 1994. – № 2. – С.94-129.
251. Коваль М.В. Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С.3-26.
252. Коваль М.В. Правда безнадійних змагань. Організація українських націоналістів: урок історії // Політика і час. – 1997. – № 10. – С.67-74.
253. Коваль М.В. Україна в другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 - 1945 рр.). – Т.12. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 336 с.
254. Коваль М.В. Українська культура та її діячі в політиці німецьких колонізаторів // Український історичний журнал. – 1993. – № 9. – С.13-28.

255. Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К.:Вища школа, 1995. – 194 с.
256. Ковальченко И.Д. Некоторые вопросы методологии истории // Новая и новейшая история. – 1991. - №5. – С.3-9.
257. Колесник І.І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С.26-37.
258. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. – К.: Основи, 1994. – 168 с.
259. Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 роках. – К.: Академія, 2002. – 128 с.
260. Корчак-Гординський О. Замість вигадок. Українська проблематика в західних політико-дипломатичних джерелах. Документи, рецензії, спогади. – Івано-Франківськ, 1994. – 199 с.
261. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. / Ред. О.Романів. – Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. – 658 с.
262. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника. – Дослідження і спостереження сучасника. – К.: Смолоскип, 1995. – 508 с.
263. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К.: “Основи”, 1997. – 423 с.
264. Краль Вацлав. Преступления против Европы: Пер. с чешск. – М.: “Мысль”, 1968. – 348 с.
265. Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941-1950: Зб. Документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1989. – 255 с.
266. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). Т.11 [15-том. вид. “Україна крізь віки”] / За заг. ред. В.А.Смолія. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 336 с.
267. Lewytzkyi V. Politics and Society in Soviet Ukraine. 1953-1980 – Edmonton: CIUS, 1984. – 219 p.

268. Ленин (Ульянов) Владимир Ильич // Культурология XX век. Энциклопедия. Т.1. – СПб: Универ-я книга; 000 “Алетей”, 1998. – 447 с.
269. Лисенко О.Є. Релігійна ситуація на Україні в 1941-1946 рр.: Дис. д-ра іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут історії України. – К., 1999. – 480 с.
270. Літопис УПА. Нова серія. Т.3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943-1959 рр. – Київ, Торонто: Літопис УПА, 2001. – 647 с.
271. Макар Ю.І., Рудик С.Я. Проблема видачі українських втікачів і переміщених осіб Радянському Союзу після Другої світової війни // Питання нової та новітньої історії країн Європи і Північної Америки. Випуск четвертий. Частина II. - Чернівці, 1995. – С.141-146.
272. Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод на Україні у 1946-1947 рр. // УІЖ. – 1990. – № 8. – С.14-33.
273. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. – К.: Видавництво “Генеза”, Видавництво “Довіра”. – 1996. – 942 с.
274. Мануїльський Д. Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини. – К., 1985.
275. Мерцалов А., Мерцалова Л. Сталинизм и война. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 1998. – 432 с.
276. Минуле України: відновлені сторінки / [Верстюк В.Ф., Гарань О.В., Гломозда К.Ю. та ін.]. – К.: Наукова думка, 1991. – 280 с.
277. Могильницький Б.Г. Историческое познание и историческая теория // Новая и новейшая история. – 1991. - №6. – С.3-9.
278. Муковський І.Т. Військова мобілізація в Україні (друга половина 1941 р. – перша половина 1942 р.) // Україна у другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції (27-28 жовтня 1994 р.). – К.: НАН України, Інститут історії України, 1995. – 283 с.

279. Муковський І.Т. До питання про вклад українського народу в перемогу над німецько-фашистськими загарбниками. // Друга світова війна і Україна: Матеріали наук. конф., 27-28 квітня 1995 / НАН України, Інститут історії України / М.В.Коваль (від. ред.). – К., 1996. – 253 с.
280. Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга та жертвовність: Українці на фронтах другої світової війни / За ред. В.Д.Конашевича. – К.: Пошуково-видавниче агенство “Книга пам’яті України”, 1997. – 588 с.
281. Муковський І., Лисенко І. Український геополітичний фактор в часи другої світової війни. // Трибуна. – 1999. – № 5-6. – С.22-26.
282. Мушинский В. Ханна Арендт и ее главная книга // Свободная мысль. – 1992. - №8. – С.72-81.
283. Наконечний Є. Імперська таємниця 1946 р. // Україна молода. – 2000. – 16 лютого. – С.6.
284. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941-1944: В 2-х кн. / Гл. редкол. Ю.Ю. Кондуфор. Кн.2. Партизанская борьба. – К.: Наукова думка, 1985. – 431 с.
285. Народне господарство Української РСР в 1964 р. Статистичний щорічник. – К.: “Статистика”, 1965. – 694 с.
286. Національні відносини на Україні: Запитання і відповіді / В.А.Беспалий, С.П.Бритченко, В.М.Бріцин та ін.: Наук. ред. М.О.Шульга. – К.: Україна, 1991. – 238 с.
287. Национальные отношения: Словарь / Под общ. ред. В.Л.Калашникова. – М.: ГИЦ “Владос”, 1997. – 208 с.
288. Ніколаєць Ю.А. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.). – Вінниця: Видавництво “Тезис”, 1999. – 64 с.
289. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение: открытые спирали молчания. – М.: Пресс-Академия, 1996 – 351 с.
290. Оболонский А.В. Сталинизм и общество: морально-психологический аспект // Государство и право. – 1993. – № 3. – С.113-124.

291. Обращение Поместного Собора Русской православной церкви к правительству Союза ССР // Правда. – 1945. – 5 февраля. – С.1.
292. Обязательства украинских колхозников будут выполнены. На Пленуме Центрального Комитета КП(б)У // Правда. – 1948. – 1 июня. – С.3.
293. Ольшанский Д.В. Трансформация человеческого сознания (от мегамшины тоталитаризма к демократическому обществу) // Полис. – 1991. – №3. – С.53-66.
294. Они вернутся из небытия // Литературная газета. – 1988. – 28 декабря. – С.5.
295. Освободительная борьба против фашизма 1939-1945 гг. – М.: Наука, 1983. – 300 с.
296. “OST”ы – жертвы двух диктатур // Родина. – 1994. – №2. – С.51-59.
297. Оруэлл Джордж. 1984. Роман. Скотный двор. Сказка. / Пер. с англ. Д.Иванова, В.Недошивина. – Пермь: Капик, 1992. – 304 с.
298. Петров В.Л. Страна готовилась к отражению агрессии // Военно-исторический журнал. – 1995. – № 6. – С.4-9.
299. Подкур Р.Ю. Документи державного політичного управління як джерело вивчення колективізації голоду 30-х років на Поділлі // Винокурова Ф.А, Подкур Р.Ю. Голод 1932-1933, 1946-1947 рр.: Вінницька область: Документи і матеріали. – Вінниця, Антекс-Л ЛТД, 1998. – 223 с.
300. Подкур Р.Ю. Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Інститут історії України НАН України. – К., 1998. – 274 с.
301. Подкур Р.Ю. За повідомленням радянських спецслужб / Інститут історії України НАН України; Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією". — К. : Рідний край, 2000. — 230 с.
302. Покажіть товар лицем. На обласній нараді працівників місцевої промисловості, промкооперації та кооперації інвалідів // Радянське Поділля. – 1945. – 25 листопада. – С.1.

303. Політична історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.І.Танцюри – К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – 488 с.
304. Полохало В. Інтелектуали та влада за часів комунізму та посткомунізму // Сучасність. – 1997. – № 9. – С.112-120.
305. Попов В.П. Голод и государственная политика (1946-1947 гг.) // Отечественные архивы. – 1992. – № 6. – С.36-60.
306. Попов В.П. Крестьянство и государство (1945-1953) // Исследования новейшей русской истории. – Париж: УМСА-press, 1992. – 298 с.
307. Попов В.П. Неизвестная инициатива Хрущева (О подготовке указа 1948 г. о выселении крестьян) // Отечественные архивы. – 1993. – №2. – С.31-38.
308. Попов В.П. Российская деревня после войны (июнь 1945 – март 1953 г.). Сб. документов. – М.: Прометей, 1991. – 203 с.
309. Поспеловский Дмитрий. Православная церковь в истории Руси, России и СССР (Учебное пособие). – М.: Библейско-богословский институт Св. Апостола Андрея, 1996. – 408 с.
310. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. – М.: Изд-во “Республика”, 1995. – 511 с.
311. Праздник Победы // Правда. – 1945. – 9 мая. – С.1.
312. Прием в Кремле в честь командующих войсками Красной Армии. Выступление товарища И.В.Сталина // Правда. – 1945. – 25 мая. – С.1.
313. Прокоп М. УПА з перспективи 40-річчя (спостереження і висновки) // Матеріали до позицій визвольної боротьби українського народу 1941-1953. – Мюнхен, 1993. – 185 с. – С.80-87.
314. Прокоп М. Роман Шухевич і питання самостійної української політики // Матеріали до позицій визвольної боротьби українського народу 1941-1953. – Мюнхен, 1993. – 185 с. – С.97-102.
315. Про минуле заради майбутнього /Упоряд. збірника Ю.І.Шаповал. – К.: Ви-во Київ. ун-ту, 1989. – 408 с.

316. Пыжиков А.В. Советское послевоенное общество и предпосылки хрущевских реформ // Вопросы истории. – 2002. – № 2. – С.33-43.
317. Радзиховский Л.А. Великий психолог // Психологический журнал. – Т.10 – № 5. – 1989. – С.110-123.
318. Рапопорт Я.Л. На рубеже двух эпох. Дело врачей 1953 года. – М.: Книга, 1988. – 271 с.
319. Речь товарища И.В.Сталина на предвыборном собрании Сталинского избирательного округа г. Москвы 9 февраля 1946 г. // Правда. – 1946. – 10 февраля. – С.1-2.
320. Репина Л.П. Гендерная история: проблемы и методы исследования // Новая и новейшая история. – 1997. – №6. – С.41-58.
321. Речь представителя Советского правительства – Председателя Совета по делам Русской Православной церкви при Совнаркоме Союза ССР Г.Г.Карпова на Поместном Соборе // Правда. – 1945. – 5 февраля. – С.1.
322. Решение партии и правительства по хозяйственным вопросам. В 5-ти т. Т.3. 1941-1952 годы. – М.: Политиздат, 1968. – 751 с.
323. Розумович Н. Как родилась сталинская кадровая политика // Дружба народов. – 1989. – № 4. – С.196-209.
324. Романовский Н.В. Лики сталинизма. 1945-1953 рр. – М.: Рос. акад. гос. службы, 1995. – 227 с.
325. Романюк І. Трагічні події 1946-1947 рр. на Вінниччині // Голод 1946-1947 років в Україні: Причини і наслідки: Міжнародна наукова конференція, Київ, 27 травня 1997 р.: Матеріали. – К., Н.-Й.: Вид-во М.П.Коць, 1998. – 208 с.
326. Романцов В.О. Деякі аспекти демографічної ситуації в Україні у 1945-1990 рр. // УІЖ. – 1992. – № 10-11. – С.34-47.
327. Россия перед вторым пришествием: (Материалы к очерку рус. эсхатологии) / [Состав С.Фомин]. – М., 1993. – 290 с.
328. Рубльов О.С., Черненко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. 20-50-ті роки ХХ ст. – К.: Наукова думка, 1994. – 352 с.

329. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – поч. 1990-х рр. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с.
330. Сворак С. Педагогічні кадри в контексті етнополітики ЦК КП(б)У в Західноукраїнських землях наприкінці 40-х – початку 50-х рр. “Справа вчителів” // Історія в школах України. – 1998. – №4. – С.11-16.
331. Сергійчук В. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944-1953 рр.: Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1998. – 944 с.
332. Середа В. Запланований геноцид. Факти і тільки факти // Час/time. – 1997. – 10-16 квітня. – С.3.
333. Скиба В. Консерватизм – це лайливе слово // Віче. – 1993. – №3-4. – С.136-148.
334. Слободян М. Крик знедоленої душі. Листи з неволі. // Дзвін. – 1994. – № 2/3. – С.60-108.
335. Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал: В 2-х т. Т.2: Апогей и крах сталинизма / Под общ. ред. Ю.Н.Афанасьева; Научн. ред. В.С.Лельчук; Кол.авт.: Мурашко Г.П., Волокитина Т.В., Носкова А.Ф. и др. – М.: Рос. гос. гуманитарн. ун-т, 1997. – 761 с.
336. Содоль П. Українська повстанча армія, 1943-49. Довідник другий. – Нью-Йорк: Пролог, 1995. – 295 с.
337. СССР и холодная война / Под ред. В.С.Лельчука, Е.И.Пивовара. – М.: Мосгорархив, 1995. – 310 с.
338. Сталин И.В. Речи на предвыборных собраниях избирателей Сталинского избирательного округа г. Москвы. – М.: Госполитиздат, 1954. – 31 с.
339. Сталин И.В. Речь на предвыборном собрании избирателей...9 февраля 1946 г. – М.: Госполитиздат, 1946. – 25 с.
340. Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. – М.: Госполитиздат, 1952. – 208 с.
341. Сталин И.В. Сочинения. – Т.5. – М.: Госполитиздат, 1949. – 447 с.
342. Сталин (Джугашвили) Иосиф Виссарионович // Культурология XX век. Энциклопедия. Т.2. – СПб: Универ-я книга; 000 “Алетей”, 1998. – 447 с.

343. Стефанюк Г. Українська школа в політичних планах німецької окупаційної адміністрації в 1941-1944 рр. // Людина і політика. – 2002. – №2. – С.19-27.
344. Сторінки історії України: ХХ століття: посібн. для вчителя / За ред. С.В.Кульчицького; Упор.: В.П.Шевчук, А.А.Чуб, Н.А. Дехтярова. – К.: Освіта, 1992. – 336 с.
345. Стрільчук Л.В. Українські політичні біженці та переміщені особи після другої світової війни: Дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1999. – 174 с.
346. Субтельний О. Україна: історія. 2-е вид. – К.: Либідь, 1992. – 512 с.
347. Судьба военнопленных и депортированных граждан СРСР. Материалы комиссии по реабилитации жертв политических репрессий // Новая и новейшая история. – 1996. – № 2. – С.91-112.
348. Childs H. Public Opinion: Nature, Formation and Role. – Princeton: Van Nostrand, 1965. – 392 p.
349. Танюк Л. “Я” і “Ми” в національному поступі // Віче. – 1993. – № 2. – С.107-118.
350. Толстикова В.С. Рабочий класс и тоталитаризм // Социс. – 1994. – № 1. – С.17-21.
351. Тридцатилетие Великой Октябрьской социалистической революции. Доклад В.М.Молотова на торжественном заседании Московского Совета 6 ноября 1947 года // Правда. – 1947. – 7 ноября. – С.1-4.
352. Троцкий Л. О раненом // Луначарский А.В. Политические портреты: (Сборник) / А.Луначарский, К.Радек, Л.Троцкий. – М.: Политиздат, 1991. – 462 с.
353. Файвишевский В.А. Взгляд психолога на историю // Химия и жизнь. – 1993. – №8. – С.10-13.
354. Fridrih C.J., Brzezinsky Z.K. Totalitarian Dictatorship and Autocracy. – Cambridge, Mass: Harvard Univ. Press, 1956. – 324 p.
355. Фромм Э. Психоанализ и этика. – М.: Республика, 1993. – 415 с.

356. Хлеб есть – его надо сдать государству // Известия. – 1946. – 18 вересня. – С.2.
357. Холодницький В., Житарюк Н. Репатріація радянських громадян (1944-1952 рр.) // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць. Випуск 1. – Київ – Чернівці, 1997. – С.161-170.
358. Хоскінг Дж. История Советского Союза. 1917-1991. – Смоленск: “Русич”, 2001. – 496 с.
359. Цветкова Г.А. Сталин, Черчилль и советское общество после второй мировой войны // Преподавание истории в школе . – 1996. – № 2. – С.25-28.
360. Цимбалістий Б. Тавро бездержавності // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. – 2000. – Вип.39-40. – С.746-759.
361. Чайковський А.С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941-1944 рр. мовою документів, очима історика). – К.: Україна, 1994. – 256 с.
362. Чернега П. Український народ у другій світовій війні: новий погляд на проблему // Історія в школі. – 2000. – №5-6. – С.5-9.
363. Черная книга коммунизма: Преступления. Террор. Репрессии: Пер. с фр. Э.Я.Браиловская, А.И.Виноградова, О.В.Захарова и др. / Авт.: С.Куртуа, Н.Верт, Ж.-Л.Пание, А.Пачковский, К.Бартошек, Ж.-Л.Марголен. – М.: Три века истории, 1999. – 766 с.
364. Чуднов И.А. Денежная реформа 1947 г. глазами современников // Социологические исследования. – 1999. – № 2. – С.99-101.
365. Чухно А.А. Передумови і наслідки грошових реформ у післявоєнний період // Фінанси України. – 1997. – № 2. – С.5-19.
366. Шаповал Ю.И. Контраргумент – правда. – К.: Вища школа, 1989. – 115 с.
367. Шаповал Ю. Лазар Каганович. – К.: Знання, 1994. – 40 с.
368. Шаповал Ю. Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). – К.: НАН. Інститут національних відносин і політології, 1994. – 270 с.

369. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.
370. Шаповал Ю. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. – К.: Політвидав України, 1990. – 141 с.
371. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 480 с.
372. Шевченко Л. Інтелігенція України і сталінізм (1945 – серед. 50-х рр.) // Історія в школі. – 1999. – №7. – С.2-5.
373. Шевяков А.А. Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупационных зонах государств антигитлеровской коалиции // Население России в 1920-1950-е годы: численность, потери, миграции. – М.: ИРИ, 1994. – 221 с.
374. Шевяков А.А. “Тайны” послевоенной репатриации // Социологические исследования – Социс. – 1993. – №8. – С.3-11.
375. Шестопад Б.Е. Психоаналитическое движение в исторической науке // История СССР. – 1991. – №5. – С.190-192.
376. Шульга І.Г. Голод на Поділлі. – Вінниця: Континет – ПРИМ, 1993. – 224 с.
377. Яковлев А. Погромная история // Новое время. – 1998. – № 48-49. – С.49-53.
378. Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки ХХ століття. Історико-політичний аспект. – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 171 с.
379. Яшин Е.Г. Сколько денежных реформ было в СССР? // Комсомольская правда. – 1991. – 26 января. – С.5.
380. World War II and the Soviet People. – New York: St. Martin's Press, 1993. – 268 p.